

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis
(Gesticht in 1870)

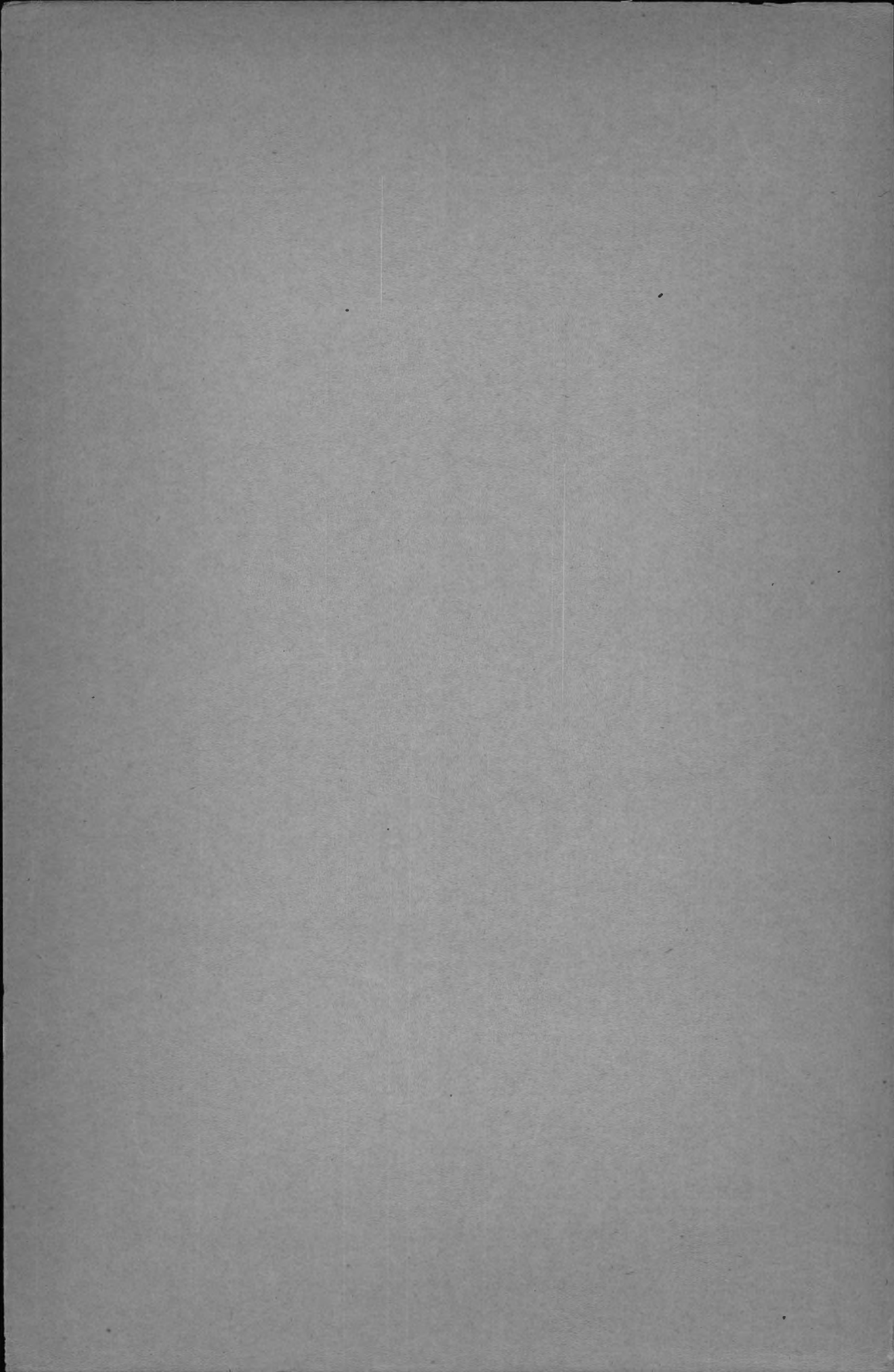
HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

IX

1955

DRUKKERIJ SANDERUS OUDENAARDE

Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal-
en Letterkunde en Geschiedenis

(Gesticht in 1870)

HANDELINGEN

(UITGEGEVEN MET STEUN VAN DE REGERING)

IX

1955

Sekretariaat: Leopold I - straat 327, Jette-Brussel

INHOUD

1. <i>Taalpolitiek in Noorwegen</i> , door Dr. A. BOLCKMANS	3
2. <i>Verkrachting en Hulpgeroep in het Oud-Vlaams Recht</i> , door Dr. J. BUNTINX	15
3. <i>Guido Gezelle's z.g. Taalpartikularisme</i> , door Dr. Rob. DE CONINCK	22
4. <i>Het bericht van Jacob van Maerlant over de zeeslag bij Salamis (480 v. C.)</i> , door Lic. Alb. DEMAN	32
5. <i>De Oudengelse Aldhelmglossen in Hs. 1650 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel</i> , door Prof. Dr. R. DEROLEZ	37
6. <i>Vrees als principe van staatsburgerlijke tucht in de Democratie volgens Thucydides en volgens Plato</i> , door E. DE STRYCKER S.J.	51
7. <i>Joseph Guislain, Medikus van formaat, Filantroop en Flamingant</i> , door Dr. L. ELAUT	65
8. <i>Over de Geschiedenis van de Kempen</i> , door Dr. J. GOOSSENAERTS	80
9. <i>De Brusselse Dichter J. Blanckaert en de Kapellekerk</i> , door P. GORISSEN	88
10. <i>Litteraire Theorieën en Kritiek in de Antwerpse Tijdschriften van 1840 tot circa 1850</i> , door Dr. M. HANOT	100
11. <i>Ortus et Occasus Vitaque Morsque itidest, of Austraal Onsterfelijkheids- gevoel bij de Romeinen</i> , door Paul NOYEN	132
12. <i>Walafrid Strabo's De Cultura Hortorum. Latijnse Natuurpoëzie van een Karolingisch Germaan</i> , door Drs. A. WELKENHUYSEN	147
13. <i>Werkzaamheden van de Maatschappij</i>	150
14. <i>Ledenlijst</i>	156

De bundels I en II van de HANDELINGEN zijn uitverkocht.

De bundels 3 tot en met 9 zijn te verkrijgen tegen de prijs van 100 F per bundel. Zich te wenden tot de Secretarie, Leopold I - straat 327, Jette-Brussel. Bedrag te storten op P.R. nr. 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, Jette.

RECENSIE-EXEMPLAREN te sturen aan voormeld adres.
WIE OPENT DE REEKS ?

TAALPOLITIEK IN NOORWEGEN

DOOR

Dr. A. BOLCKMANS
lid der Maatschappij

Sedert meer dan driekwart eeuw heerst in Noorwegen een taalstrijd, die als een steeds drukkender wordende economische en kulturele hypothek op het land rust. Er zijn twee officiële talen, sedert 1929 geheten « bokmål » en « nynorsk ». Het bokmål heette voorheen « riksmål », een term door Bjørnson gesmeed op het einde der 19de eeuw, en nog vroeger Noors-Deens of Deens-Noors. De meeste bokmålsprekers gebruiken nog steeds de oude term riksmål, omdat zij de officiële term als een vernedering aanvoelen. Niet helemaal ten onrechte. De naam is slecht gekozen. Het bokmål is niet alleen een boekentaal, maar ook een levende gesproken taal. De term werd klaarblijkelijk ingegeven door de historische overweging dat deze taal gegroeid is uit het Deens, dat vele eeuwen de enige gebruikelijke schrijftaal was in Noorwegen. Maar een eeuwenlange ontwikkeling heeft uit die geschreven taal een gesproken taal doen groeien, waarvan de leefbaarheid op dit ogenblik sterker is dan ooit. Dit wordt door de naam bokmål ontkend. Het nynorsk heette vroeger landsmål (landstaal), term die door Ivar Aasen werd gemaakt voor de kunstmatige taal die hij in het midden der 19de eeuw in het leven riep. De nieuwe naam: nynorsk, is ongelukkig gekozen. Zijn letterlijke betekenis is juist: nieuwnoors, de nieuwe taal die Aasen maakte. Maar nieuwnoors is tegelijk een term met een welbepaalde betekenis in de historische taalwetenschap. Hij duidt de laatste fase aan van de drieledige ontwikkelingsgang: oudnoors, middelnoors, nieuwnoors. Op deze manier beschouwd kan men zeggen dat het nynorsk (landsmål) aanspraak maakt op een titel die het met het bokmål moet delen. Historisch gezien kan het bokmål met even veel recht « nieuwnoors » genoemd worden. Dit is immers de moderne taal, die uit de historische ontwikkeling in Noorwegen gegroeid is, ook al gebeurde dit om politieke redenen op basis van een vreemde taal, het Deens. De Noorse eigenaard van het bokmål kan niet betwist worden. Het is geen Deens meer. Men kan de toestand op het ogenblik als volgt samenvatten: de officiële namen worden van officiële zijde overal gebruikt; ze zijn echter niet tot het werkelijke taalgebruik doorgedrongen.

Bokmål wel het minst van beide. De strijdende aanhangers ervan weigeren die naam te aanvaarden. De meest conservatieve onder hen weigeren ook « nynorsk » te gebruiken voor het landsmål. Toch heeft deze term vrijwel ingang gevonden. De strijders voor het nynorsk gebruiken beide termen echter wel. Ze passen immers ook bij hun visie. Daar zij echter een kleine minderheid uitmaken, kan men niet zeggen dat beide termen geassimileerd zijn door de huidige taalgemeente.

Na de tweede wereldoorlog is deze eigenaardige taalstrijd tussen twee talen van dezelfde stam, die zo dicht bij elkaar liggen dat hun gebruik naast elkaar practisch weinig moeilijkheden bij het verstaan oplevert, in een gans nieuwe fase getreden, naar het oordeel van velen de beslissende. Bij besluit van het parlement werd in 1951 een « Norsk Språknemnd » (letterlijk: taalcomité) opgericht, een vast organisme waarin de twee talen evenredig vertegenwoordigd zijn en dat adviserend zal optreden bij ministeriële beslissingen over het taalprobleem. De oprichting van deze permanente taalacademie voert de officiële houding van de Noorse staat tot een consequent einde: het is de bestendinging van de toenaderingspolitiek tussen de twee talen, die sedert vele tientallen jaren gevoerd wordt. De leden van de « Norsk Språknemnd » hebben zich immers krachtens art. 1 van de wet verbonden om « de toenadering tussen de twee schrijftalen te bevorderen op basis van de Noorse volkstaal. »

Het taalprobleem, en de daaruit voortspruitende taalstrijd zijn in Noorwegen zoals elders een gevolg van de romantische stromingen in de 19de eeuw. Het Noorse nationalisme op het einde der 18de eeuw was uitsluitend politiek gericht. Wanneer de gebeurtenissen van 1814 de nationale verzuchtingen tegemoet komen bij de schepping van een onafhankelijk Noorwegen, zij het in personele unie met Zweden, ontstaat onmiddellijk daarop de drang om een eigen taal te bezitten. Het Deens was in de eeuwenlange politieke eenheid van Noorwegen en Denemarken, de enige schrijftaal geworden. In de steden had het door versmelting met de inheemse dialecten en aanpassing aan de Noorse spraakgewoonten, het ontstaan gegeven aan een nieuwe taal op Deense basis. Nu gaat men dit als een vreemd idioom doodverven. De toenemende golf van idealisme die het land na 1814 overspoelde, verlangde een « Noorse » taal. Slechts een kleine minderheid wilde de toestand behouden zoals hij was. De naam die de taal in de eerste jaren na 1814 droeg, weerspiegelt duidelijk deze nationale verzuchtingen. Deens werd onmogelijk gevonden; Noors kon men

ze ook niet noemen. Daarom werd meestal over « Deens-Noors » of « Noors-Deens » gesproken of over « de moedertaal ».

Om een echte Noorse taal te krijgen stonden twee wegen open: vernooising der bestaande taal of het scheppen van een nieuwe uit de autochtone dialecten die onberoerd gebleven waren door het Deens. Beide mogelijkheden werden met succes gebruikt en zo ontstond de tweetaligheid in Noorwegen.

Met vernooising der bestaande taal werd eerst begonnen. Rond 1830 werd de dichter H. Wergeland er de grootste voorstander van. Een vijftiental jaren later gebeurde de eerste werkelijk geslaagde vernooising bij de uitgave der volkssprookjes door Asbjørnsen en Moe. Bjørnson zette de lijn verder in zijn novellen. Rond 1850 begon K. Knudsen op wetenschappelijke basis deze vernooising uit te werken en de meeste auteurs uit de tweede helft der 19e eeuw traden hem bij in hun werken, vooral Bjørnson en Ibsen, die door hun faam deze taal een groot prestige verschafte.

De historicus P.A. Munch was de eerste, die probeerde een zelfstandige, nieuwe Noorse taal te construeren, met matig succes. Ivar Aasen slaagde beter wanneer hij na diepgaande studie der dialecten een normalisering ervan opbouwde, en zelf in allerlei geschriften die taal gebruikte. Hij verwekte een laaiende geestdrift in zekere milieus. Een aantal schrijvers gingen de taal hanteren en maakten er een bruikbaar instrument van. De verdediging ervan werd opgenomen door een kleine kring doelbewuste en vooruitstrevende intellectuelen. Ze werden vooral gerecruteerd in onderwijsmilieus, hoofdzakelijk in de volkshogescholen, die sterk doordrongen waren van het nationaal-romantische ideaal. De meeste aanhangers van het « landsmål », zoals Aasen het genoemd had, waren afkomstig uit westelijk Noorwegen. Daarvoor zijn twee redenen: Aasen had zich bij zijn normalisering gesteund op het dialect uit Sunnmøre, dat evenals de andere westelijke dialecten sterk archaisch getint was. Daarenboven stonden de westlanders wegens het archaisch karakter van hun autochtoon dialect het vreemdst tegenover de Deens-Noorse schrijftaal, die verder geëvolueerd was en meer in overeenstemming met de oostelijke dialecten. Het was ongetwijfeld Aasens bedoeling een Noorse taal in het leven te roepen, die alle Noren zouden kunnen gebruiken. Zijn romantisch en nationaal ideaal deed hem echter te veel belang hechten aan het archaische, dat voor hem de enige waarborg was van echtheid. In de verdere evolutie der oostelijke dialecten zag hij slechts verbastering onder invloed van het Deens. Hoewel het landsmål in zijn evolutie later meer rekening heeft

gehouden met de oostelijke dialecten, draagt deze taal nog steeds een zekere westelijke stempel.

De opkomst van het landsmål schept op deze manier een nieuwe kloof in het land. In de Deense tijd bestond er een tegenstelling tussen ambtenaarsmilieus en stadsmensen, die de Deens-Noorse vorm gebruikten en de plattelandsbevolking die zich van de plaatselijke dialecten bediende. Die tegenstelling wordt niet uitgewist maar aangevuld door een nieuwe: het westen tegenover het oosten. In de 20ste eeuw kwam daar nog een derde tegenstelling bij: tussen de arbeiders en de andere standen. De groei en bewustwording der arbeidersklasse riep een volksklasse in het leven, die in haar taal een mengeling vertoonde van plattelandsdialecten en stadstaal, wat neerkomt op een slordige en onverzorgde vorm van het Deens-Noors met een sterk autochtone inslag.

Door regeland in te grijpen hebben de staatsmachten sedert 1885 geprobeerd deze tegenstellingen te doen verdwijnen, iets wat tot nog toe niet gelukt is. In dit optreden kan men twee duidelijk verschillende fasen opmerken. De eerste gold de gelijkberechtiging van het landsmål met het riksmål, de enige officiële taal tot 1885. De tweede betreft een toenadering tussen de beide taalvormen. De eerste, die der gelijkberechtiging, gaat tot 1929, wanneer de vrije keuze van taalvorm omgezet werd tot een verplichting om beide talen te kennen. De tweede, die der toenadering, begint officieel met de spellingwijziging van 1917, die in het leven werd geroepen om een toenadering tussen beide talen te bekomen «op grondslag van de werkelijke taal van het volk», maar in feite reeds veel vroeger.

Van in den beginne hebben de landsmålaanhangers zich beroepen op de nationale en sociale betekenis der nieuwe taal. Op deze wijze vestigden zij de aandacht der staatsautoriteiten op de noodzakelijkheid van een gelijkberechtiging. Wilden beide talen met elkaar wedijveren, dan moesten zij ook over gelijke rechten beschikken. Slechts de politiek kon daartoe de mogelijkheid scheppen. Daarom sloten ze zich aan bij de oppositie die van 1872 tot 1884 een scherpe strijd voerde tegen een conservatieve regering, die zich tot het uiterste aan de macht vastklampte. De verachting die de rechterzijde toen aan de dag legde voor het landsmål, heeft de oppositie toegelaten van het taalvraagstuk een der grote programapunten te maken tegen een reactionaire regering. Onmiddellijk nadat in 1885 de eerste liberale regering gevormd werd, kwam de gelijkstelling der talen dan ook voor in het parlement en werd met 78 tegen 31 stemmen (links tegen rechts) aangenomen. Na de principiële gelijkstelling volgde dan stuk voor stuk de praktische, die bereikt werd in 1929.

In feite heeft de Noorse staat sedert 1885 de zorg voor de taalontwikkeling op zich genomen. In den beginne beperkt zich de staatsinmenging tot zuiver uiterlijke kwesties: de mogelijkheid wordt geschapen voor het landsmål om zich op alle gebieden te laten gelden als de gelijkwaardige van het riksmål. Maar wanneer de staat zich ging opwerpen als promotor der toenaderingsgedachte tussen de twee, moest er noodzakelijk ook ingegrepen worden in de bestaande traditie en moest de evolutie beïnvloed worden.

Deze rol van de staat heeft steeds aanleiding gegeven tot scherpe kritiek. In den beginne was de hele zaak een politieke aangelegenheid. De vooruitgang van het landsmål was een element der vooruitstrevende politiek, die opkwam voor het nationale en volkse. Vandaar dat eerst « Venstre » (de liberale partij) en later « Arbeiderpartiet » (de socialistische partij) in hun officiële politiek steeds de zaak van het landsmål hebben bevorderd. « Høyre » (de conservatieve partij) daarentegen wierp zich op als verdediger van het riksmål. Daar zij sedert haar nederlaag in 1884 steeds achteruit gegaan is en in de verdere politiek de rol van oppositie vervuld heeft, genoot het landsmål steeds de steun der machtigste politieke partijen en kon het dan ook zijn doeleinden verwezenlijken. Tot het succes van het landsmål droegen de conservatieven echter ook op negatieve wijze bij. Hun halsstarrig verzet, dat dikwijls gemengd was met minachting en spot, bracht hun een grote inpopulariteit omdat men er een uiting van reactionaire klassegeest in zag. De conservatieve partij was de voortzetting van de oude ambtenaarsklasse, die zolang het machtsinstrument was geweest van de vreemde overheerser en die zich steeds van een vreemde taal, het Deens, had bediend. Hun verzet tegen het landsmål werd geïnterpreteerd als de voortzetting van een opperklassementaliteit, die volkse en nationale elementen misprijst. En niet helemaal ten onrechte. De conservatieve partij had zich in de jaren voor 1884 zo reactionair betoond op alle gebieden, dat ze de sympathie van het overgrote deel van het land verbeurd had. Uit de liberale taalpolitiek na 1884 bleek echter spoedig dat de progressistische elementen de toon aangaven. Nu waren niet alle liberalen voorstanders van het landsmål. Toch konden de gematigden en de voorstanders van het riksmål zich niet laten gelden daar in de jaren 1890 het nationale juist aan de orde van de dag stond in de strijd tegen de unie met Zweden. Daar het landsmål steeds verbonden bleef met deze nationale politiek, die groot succes boekte (een Noorse vlag zonder unieteken, en tenslotte het verbreken der unie in 1905), bleef het ook

een reuzevoortgang boeken, vooral in de scholen. Het drong ook door in de rechtspraak, de kerk en de verschillende aspecten van het culturele leven. Op dit ogenblik zijn beide talen absoluut gelijkgesteld in school en administratie. Ze laten zich allebei gelden op cultureel gebied: kerk, radio, theater, literatuur enz.

Ondertussen zien we echter de tweede fase van de taalstrijd beginnen: die van de toenadering tussen de beide taalvormen. Voordat de staat zich officieel opwierp als verwezenlijker van die gedachte, ontmoeten we haar reeds bij taalgeleerden in de 19de eeuw, speciaal bij K. Knudsen. Knudsen streefde naar een vernoorsing op basis van de bestaande omgangstaal. Hij wilde eerst het Noorse in de nog sterk verdeenste taal tot uitdrukking brengen in het schriftbeeld. Later zou men dan verder kunnen gaan. Zo vond hij Aasens pogingen dan ook interessant, ze zouden hem kunnen helpen. Reeds in 1850 schreef hij in een artikel, dat de twee wegen naar een Noorse taal enkel verschilden in hun uitgangspunt, en later zonder twijfel zouden samenlopen. « Met andere woorden », besloot hij, « de ene partij wil met één stap een Noorse taal en letterkunde in het leven roepen, de andere verwijderd stilaan, stuk voor stuk, het specifiek Deense uit de « Fællessprog » (d.i. het Deens-Noors) tot de vreemde elementen er uit verdwenen zijn en autochtone ervoor in de plaats gekomen zijn. Daarom moeten de inspanningen van beide partijen slechts tegen het vreemde gericht zijn, de gemeenschappelijke vijand, en niet tegen elkaar. » Onder invloed van P.A. Munch hield Aasen zijn nieuw « landsmål » echter zeer ouderwets: hij steunde op Westland-dialecten, terwijl Knudsens Deens-Noors uitgangspunt de taal was uit het oosten en meer bepaald de hoofdstad Kristiana (later Oslo). Daarom kon er in 't begin niets komen van de toenadering die in 't vooruitzicht gesteld was door Knudsen nog voor Aasens landsmål geboren was. Beide talen ontwikkelden zich onafhankelijk van elkaar.

Tegen het einde van de 19de eeuw, vooral nadat de principiële gelijkstelling van beide talen officieel erkend was, dook de toenaderingsgedachte opnieuw op en werd steeds sterker. In 1886 vergeleek Knudsen in zijn boek « Hvem skal vinne » (Wie zal het winnen) de aanhangers van beide partijen met de arbeiders van de St. Gothardtunnel: als ze lang genoeg gewerkt hadden, zouden ze in de toekomst eens een dunne muur kunnen doorbreken en elkaar ontmoeten elk met het idee gezegevierd te hebben. Deze verzoenende houding van Knudsen was ongetwijfeld niet de alles-overheersende. Wel integendeel zou men kunnen zeggen. De draai, die de zaken genomen hadden met de politieke inmenging,

had integendeel de extremistische vleugels aan beide kanten in sterke mate doen toenemen. Zij voerden dan ook een bittere strijd. De verzoeningsgedachte vond echter een groot aanhanger in Moltke Moe, de zoon van Jørgen Moe, de sprookjesverzamelaar. Met zijn prestige en invloed bepleitte hij een samenwerking tussen beide talen. Beide talen ondergingen enkele kleine spellingaanpassingen, die telkens een stap betekenden op weg naar een eenheid. De belangrijkste ervan gebeurde in 1907 en betrof het riksmål, dat voor 't eerst het Deense spellingsysteem doorbrak en fonetisch ging spellen. Stemloze consonanten vervingen in bepaalde gevallen de stemhebbende: gape i.p.v. gabe; gate i.p.v. gade enz., in aansluiting bij de Noorse uitspraak.

Het was in dit streven naar verzoening dat Moltke Moe in 1909 voor het eerst het woord «samnorsk» (gemeenschappelijk Noors) gebruikte, waarover zulk een scherpe strijd is ontstaan, vooral na de tweede wereldoorlog. (volgens D.A. Seip in «Omstridde spørsmål i norsk språkutvikling» 1952). Zo werd dus de gedachte gelanceerd aan een nieuwe taal, die het resultaat zou zijn van de toenadering tussen de twee. Moltke Moe had reeds in 1906 het ideaal voorgesteld van «een gemeenschappelijke Noorse taal, gegroeid uit de levende spreektaal, die der steden zowel als die der dorpen» (in zijn voordracht «Norsk og dansk sprogdragt» — Noors en Deens taaluiteindelijk).

Dit nieuwe element beheerst de taalevolutie en de officiële taalzorg in de 20ste eeuw. Het werd mogelijk gemaakt door de spellingwijzigingen van 1907 voor het riksmål. Toen werd de beschaafde uitspraak der steden tot grondslag van de spelling genomen. Men verliet het Deense systeem en paste de geschreven taal aan volgens de principes die Knudsen reeds in 1850 had voorgesteld. Later verliet men echter deze basis en ging meer en meer over tot het opnemen van Noorse dialectelementen.

In 1908 gelastte het Ministerie van Openbaar Onderwijs een beperkt comité met een onderzoek naar de toenaderingsmogelijkheden. Steunend op het grondige verslag van dit comité, werd in 1913 een nieuwe spellingcommissie benoemd, waarvan de opdracht luidde: de grootst mogelijke toenadering tussen de twee schrijftalen verwezenlijken «door een gezonde, natuurlijke en wetmatige ontwikkeling van beide. Het is natuurlijk niet de bedoeling een kunstmatige taaleenheid te doen ontstaan; maar het comité moet altijd voor ogen houden dat het de weg moet openen voor een nationale unie *op grond van de werkelijke gesproken taal van het volk.*» (hier gecursiveerd). Uit het werk van deze commissie ontstond de spelling van 1917, die een radicale stap was naar de

toenadering. Zo werd de vrouwelijke vorm van het aangehecht lidwoord (-a) ingevoerd in het riksmål, dat tot dan enkel twee geslachten kende (gemeenschappelijk en onzijdig) zoals het Deens. Het betrof specifiek Noorse woorden. Buiten een aantal woorden waar de a-vorm verplicht werd, waren er nog een aantal, die men naar keuze vrouwelijk kon gebruiken of met het gemeenschappelijk lidwoord. Ook een aantal diftongen werden verplicht ingevoerd ter vervanging van monoftongen, bv. ei, au, øy. Voor het overige werd de spelling nog fonetischer gemaakt: stomme consonanten vielen weg (mand werd mann); slotconsonanten na korte klank werden verdubbeld (nat werd natt) enz. Ook het symbool å werd ingevoerd i.p.v. aa. In het landsmål werden ook wijzigingen aangebracht maar veel minder: het symbool å, een deel nevenvormen enz.

Deze spellingwijziging was dus wel heel radicaal. Vooral opvallend is het verschillend uitgangspunt: « de werkelijke gesproken taal van het volk ». In 1907 was het nog de beschaafde gesproken taal der steden (voor het riksmål). Deze evolutie is zeker te wijten aan de sterke nationale en sociale stroming uit die jaren. Vandaar dat de staat in zijn regelende tussenkomst dan ook het volkse meer gewicht toekende. Wegens haar radicaal karakter, dat uitsluitend het riksmål trof, ontlokte deze wijziging harde kritiek en tegenkanting. In het parlement kwam ze er slechts door met één stem meerderheid. Maar juist het radicale ervan, dat afschrikte, en de grote keuzevrijheid die werd toegelaten, maakten dat de radicale vormen, die de toenadering tussen de twee talen moesten verwezenlijken, niet doordrongen. Men hield zich aan de conservatieve vormen. Toch bracht de keuzevrijheid veel verwarring en onzekerheid, voornamelijk in het onderwijs.

Er werd spoedig aangedrongen op een nieuwe wijziging. In 1934 werd een nieuwe commissie opgericht. Niettegenstaande de heftige reactie die het opzet van de wijzigingen uit 1917 voor een goed deel te niet deed, hield de regering vast aan haar politiek van toenadering. Daarom ook was de commissie eenzijdig samengesteld. De minister van onderwijs K. Liestøl was landsmålaanhanger. Het comité bestond op één na uit mensen van dezelfde opinie. Als opdracht ontving het te werken voor een toenadering in de spelling, de woordvormen en buigingsvormen « på norsk folkemåls grunn » (op basis van de Noorse volkstaal — cf de opdracht van het comité uit 1913). De tweede opdracht betrof een beperking van het aantal dubbelvormen. Hieruit merkt men duidelijk dat deze opdracht een voortzetting is van die van 1913. Maar tegelijk valt het op dat we hier eigenlijk niet meer kunnen

spreken van een spellingwijziging. Er is veel meer, het is een aanpassing van de taal geworden.

In 1938 kwam de nieuwe spellingregeling klaar. Ze trof weer hoofdzakelijk het riksmål. Het gebruik van het vrouwelijk lidwoord werd uitgebreid, het aantal tweeklanken werd vergroot. Weer was het een radicaal ingrijpen. Het aantal nevenvormen was echter niet verminderd, zeker niet in het riksmål. Er waren drie soorten voorzien: verplichte vormen, nevenvormen die naar keuze kunnen gebruikt worden in de scholen, nevenvormen die in de scholen niet aanbevolen maar geduld worden. Op basis daarvan zou een leerboekspelling opgesteld worden. Het kwam niet zover. De opstellers van schoolboeken gingen op hun eigen voorkeur af en spelden radicaal of gematigd naar gelang ze meer of minder beroep deden op de gemeenschappelijke vormen der beide talen. De verwarring en de onzekerheid in het onderwijs bleef dus bestaan.

Wegens het radicale karakter van de wijziging ontstond weer een heftig misnoegen en sterke reactie, vooral van de zijde der riksmålaanhangers. De reden ervan was dat het gebruik werd aangemoedigd van leerboeken die de staatsopvatting over de toenadering dienden en de radicale vormen gebruikten. De nieuwe aanpassingen werden pas in 1939 van kracht en de oorlog legde de twisten stil. De regering Quisling voerde weer een nieuwe spelling door in 1941. Ze was veel gematigder en kwam tegevoet aan de heftige kritiek. Maar ze werd practisch algemeen geboycot in de scholen, die zich meestal hielden aan de opvattingen van voor 1938. De verwarring verhoogde daardoor in niet geringe mate.

Na de bevrijding werd de spelling 1938 weer volledig van kracht. In de geest van de nationale verzoening die er toen heerste, meende men wel een modus vivendi te kunnen vinden op basis van de wijzigingen van 1938. De regering hervatte haar radicale politiek van voor de oorlog en spoedig groeide het verzet weer zeer sterk. Het bereikte zijn hoogtepunt toen de regering het voor-nemen te kennen gaf een soort vaste taalacademie op te richten. De aanleiding daartoe was het heropnemen der pogingen om een schoolboekspelling vast te leggen, die een eind zou kunnen stellen aan de al te grote vrijheid bij de keuze van de verschillende vormen. Daarop werd van pedagogische zijde sterk aangedrongen. De landsmålaanhangers drongen tegelijk sterk aan op het verderzetten van de vernoorsing van het riksmål. Wilde men daar iets mee bereiken, dan moest daarmee noodzakelijk op school begonnen worden. Een pedagogische commissie werd in 1948

belast met het opstellen van een leerboekspelling en tegelijk begon het ministerie onderhandelingen over de oprichting van een bestendig orgaan, dat als zijn raadgever zou kunnen optreden in taalaangelegenheden. In 1949 won het het advies in van een beperkt comité, dat zich in gunstige zin uitsprak en een ontwerp indiende van een wetsvoorstel. Het was echter niet éénstemmig. Eén der leden onthield zich en motiveerde die houding uitvoerig. In 1950 diende het ministerie een wetsvoorstel in, dat het ontwerp op alle belangrijke punten volgde. In december 1951 werd het goedgekeurd in het parlement.

De heftige reactie was reeds begonnen toen er sprake was van een nieuwe leerboekspelling. Ze werd nog scherper toen de opdracht van het beperkt comité bekend werd. Langs riksmål-zijde zag men er een poging in om de officiële taalpolitiek te bestendigen door het creëren van een vereniging die tot taak zou hebben een nieuwe gemeenschappelijke taal tot stand te brengen. Deze opvatting werd veroorzaakt door de eenzijdige samenstelling van het comité: vijf tegen twee in het voordeel van het landsmål. Wel vertegenwoordigden de landsmålaanhangers niet de meest conservatieve opvattingen, maar toch gaven ze in hun verslag duidelijk uiting aan een toenaderingsgedachte, die een radicale stap verwacht van het riksmål en een kleine tegemoetkoming van het landsmål. Het ene lid dat zich onthield, sprak duidelijk als haar mening uit dat de toenadering moest komen van het riksmål en dat de opdracht van de nieuwe academie dus moest luiden: vernooien van het riksmål. Zij beriep zich op de vaststelling dat het landsmål steeds heeft gesteund « op de Noorse volkstaal », het riksmål niet en dat in de geest van de opdracht dus enkel van het riksmål een tegemoetkoming moest gevraagd worden.

Eind 1951 bereikte het verzet zijn hoogtepunt. « Riksmålsforbundet », de strijdorganisatie ter verdediging van het riksmål, had in 1949 protestbetogingen op touw gezet, die ze noemde « Foreldreaksjonen mot samnorsk » (Actie der ouders tegen gemeenschappelijk Noors). Ze breidden zich uit over het hele land en leidden tot een referendum tegen het in voege stellen van een leerboekspelling, die de keuze tussen gematigde en radicale vormen zou uitschakelen. Ook « Norsk Mållag », de strijdorganisatie der landsmålaanhangers, verzette zich herhaaldelijk tegen het « samnorsk ».

De wet werd gestemd en de « språknemnd » trad in werking. Hij bestaat uit 30 vertegenwoordigers. Zijn taak is uitsluitend raadgevend, maar krachtens de eerste paragraaf van de wet hebben de leden zich verbonden steeds te ijveren voor toenadering.

Wanneer men de jaarverslagen leest, merkt men dadelijk dat de activiteiten helemaal niet spectaculair zijn. Er wordt links en rechts raad verstrekt, schoolboeken worden nagekeken, er wordt een archief aangelegd enz. Twee punten verdienen de speciale aandacht: de schoolboekspelling en de contacten met de andere Scandinavische landen. De beide secretarissen (één voor elke taal) leggen documentatie aan over alle moeilijkheden, die kunnen oprijzen bij schoolgebruik. Hieruit moet mettertijd een nieuwe regeling voor schoolgebruik groeien. Die is echter nog niet klaar gekomen. Men verwacht dat het nog minstens een jaar zal duren voor ze klaar komt. De internationale contacten schijnen wel de belangrijkste winst te betekenen voor de taalontwikkeling. In 1954 werd een « Nordisk språkmøte » gehouden te Oslo, in 1955 te Stockholm en in 1956 komt Kopenhagen aan de beurt. Het ligt in de bedoeling zulke bijeenkomsten jaarlijks te houden. Vertegenwoordigers der taalacademiën der 3 Scandinavische landen en Finland komen dan samen en discussiëren onderlinge toenaderingsproblemen: de technische terminologie, spelling van vreemde woorden, opnemen van nieuwe woorden enz. Uit deze activiteit blijkt dat de toenaderingsgedachte verruimd werd tot heel Scandinavië. De praktische resultaten ervan beperken zich voorlopig tot resoluties en enkele detailpunten (o.a. plaatsing van å laatst in het Deens alfabet, zoals in het Noors). De inter-scandinavische toenadering biedt nog ruime arbeidsmogelijkheden. Zo kan de taaleenheid, die in het noorden opmerkelijk groot is niet-tegenstaande alle verschillen, beter bewaard worden en zelfs versterkt.

Niettegenstaande de « Norsk språknemnd » tot hertoe niet heeft ingegrepen in de Noorse taalevolutie, is de kritiek en het verzet niet verdwenen. Ze hebben zich langzamerhand gekristalliseerd tot een tegenstelling tussen vrije en geleide taalontwikkeling. De conservatieve vleugels der beide groepen willen van geen versmelting weten. Zij zien in de groei van een eenheidstaal een verbastering en eisen dan ook vrije ontwikkelingsmogelijkheden. De meest spectaculaire actie daarvoor voert het « Riksmålsforbund » dat zijn tijdschrift, « Ordet », noemt « Tidskrift for fri sprogutvikling ». Deze actie is niet zonder resultaten gebleven. Zo werd na 1951 in de schoolboeken veel meer gebruik gemaakt van gematigde vormen der spelling 1938. Een aantal schooldistricten ging ook over van het gebruik van nynorsk naar bokmål. De activiteit van de riksmålaanhangers is uitsluitend gericht tegen het samnorsk, dat ze afwijzen als een kunstmatige taal, hen door de landsmålaanhangers opgedrongen om het riksmål te verdringen.

Daartegenover staan dan de gematigde elementen, die bereid zijn tot toenadering. Ze willen een versmelting der twee talen aanvaarden. Opmerkelijk is dat de meeste aanhangers ervan tot de landsmålgroep behoren. Uit bepaalde artikels (o.a. « Ut av uføret » door Ola Bjørnevoll — Gula tidend 21-7-55) krijgt men de indruk dat ze een samnorsk als de enige redding van het landsmål beschouwen. Het is inderdaad zo dat het nynorsk achteruitgaat. Het is steeds de taal geweest van een kleine culturele minderheid. De overigen gebruiken het riksmål (soms dialectisch getint) of de volksdialecten [de meest recente onderwijsstatistieken (schooljaar 1953-54) wijzen een verhouding aan van 27 % nynorsk en 73 % bokmål]. Lange jaren onderwijs in nynorsk heeft niet kunnen verhinderen dat de stadstaal, het riksmål, in zijn dialectische vorm, de enige volkstaal is die veld wint. Dit is een natuurlijk gevolg van de overschakeling van landelijke naar stadscultuur, van landbouw naar industrie.

De grote moeilijkheid voor de oplossing van het probleem ligt dan ook in het feit dat de staatspolitiek in taalaangelegenheden in omgekeerde zin werkt van de natuurlijke taalevolutie: de stadsdialecten winnen veld, maar in de gemeenschappelijke taal wordt meer en meer beroep gedaan op landelijke elementen. Zoals de toestand nu is, ligt een oplossing niet voor de hand. Het probleem is zo complex dat geleide taalpolitiek meer schade kan aanrichten dan voordeel kan bijbrengen. Om dit te vermijden werd de « språknemnd » in het leven geroepen. Het zal zijn taak zijn de staatsinmenging binnen aanvaardbare perken te houden. Wat zeker geen kleine taak is.

Bibliografie

- « St(ortings)pr(o)p(osisjon) nr 1. Tillegg nr 3 (1950). Norsk Språknemnd ». Kyrkje- og Undervisningsdepartementet. Kap. 229.
- Årsmelding for Norsk språknemnd. 1953/54 en 1954/55.
- Frits MEYEN « Riksmålsforbundet und sein Kampf gegen das Landsmål » Oslo, 1932.
- D.A. SEIP « Omstridde spørsmål i norsk språkutvikling » Oslo, 1952.
- Trygve BULL « Skal vi alltid ha to språk i Norge ». Oslo, 1953.
- Det nordiske språkmøte i Oslo. 19-20 februar 1954. Foredrag og diskusjoner. Oslo, 1954.
- Alf HELLEVIK « Norsk Språknemnd og dei nærmeste arbeidsoppgåvene til nemnda ». Skien, 1954.

VERKRACHTING EN HULPGEROEP IN HET OUD-VLAAMS RECHT

DOOR

Dr. J. BUNTINX
lid der Maatschappij

De titel vergt een paar woorden uitleg. Het zal niet zozeer gaan over de aard van het misdrijf noch over de toegepaste straffen, al wordt daar terloops natuurlijk wel over gesproken. En met oud-Vlaamse recht bedoelen wij niet het Middeleeuws recht. Het gaat eerder over het strafrecht van de overgangperiode tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd (einde 15e eeuw). En in die overgangstijd gaat het om de wijziging in de *proceduur* bij de behandeling van het in de titel vermelde misdrijf: van de ene kant overblijfsels van het oude recht, die meestal zullen verdwijnen, van de andere kant nieuwe rechtsmethodes.

In het Oud-Vlaams recht wordt de term *raptus* gebruikt zowel voor hetgeen Philips Wielant en Joos de Damhoudere noemen: *vrouwecracht* (= verkrachting) als voor *ontschaken* (= schaking, vrouweroof tegen de wil van de vrouw)¹. De termen *raptus* en *ontschaken* worden echter ook gebruikt en zijn zelfs de technische termen voor de verleiding d.i. de vrouweroof met de toestemming van de vrouw bij de schaking².

De ontwikkeling in de proceduur voor de verkrachting, waarmee de gewelddadige vrouweroof gelijk te stellen is, konden wij vaststellen precies op het ogenblik, dat de evolutie zich aan 't voltrekken was op het meest essentiële punt van de kwestie.

Inderdaad tot het wezen van de verkrachting behoorde het hulpgeroep. Het toonde aan dat de vrouw zich verzette, dat de verkrachting tegen haar wil plaats had. Daar zonder was er geen verkrachting. Dit geschreeuw moest door buren, voorbijgangers of anderen kunnen gehoord worden, zodat zij konden vaststellen wat er gebeurde of gebeurd was³.

(1) JOOS DE DAMHOUDERE. *Praxis rerum criminalium*, Antwerpen, 1646, bl. 169. - VAN CAENEGEM, R. C., *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Verhand. Kon. Vl. Acad. v. België, Klasse der Letteren, verhand. nr 19), Brussel, 1954, bl. 98.

(2) VAN CAENEGEM, R. C., *Op. cit.*, bl. 104-105.

(3) VAN CAENEGEM, R. C., *Op. cit.*, bl. 99. — JOOS DE DAMHOUDERE, *Op. cit.*, bl. 169: Vim autem in raptu tum fieri intellige, quando mulier magno clamore

Dit hulpgeroep was en is de spontane reactie bij een aanval (verkrachting, moordaanslag, inbraak, enz.). Zeer vroeg hebben alle primitieve rechtstelsels van deze spontane reactie een elementaire rechtsregel gemaakt, en wel de eerst gekende rechtsregel: het is een regel van proceduur. Het is de *conclamatio* van de Romeinen, het *haro* van de Noormannen, het *hue and cry* van de Engelsen, de *nastoïte* van de Poolse herders, de *pomagaïte* van de Joegoslaven. Deze rechtsregel komt ook voor in het primitieve recht in Indië, Egypte, Hongarië, Japan, bij de Hebreuwen en ook bij de Germanen. Degenen, die dit geroep hoorden, de *Schreimannen*, moesten het slachtoffer ter hulp snellen en het naar de rechter (s) vergezellen; zoniet werden zij zwaar gestraft⁴. Hulproepen eigen aan het Germaans recht waren o.a. *tiodute*, *jodute*, waffen, waffenjo, *haro*, *mordio*, heil, heial, heilall, helach, heilawe, helfio, o wi ende wee (Reinaert), enz.⁵.

Het hulpgeroep verplichtte niet alleen degenen, die het hoorden ter hulp te snellen, het was ook de onontbeerlijke voorwaarde tot het indienen van een geldige klacht (zonder geroep geen misdaad), het was een eerste stadium van het proces. En meer dan dat, het hulpgeroep verplichtte én het slachtoffer én de *schreimannen* én ook de rechters het proces in te stellen en zijn gang te laten gaan⁶.

Die klacht en dat proces verliepen volgens bepaalde regels, waarover talrijke ordonnanties en keuren, vooral uit Duitsland, ons inlichten. Het Vlaams recht is op dit punt minder expliciet. De verkrachte vrouw zal met schrik in de ogen, met verscheurde klederen, verwarde haren en half ontblote lichaam, luid huilend en roepend aan ieder, die zij ontmoet, vertellen wat haar overkomen is en om bijstand vragen. Zij, die haar zien en horen, zijn verplicht onmiddellijk de dader achterna te zetten, om te trachten

imploravit alicuius opem et auxilium, isque clamor per aliquos auditus fuerit. — Daer ontsaec of vrouwencracht es, daer moet men prouven thelpgheroup... (*Bouck met den Haire*, Aalst, in DE LIMBURG-STIRUM, Th., *Coutumes des deux villes et Pays d'Alost*, Brussel, 1878, bl. 494-495. — Ende die prendt oft vercracht wijf, daer hulphgeroup afcomt... (GHELDOLF, A. E., *Coutume de la ville de Gand*, I, Brussel, 1868, bl. 450-452: Keure van Gwijde van Dampierre van 8 april 1297 n.s., art. 62).

(4) DEKKERS, R., *Le droit privé des peuples*, Brussel, z.d. (1953), bl. 248. — Zie ook de fabel van La Fontaine: Les animaux malades de la peste: A ces mots on cria haro sur le bandit... (aangehaald bij Dekkers). — PETERSEN, Chr., *Zieter (Zeter) oder Tiodute (Jodute), der Gott des Kriegs und des Rechts bei den Deutschen. Eine rechtsgeschichtliche und mythologische Untersuchung* (Forschungen zur Deutschen Geschichte, VI, Göttingen, 1866, bl. 223-342).

(5) PETERSEN, Chr., *Op. cit.*, passim. — GRIMM, J., *Deutsche Rechtsalterthümer*, Göttingen, 1854², bl. 876.

(6) PETERSEN, Chr., *Op. cit.*, bl. 240, 244 en 253.

hem gevangen te nemen, zo hij al niet op heterdaad betrapt werd, en hem met het slachtoffer voor de rechters brengen⁷.

De rechtbank komt onmiddellijk in buitengewone zitting bijeen. Slachtoffer en *schreimannen* roepen steeds om hulp en recht. De zitting verloopt volgender wijze, met nuances volgens tijd en plaats. Het slachtoffer wordt buitengeleid en terug binnen gebracht. Ze roept driemaal: wapen (of een ander hulpgeroep). De rechter vraagt aan de schepenen waarom om hulp geroepen wordt. De schepenen informeren naar de aard van de misdaad, delen hun bevindingen mee en het vonnis volgt onmiddellijk⁸. Meestal werd in het Vlaams recht de doodstraf uitgesproken, en wel door ont-hoofding; was de dader voortvluchtig, zo werd hij wetteloos (ex-lex) verklaard⁹.

Maar als de verkrachting nu gebeurde op een afgelegen plaats, «*procul ab hominibus*»¹⁰, ver van de bewoonde wereld, «*ubi vox oppressae non facile a quoquam audiri posset*»¹⁰, waar het hulpgeroep in de meeste gevallen niet kon gehoord worden, wat dan? En uiteraard van de zaak gebeurde het gewoonlijk alzo. Een concreet geval zal ons aantonen, welke proceduur gevolgd werd en hoe die proceduur op het einde van de Middeleeuwen aan het veranderen ging. Wij vonden het geval in een ferieboek van 1490-1492 van de stad Aalst¹¹. Ferieboeken zijn registers, waarin de proceduur van een schepenbank (of leenhof) dag na dag genoteerd werd. Sommige bevatten slechts bondige aantekeningen, andere, zoals hier het geval is, bevatten een uitvoerig relaas van al wat er gedaan en gezegd wordt. Zij zijn uiterst zeldzaam voor de Middeleeuwen; meest beginnen zijn slechts in het begin van de 17^e eeuw en geven zij zeer weinig details. Het hier opgetekende geval kan dus werkelijk een zeldzaamheid genoemd wor-

(7) GRIMM, J., *Op. cit.*, bl. 633-634 en 876: «*mit zerrissenem Gewand und struppigem Haar lautes Geschrei erheben...*»; «*mit zerbrochnem Leib, flatterndem Haar und zerrissenem Gewand...*» (Beiers recht); «*mit zerfallnem Haar und traurigen Ansehen...*»; «*lacrimans et clamans*» (Fries recht); «*caroque nuda... aut vestimentum laceratum*» (Deens recht).

(8) PETERSEN, Chr., *Op. cit.*, bl. 244: Ind is de Mysdait gesacht vor dagetzyt, so sal man sy zeunen (= bekendmaken) vor dagezyt, in dis si gesacht na dagetzyt, so sal man sy zeunen vur der ander dagetzyt, so nympt man den clager buyssen Gericht ind leyt yn in und roeft drywerf *waiffen*, so versoekt der Richter an den Scheffen, warumb dat he waiffen have geroyffen. So besuyt (= onderzoekt) der Scheffen die Noit (= misdrijf), so wat Kunne (= soort) dat sy is, ind deylt sy mit den Scheffen off mit den Scheffenbroederen (Uit: ECKERTZ, G., *Quellen zur Geschichte der Stadt Köln*, I, bl. 180).

(9) VAN CAENEGEM, R., *Op. cit.*, bl. 101.

(10) J. DE DAMHOUDERE, *Op. cit.*, bl. 170.

(11) Aalst, stedelijk archief, nr 590 (niet gefolieerd).

den, te meer dat er te Aalst in het algemeen weinig of geen ferieboeken bewaard werden ¹².

Ziehier nu een bondige samenvatting van de feiten en van het verloop van het proces voor de Aalsterse schepenbank. Josine Tsadeleeren (of de Zadeleere) dient samen met haar vader Joos een klacht in tegen Goossen Vermatten. Het is hun *taelman* (= advokaat) Joos de Grave, die de zaak uiteenzet. Hij beweert dat, toen Josine in een bos bij Aalst, genaamd « Ter Varent », haagbessen plukte, « het gheliefde den voirseyden Goossen Vermatten, die hem daer bij haer vant, uut zinen ongheordineerden wille huer te anverdene ende zulcke fortse ende ghewelt up huer te doene jeghen haren danc ende wille, als dat hijse beroofde ende vyo-leerde van harer eere ende maechdeliken state ». Zij zou geweest zijn « een goed ongheblameert maechden meysken van goeder name ende famen, daerinne behoort ende sculdich es met hueren woorden gheloove te hebbene, ghemerct dattet ghebeurt was in eenen bosch, *daer gheen volc ontrent en was noch helpgheroup stede doen en mochte.* » Let op dit laatste deel van de zin en op de conclusie van de *taelman*, die verzoekt « Goossen daeromme gebrocht thebbene ter justitie metten zweerde ende hem ghesleghen thebbene thooft van zinen buyck. » De baljuw van Aalst als openbaar ministerie voegt zich bij de klagers, stelt dezelfde eis met daarbij de verbeurdverklaring der goederen.

De beschuldigde Goossen Vermatten vraagt en krijgt een *taelman*, Pieter van de Straten. Hij loochent. Zijn *taelman* zegt dat het een « verziende zake », een verzonnen zaak is. Hij wijst op tegenspraak in de verklaringen van Josine: eerst beweerde zij dat de feiten 14 dagen geleden gebeurden, nu spreekt zij van 8 dagen; eerst werd zij niet « gevioleerd », nu zegt zij van wel. Daarbij heeft haar vader Joos de Zadeleere vroeger met Goossen Vermatten gevochten en hem gekwetst. En dan komt zijn hoofdargument: « Item ende ten ghonen daer de voirseyde Joos de Grave gheseyt hadde, dat de voirseyde Josine behoort in dit stic gheloove thebbene, mids dattet ghebeurde in eenen bosch, etc., hij zeechter neen jeghen, want al hebben de vrouwen de vryhede op dat zij hooghe gheprivilegiert zijn in dusdaneghen zaken, daer jeghen es recht ende costume, dat zo wanneer een vrouwe claghen wille van fortsen of crachte up haer gheoirboirt in plecken, daer helpgheroep gheene stede en heeft, zij moet dat doen ende hare claghe legghen binnen zonneshine of ten lanxten binnen

(12) Nummer 590 werd bij vergissing opgenomen in de reeks der schepen-kennissen of wettelijke passeringen.

XXIII hueren naer tfait, up dat zij uut den handen es; ende ware zij in handen of huers tzelfs niet gheweldich, binnen derden daghe naer dat zij uut den handen wesen zoude. De redene es dese, omme dat binnen middelen tiden tghuend dies ondanckens gheschiet ware bij ondergane of tusschensprekene van yemenen niet danckelic ghemaect en zoude worden omme justitie daermede te belettene». Verder voegt hij eraan toe: Vermatten is een eerbaar man en hij is niet gevluht.

Joos de Grave antwoordt o.a. « dattet een general recht es, dat alle vrouwen, weder zij zijn, in huweliken state of andre, ja al warent vrouwen van den levne (= lichtekooien), behooren in dusdaneghen zaken gheloove thebbene ende vermoghen te claghen ende tstic te kennen ghevene binnen XL daghen naer dat gheschiet es». Josine, zegt hij, zou eerder haar aanklacht ingediend hebben, ware het niet dat Goossen getracht heeft dit te beletten door een minnelijke schikking voor te stellen.

Pieter van der Straten houdt vol « dat een vrouwe, die van dusdaneghe zake claghen wille omme eenen man wesende van goeder fame ende name te beroovene van live ende van goede, *zal zij gheloove hebbene up haers zelfs te kennen gheven*, zij moet claghen bin zonneshine of bin XXIII hueren ten lanxten of emer bin IIIde daghe naer dat zij hueren voeren gheweldich es» (= nadat zij meester is over haar wil, over haar gedragingen). Hij geeft de reden op van die beperkte termijn: « een man mochte tooghen zijn alibi». Later zou het veel moeilijker zijn de juistheid of onjuistheid van dit alibi na te gaan.

Joos de Grave houdt vast aan de termijn van 40 dagen. Ten slotte worden van beide zijden nog talrijke andere argumenten aangevoerd. Er wordt gediscuteerd over woorden een hele tijd geleden dor Josine uitgesproken op het kerkhof van Mere: toen reeds zou zij beweerd hebben, dat Goossen haar verkracht had. De schepenen gaan de verschillende getuigenissen na en zij doen tevens een enkwest over de moraliteit van beide partijen, dat helemaal ten gunste van Vermatten en ten nadele van Josine de Zadelere en haar vader uitvalt: Josine schijnt een erg lichtzinnig leven te leiden. Er wordt gedebateerd over de onwaarschijnlijkheid van zekere beweringen, o.a. over plaats, dag en uur van de feiten, enz. Het register bevat het vonnis niet, maar de gang van de zaak en de manier waarop de schepenen het onderzoek leiden, wijst erop dat zij weinig geloof hechten aan de klacht en dat Goosen zal vrijgesproken worden.

Enkele woorden commentaar over de beweringen van de advocaten. Zo zegt Pieter van der Straten: « want al hebben de

vrouwen de vryhede op dat zij hooghe gheprivilegiert zijn in dusdaneghen zaken » (ook Joos de Grave is op dit punt akkoord). Dit klopt met de oude ordonnanties op dit stuk en ook met de verklaringen van de latere criminalisten, b.v. Joos de Damhoudere, die sprekend over de verkrachting in een afgelegen oord, zegt, dat aan de klacht van de vrouw dient geloof gehecht te worden, tenminste indien zij van goede zeden is, evenals men in zake defloratie de maagd moet geloven, die onder eed beweert dat zij vroeger maagd was. Maar met de beweringen ter zake van publieke en lichtzinnige vrouwen moet men geen rekening houden. Let op dat de Damhoudere niet spreekt over de termijn van indiening van de klacht¹³. Een soortgelijk voorrecht van geloofwaardigheid genoot de vrouw, die een natuurlijk kind ter wereld bracht, wanneer zij « in doloribus partus (= tijdens de barensweeën) de naam van de vader vernoemde.

De geloofwaardigheid zowel van publieke vrouwen als van maagden blijkt wel een betwist punt geweest te zijn. Dit blijkt trouwens uit de uiteenzetting van de Damhoudere, die het nodig vindt steun te zoeken bij de uitspraken van vroegere juristen, en dan nog van specialisten in het Romeins recht. Ook Joos de Grave blijkt niet zo heel zeker van zijn stuk te zijn, vermits hij eerst zegt dat Josine was « een goed ongheblameert maechden meysken van goeder name ende famen, *daerinne* behoort ende sculdich es met haren woorden ghelove te hebbene ». Later, wanneer « die goeder name ende famen » bedenkelijk in het gedrang komen, beweert hij pas, dat alle vrouwen, « ja al warent vrouwen van den livene in zulken zaken behooren ghelooove te hebbene ». De oude *leges* en keuren spreken niet over dit punt.

Verder is er de termijn van de klacht. Pieter van der Straten zegt: onmiddellijk en vóór zonsondergang of ten laatste binnen 24 uren, of, in voorkomend geval, binnen drie dagen nadat de vrouw aan de waakzaamheid van haar ontvoerder ontsnapt is. Joos de Grave beweert: 40 dagen. Hier komt de mening van de eerste zeker overeen met de vroegere bepalingen. De termijn van 40 dagen heeft geen zin, tenminste indien men procedeedt in de formalistische geest van het oude recht¹⁴.

(13) J. DE DAMHOUDERE, *Op. cit.*, bl. 170: « ... tum omnimodo fides de illata vi adhibetur mulieri conquerenti, si modo ea honestae vitae et famae fuerit... Et quemadmodum statur juramento virginis contra deflorantem, quod erat virgo: ita statur juramento honestae raptae contra raptorem, quod erat rapta. Nam meretricibus atque alioquin inhonestis foeminis nunquam fides in illo adhibenda est, nedum in delationibus criminalibus... »

(14) Zie hoger, nota 8.

En hier ligt dan ook de knoop van de zaak en dit is de slotconclusie. Ware deze zaak in de vroegere Middeleeuwen voorgekomen, zo ware de beschuldigde, hetzij onmiddellijk veroordeeld geweest, hetzij vrijgesproken, al naargelang er hulpgeroep geweest was of geen hulpgeroep, of in dit geval, al naargelang de klacht, ja dan neen, binnen de bepaalde termijn ingediend was. Want het blijkt uit de hele proceduur en de beweringen van beide partijen, dat, waar het hulpgeroep het essentieel element was, wanneer dit gehoord werd, de tijdige klacht dit essentieel element was, als hulpgeroep « gheen stede en heeft ». Wordt er immers niet gezegd: « zal zij gheloove hebbene up haer zelfs te kennen ghevene »: opdat haar eigen verklaring zonder verder onderzoek zou aanvaard worden. De aanklacht binnen de bepaalde termijn gedaan heeft dus dezelfde waarde als het hulpgeroep. Welke die termijn is, is hier bijzaak. Nu is dat echter niet meer het geval. De beschuldigde, die niet voortvluchtig was, werd niet eens gevangen genomen. Er worden verscheidene enkwesten, in de moderne trant, door de schepenen gehouden. En het zijn deze enkwesten, die in feite moeten uitmaken of de misdaad werkelijk had plaats gehad. In de Raad van Vlaanderen werden de enkwesten reeds veel vroeger bij voorkeur aangewend. Ook in de « mindere wetten » blijken zij dus door te dringen, zelfs in het geval van verkrachting, waar nochtans lang het formalistisch element blijkt van kracht geweest te zijn. Vanaf de 16e eeuw zal het hulpgeroep en de klacht binnen een bepaalde termijn nog veel minder het essentieel element zijn bij processen over verkrachting en dergelijke. Wel wordt er nog waarde aan gehecht. Maar zij zijn dan nog slechts elementen in het enkwest over de zaak, elementen, die zelfs helemaal tijdens het onderzoek kunnen ontwricht worden. Talrijke processen uit deze eeuw bewijzen zulks.

GUIDO GEZELLES Z. G. TAALPARTIKULARISME

DOOR

Dr. Rob. DE CONINCK
lid der Maatschappij

In dankbare herinnering opgedragen aan mijn Moeder, geb. MAGDALENA ROOSE (7 oktober 1888 - 14 januari 1956), als blijk van diepste erkentelijkheid en verering.

Over de betekenis en het doel van de Westvlaamse taalbeweging in het algemeen en van G. Gezelles taalpartikularisme in het bijzonder, heersen heel wat valse opvattingen en verkeerde voorstellingen.

Het milieu waarin Gezelle was opgegroeid, werkte vooreerst het partikularisme in de hand. Treffend wordt dat door A. VERMEYLEN geformuleerd: « West-Vlaanderen, landbouwstreek met weinig steden van belang, weinig nijverheid, weinig spoorwegen, was een eigen gewest, gekant tegen de liberale denkbepelden van de zich in België ontwikkelende kapitalistische cultuur. Het bleef gehecht aan al wat daar sedert het doodgaan van de glorierijke middeleeuwen, bijna ongerept was blijven voortleven, zijn oude zeden en gebruiken, zijn ouden godsdienst, zijn oude taal, het zoete en kernachtige Vlaams van Maerlant, dat er uit den volksmond nog klonk. »¹.

Ten grondslag aan Gezelles partikularisme lag in de eerste plaats zijn streven om Vlaanderen te zien herrijzen, niet alleen als Vlaamse doch vooral als katolieke macht.

Gezelle voelde zich in de eerste plaats priester en hieraan is gans zijn taalkundig streven steeds ondergeschikt gebleven. Vlaams en katoliek waren voor hem twee onafscheidbare begrippen. Dat blijkt ten duidelijkste uit een ganse reeks uitlatingen, gaande van de jaren 1858 (Gezelle was dan 28 jaar oud) tot 1897 (hij stierf in 1899):

1858: « Zoo behooren wij dan ook sterker hand te slaan en gesloten te houden aan al wat er nog vlaamsch is: aan vlaamsche taal, aan vlaamsche zeden, aan vlaamschen, dat is katholieken Godsdienst en Christene Godvruchtigheid »²;

(1) A. VERMEYLEN, *De Vlaamse Letteren van Gezelle tot heden*, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 4, 1949, blz. 6.

(2) *Dichtoefeningen, Tot de studenten, Jubileumuitgave van G. Gezelle's volledige werken*, Brussel-Amsterdam, Standaardboekhandel, 1930 v.v., blz. 5.

1864: « in uw *christendom* zit uw *vlamingschap*, met de tale en al, doorkneet en doorworteld »³;

1874: « Geheel de Westvlaamsche beweginge is in den grond en van den eersten af een christelijke, ja, ultra-montaansche geweest »⁴.

1884: « Dat is mij een rechte en diepgevoelde blijdschap dat gij mij belijft te schrijven dat ik u helpe in 't beminnen en verdedigen van Gods waarheid. Gij verstaat het alzoo dan!... zoo is het in der daad! 't Is wel Gods werk en waarheid dat ik vooren sta, in een van zijne openbaringen, te weten de eigen menschelijke taal »⁵;

ca. 1890: « Die *Rubio* doet tegenover 't geijkt castiliaansch of spaansch 't geen wij doen tegenover 't zoogezeid nederlandsch en dat met dezelfde echt katholyke bedoelingen »⁶;

1897: « Eene zake waar veel beteeknisse in zit is deze, dat al de geuzen Hollandsch gezind en *tegen* de Volkstale zijn; reden te meer, dunkt mij, om ons beste te doen ... Maar van 't hoogste belang is het, dat wij ons eigenlijk einddoel en priesterlijke inzichten voor den grooten hoop verborgen houden »⁷.

Aldus zag Gezelle in het Hollands een gevaar, én voor het Vlaams-zijn én voor het katholiciteit van het Vlaamse volk.

Het Hollands, evenals het Engels en het Duits, beschouwde hij als specifiek protestantse talen: « Ik ondervinde dat Hoogduitsch, Nederlandsch, ja Engelsch, alle drie protestantsche talen zijn »⁸. Hij meende dat het katolieke geloof in Vlaanderen, door « de overstromende en overweldigende macht van het hollandsche

(3) 't Jaer 30, 25 december 1864, blz. 4. Overgedrukt in: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, Antwerpen, Standaardboekhandel, z.d. (1950), blz. 153.

(4) G. GEZELLE in een brief van omstreeks juni 1874 aan A. DUCLOS. Zie Fr. BAUR, *Brieven van, aan en over Gezelle*, II, Brussel, Standaardboekhandel, 1939, blz. 152, nr 131 b (Jubileumuitgave, dl. 18).

A. DUCLOS spreekt zich nog duidelijker uit: « Goed doen dus door den druk, ons vlaamschlezende volk stichten, onderwijzen en verchristelijken, ziet daar ons eerste en besonderste oogwit. *Rond den Heerd* heeft nogthans altijd een bijkomende doel gehad: het tegenwerken van het Hollandsch op taal- en letterkundig gebied, of het in eere brengen van onze eigene, ongeborgde, en ongewrongene sprake van Vlaanderen, die sedert 1200 tot 1815 goed geheeten, gesproken en geschreven wierd »: *Rond den Heerd*, XIII (1878), blz. 1.

(5) G. GEZELLE aan A. CUPPENS, wsch. mei 1884. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 187, nr 154 b.

(6) G. GEZELLE aan Alf. JANSSENS. Zonder datum, wsch. einde 1880 - begin 1890. Zie Caes. GEZELLE, *Keurgedichten van G. Gezelle*, II, Amsterdam, L. J. Veen, z.d., blz. 260. Niet in *Brieven...*, I en II.

(7) G. GEZELLE aan E. DE LEPELEER, 1897. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 206, nr 171 b.

(8) G. GEZELLE aan A. DUCLOS, augustus-september 1874. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 173, nr 142 a.

dialect »⁹ bedreigd was. Dat is de hoofdreden waarom hij zulk een grondige afkeer had van het « half Joodsch, half heidensch Hoog Hollandsch »¹⁰, waarom hij die taal « haatte »¹¹. Hij was ervoor bevreesd dat door het overnemen van het Hollands, het protestantisme Vlaanderen zou binnendringen en veroveren : « Het Hoogduitsch van Luthers *bibelvertalinge* en het Nederlandsch van den *Staatbibel* hebben eene en dezelfde strekking van gelijkmaking en effenlegging van den weg, om er de protestantsche gedachten over heen te voeren »¹².

In de volkstaal zoals die nog voortleefde in West-Vlaanderen, zag Gezelle het aangewezen verdedigings- en vervangingsmiddel : een « schutshage »¹³ naar buiten en tevens een waarborg naar binnen : « Ik heb namelijk de overstromende en overweldigende macht van het hollandsche dialect tegengewrocht met ons dialect, het westvlaamsche, of het vlaamsche, zoo gij wilt, mond en sprake, te verleenen en, door den druk, de nederduitsche wereld kenbaar te maken »¹⁴.

Naar zijn mening sprak men immers in West-Vlaanderen nog steeds het oude en zuivere Diets, dat niet besmet was geworden door de Hollandse bijbeltaal en de hervorming. Het Westvlaams is « de ware nederduitsche taal, de katholieke taal van de katholieke Vlamingen »¹⁵. « 't Dunkt mij... dat er kunnen nog grootere dan taelkundige reden zijn waerom wij zouden dienen aen *onze* tael te houden, voorzooveel ze echt en oorspronkelijk is, te weten ons bestaan als Christen eigen volk, met *eigen* gedacht, gevoel, overleveringen, gebruiken, enzoov. »¹⁵; « Ik ben geheel zeker dat de tijd allengskens gekomen is dat wijlieden, al te maal katholieke nederlanders, behooren op malkaar te steunen, liever als voortdurend naar het half joodsch, half heidensch Hoog-Holland te gaan om steun en goedkeuring ! *Af* moeten wij daarvan en ver-

(9) Brief uit het jaar 1874 aan het Ste.-Lutgardisgilde. *Gilde van Sinte Luitgaarde, Handelingen van de eerste vergadering der werkende leden, gehouden te Brugge, den 18 Oogst 1874*, Brugge, A. Dezuttere, 1875, blz. 86.

(10) G. GEZELLE aan Alf. JANSSENS, circa 1880. Zie Caes. GEZELLE, *G. Gezelle*, Amsterdam, L. J. Veen, 1929, blz. 200. Niet in *Brieven...*, I en II.

(11) « Ik heb die tale leeren haten te Mr. Brans' » : G. GEZELLE in een brief aan A. DUCLOS van augustus-september 1874. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 173, nr 142 a. Ook om nog andere redenen wou Gezelle van het Hollands niet weten : hij hield het voor een gebrekkige en arme taal : « een heel deerlijk dingen van een tale » (*Loquela*, A, II (1882), blz. 52).

(12) Zie voetnota nr 8.

(13) Zie voetnota nr 16.

(14) *Gilde van Sinte Luitgaarde. Handelingen van de eerste vergadering...*, blz. 86.

(15) G. GEZELLE aan J. A. ALBERDINGK-THIJM, 1862. Overgedrukt in *Dietsche Warande en Belfort*, 1905, 1e. halfj., blz. 173. Niet in *Brieven...*, I en II.

der af naar mijnen dunk, als van den franschen vijand. Dat zei mij zelfs onlangs nog mijn goede vriend Johan Winkler, die, van geboorte een protestant, zijn protestantendom verzaakt heeft en niet wetende waar naar toe, bekent dat hij weer opwaards *moet*, door 't verzaakte protestantendom heen, en terug naar den ouden godsdienst van vóór 1500, naar *ons* gevolgentlijk. Misschien zult gij al het nieuw brusselsch weekblad *Flandria* gezien hebben, dat voor doel heeft de vlamingen te verlichten, eerbiedigende nochtans, zegt het, den *godsdienstwaan* en de *godsvruchtige dwalingen* die de priesters in 't volk trachten te onderhouden, eerbiedigende zelfs de *dichterlijke pracht* van Kerkelijke plechtigheden enz... Waar wilt dat naartoe? Naar de verhollandsching van 't volk, voor 't volk, voor wat taal aangaat, en bijgevolg, godsdienst en zeden. Wat middel daartegen? *Eén alléén*, dat wij die *van 't volk*, die *met 't volk*, die *het volk* zijn, ons te werke stellen, om die vreemdelingen het volk *ondoordringbaar* te maken met volkstale te *plegen*, te *vereeren*, bekend te maken. Door die schutshage en zullen zij niet breken, ze'n kunnen niet, en 't is 't eenigste dat ze niet en kunnen; 't is ons eenigste redmiddel.»¹⁶

Van de toenmalige in Zuid-Nederland gebruikelijke, min of meer algemene taal, of zoals Gezelle ze heette «het Nederduitsch officieel schier-hollandsch»¹⁷, wou hij niet weten. Dit officiële Zuidnederlands leunde niet alleen rechtstreeks aan bij het Hollands¹⁸, doch het was tevens een dode en geijkte papieren taal, die noch door het volk, noch door de meer intellektuele kringen gesproken werd: «Wat zegt hy?» zeggen de Vlamingen, «wat nieuwe tale is dat? Van 't Hollandsch verstonden wy nog iets, maar dat!»¹⁹.

Als rasecht woordkunstenaar en dichter bij Gods genade, had hij een springlevende taal nodig die lenig en genuanceerd was,

(16) Caes. GEZELLE, *G. Gezelle*, blz. 200-201. De datum van deze brief wordt er niet opgegeven, doch de naam J. Winkler wijst erop, dat dit schrijven uit de jaren 1880 moet dagtekenen.

(17) *Gazette van Kortrijk*, augustus 1881 of *Rond den Heerd*, XVI (1881), blz. 320.

(18) «het nieuw schoolvlaamsch... dat, voor den meestendeel, bastaard-Hollandsch is» zegt GEZELLE: zie *Gilde van Sinte Luitgaarde, Handelingen van de eerste vergadering...*, blz. 86.

In zijn strijd tegen de verhollandsing van het Vlaams, stond Gezelle niet alleen. «Protesten tegen eene al te ver gaande hollandisatie van het algemeen Nederlandsch lieten zoo goed Brabanders als Sleenck en David alsook Westvlaamsche particulieren als De Bo en Duclos hooren»: J. MANSION, *Eenige kenmerken der Nederlandsche taal, Dietsche Warande en Belfort*, 1925, blz. 42.

(19) 't Jaer 30, 20 november 1864, blz. 1. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 105.

een taal die iedere gedachte en elk gevoel juist en nauwkeurig kon weergeven.

Biezonder leerrijk is wat Gust. SEGERS in dit verband schrijft: « Ik herinner mij nog eene belangrijke samenspraak, voor enkele weken, aan tafel gehouden. ... Ik drukte mijne meening uit, dat indien zegswijzen, uit den mond des volks opgevangen als fouten werden aanzien, de schilderende letterkunde hier te lande onmogelijk was. De uitdrukkingen, welke men ons voorstelt, in de plaats der gewraakte, bevredigen onzen kunstzin niet. Daar zijn van die spreekwijzen, toespelingen, die wij niet kunnen missen. Zelfs de geheele taal, gelijk men die ons voorschrijft, past niet voor den grond, en is onwaar, aldus onaestetisch in den mond onzer helden.

Gezelle bemerkte, dat dit de reden was, waarom hij een West-Vlaamsch particularist was gebleven. Bij hem was de vorm zoo innig met de gedachte verbonden, dat hij er niet toe besloot kon daar eenige stoornis tusschen te brengen. Hij verklaarde gulweg, dat, hadde hij in de algemeene Nederlandsche taal geschreven, zijn werk de rechtstreeksche, onmiddellijke uiting van zijnen geest, de onvervalschte spiegel van zijn geheel innerlijk leven niet zou zijn geweest, dien hij steeds met zorg had vermeden.

De dichter beweerde, dat elke letterkundige kunstenaar, indien hij rechtzinnig is, aldus moet spreken. Wetenschappelijke werken kunnen in eene algemeene, op vaste regels gegronde taal geschreven worden, en de geleerde stelde er dan ook zijne verslagen en verhandelingen in op. Ook heeft de dialektvorm alleen kleur genoeg, om onze plastische eischen te bevredigen. Daarom vindt de gewestspraak alleen echo in het hart des volks; zonder haar kan de poëzie er geen weerklank in vinden. Zoo sprak Gezelle. »²⁰

Overigens kon Gezelle geen vrede nemen met de opgedrongen eenheid van een naar zijn mening, kunstmatige taal, die niet de ganse taalschat van het gehele Nederlandse taalgebied omvatte. Hij beschouwde dit Zuidnederlands als een « officieel gerâbraaksel »²¹, een « soorte *proces-verbal* geknoei daar ze altemets nederduitsch tegen zeggen »²², terwijl hij « het vlaamsch dat (we) dagelyks spreken, wel gespeld en een weinig opgepoetst » voor « het schoonste en het beste vlaamsch van de wereld » hield²³. Volgens hem mocht niemand, door wetten en voorschriften, bepalen

(20) G. SEGERS, *G. Gezelle*, in verzamelwerk: *G. Gezelle. Zijn leven en zijne werken*, Leuven, Keurboekerij; Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 2, z.d. (1911), blz. 112-113.

(21) *Rond den Heerd*, V (1870), blz. 84.

(22) *Rond den Heerd*, V (1870), blz. 208.

(23) 't Jaer 30, 13 november 1864. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 92.

wat in een taal mag opgenomen worden en was het niet te rechtvaardigen dat een ganse reeks woorden en zegswijzen die van in de vroegste tijden gebruikt werden en nog dagelijks gehoord worden, uit de taal zouden moeten geweerd worden, alleen omdat ze in dit of dat woordenboek niet te vinden zijn: «zoo worden onze jongens geleerd dat hun eigen Vlaamsch geen Vlaamsch is ... en 't en zou geen Vlaamsch mogen zijn, enkel omdat het in zulk of zulken woordenboek niet meer staat!»²⁴.

Voor Gezelle was de taal een levend iets, dat vrij en natuurlijk wast en groeit uit de «echte bronnen en de spruitfonteyne»²⁵, uit de «bronader»²⁶ die het volk is. Volgens zijn opvatting ontwikkelde een taal zich organisch uit eigen kracht en geen wet of voorschrift mag haar groei belemmeren of geweld aandoen. Dit blijkt duidelijk uit een ganse reeks uitlatingen:

1865: «Als of 't het volk niet en ware dat de tale maakt, spreekt en bewaart, en als of er hier, zoo als in Vrankryk, eene kamer van 40 *academie*-mannen bestonde, die zeggen moeten en beslissen welk vlaamsch gesproken woord voor vlaamsch mag doorgaan en welk niet.»²⁷.

1865: «Als Maerlant schreef, wie wist er dan van woordenboeken en spelregels en ministerie-schoolmeesterdecreten? en hy schreef toch, en hy maakte de tale, onze tale, onsterfelyk»²⁸;

1865: «De tale en vangt men niet, de tale vliet, lijk de ziele, in een levend lichaam, ontrefbaar»²⁹;

1874: «ik ben *tegen* de eenheid en de zoo gezeide symmetrie en de droomgezichten van al die effenaars en baanbrekers van den sabeldwang»³⁰;

1875: «Hoe min boeien hoe beter, en oorlog aan allen schooldwang»³¹;

1875: «een tale maakt men niet, een tale wordt»³²;

(24) *Dichtoefeningen. Verantwoordinge*, Jubileumuitgave, blz. 188.

(25) 't Jaer 30, 25 december 1864. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 146.

(26) G. GEZELLE aan A. CUPPENS, 11 december 1883. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 182, nr 150 b.

(27) 't Jaer 30, 7 oktober 1865, blz. 1. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 411.

(28) 't Jaer 30, 7 oktober 1865, blz. 2. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 412.

(29) *Rond den Heerd*, I (1865), blz. 7.

(30) G. GEZELLE aan A. DUCLOS, ca. juni 1874. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 157, nr 132 b.

(31) G. GEZELLE aan A. DUCLOS, half 1875. Zie Caes. GEZELLE, *G. Gezelle*, blz. 176. Niet in *Brieven...*, I en II.

(32) *Gilde van Sintie Luiggaarde. Handelingen van de eerste vergadering...*, 1874, blz. 86.

1875: « 't vrijste dat ooit, — de tale — aan den mensch wierd gegeven »³³;

1882: « De gesprokene tale alleene is de tale, zij is de bronne etc. etc. van al het andere »³⁴;

1886: « 't en is maar hier, dat ze dom genoeg zijn om hun in 't hoofd te laten schoolmeesteren dat de tale uit de boeken komt, in stee van de boeken uit de tale »³⁵.

Voor Gezelle mocht de « algemeene Nederduitsche taal »³⁶ niet onderworpen zijn aan het overwicht van één enkele gewest-taal. Hij was integendeel voorstander van een *losse eenheidstaal*, die gevormd moest zijn uit alle dialekten: « de Tael (is) geen *unison* gezang, maer eene *Harmonie*, eene *Symphonie der dialekten* »³⁷. Niet het Hollands, maar het Vlaams moest de grondslag en de kern ervan uitmaken. Gezelle kon maar niet vergeten dat in de middeleeuwen, West-Vlaanderen « met Brugge en Maerlant als het scheppend Athene »³⁸, het stamland en het centrum was geweest van de vroegste Dietse beschaving, en dat, indien het natuurlijke groeiproces van het Vlaams niet gedwarsboemd was geworden door toevallige politieke omstandigheden en historische gebeurtenissen, niet het Hollands maar het Vlaams, thans nog de algemene taal zou zijn.

Naar Gezelles mening leefde in het Westvlaams nog dezelfde taal voort die in de 13e. eeuw het uitdrukkingmiddel van alle Nederlandse gewesten was geweest en aldus identificeerde hij Oud- en Nieuwwestvlaams :

1858: « Bij het werken daaraan (d.i. aan *Dichtoefeningen*) heb ik liefst naar oude vlaamsche schrijvers opgezien, en zoo veel mogelijk die tale gebruikt die bij Maerlant en andere te boeke staat en die, God lof, alhier nog levende gehoord en gesproken wordt »³⁹;

1858: « In der daad, wij, die hier naast aan de zee liggen, hebben onze oude tale bewaard »⁴⁰;

(33) Wschl. 1878. *Gedichten, Gezangen en Gebeden, Kleingedichtjes*, Jubileumuitgave, blz. 181.

(34) G. GEZELLE aan H. DEPOORTERE, 9 februari 1882. Zie Caes. GEZELLE, *G. Gezelle*, blz. 189. Niet in *Brieven...*, I en II.

(35) G. GEZELLE aan E. VAN OYE, 1886. Zie Fr. BAUR - R. VERDEYEN, *Brieven van, aan en over G. Gezelle*, I, Brussel, Standaardboekhandel, 1937, blz. 205, nr 111 b (Jubileumuitgave, dl. 17).

(36) *Biekerf*, III, (1891), blz. 55.

(37) G. GEZELLE aan J. A. ALBERDINGK-THIJM, 4 juli 1862. Zie *Dietsche Warrande en Belfort*. 1905, 1e halfj., blz. 172. Niet in *Brieven...*, I en II.

(38) *Rond den Heerd*, 1881-82, blz. 385.

(39) *Dichtoefeningen, Prospectus*, Jubileumuitgave, blz. 1.

(40) *Dichtoefeningen, Verantwoordinge*, Jubileumuitgave, blz. 188.

1858: « Van Maerlant is voor ons geen oud boek, noch *Kiliaens Etymologicon* ook niet; vele woorden die daar als *Vetus flandricum* d.i. oud vl. geboekt staan, hooren wij dagelijks »⁴⁰;

1858: « in Vlanderen, en wel meest in Westvlanderen, (is) de taal dier oude gewrochten met de *zuivere* volkstaal eene en de zelve »⁴⁰;

1864: « Over duist jaren spraken ze hier, in uw land, net gelyk gy vandage spreekt »⁴¹;

1865: « hier, waer de tale, gelyk vele andere goede en schoone zaken, best bewaard is gebleven »⁴²;

1874: « ik kenne er van te midden de jaren 1200 en ik kander u aanwijzen tot in 1814 toe, die geen andere tale en spraken of en schreeven als Westvlaamsch; ja, ik zou moeielijk kunnen toestaan dat men in deze oude streken, voor dit laatstgenoemde jaar, ooit anders geschreven hebbe als Westvlaamsch »⁴³;

1882: « In Westvl. spreekt en *schrijft* men zelfs nog, de oude *Vlaamsche tale*, zoo die eertijds overal geschreven wierd. Zij was eens de heerschende algemeene tale, zoo wel tot Amsterdam als te Leuven en te Brugge »⁴⁴.

Gezelle wou het Westvlaams als algemene taal niet opdringen aan de andere gewesten. Hij wilde het alleen « als meegerechtigd om deel te maken van de tale des *grooten Dietschsprekenden Vaderlands* »⁴⁵. Een ganse reeks uitlatingen bewijzen dat ten overvloede:

1858: « Dit oud, gezond en onverbasterd vlaemsch is het eigendom van Holland, Brabant, Antwerpen, Limburg en Vlaenderen, zoo nogtans dat elke dier streken iets eigenaerdigs heeft dat heur niet en moet noch en mag ontnomen worden »⁴⁶;

1862: « ik durf mij laten voorstaen dat een Westvlaming die er prijs aan hecht als Westvl. eenigszins uit zijne schriften herkend te worden, daerom zijne dietschheid niet moet ontzegd worden »⁴⁷;

1862: « wy, kinderen van Maerlant, wy die hier aen *de Vlaamsche*

(41) 't Jaer 30, 20 november 1864, blz. 1. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 106.

(42) 't Jaer 30, 18 maart 1865. Overgedrukt: Fr. BAUR, *G. Gezelle's proza en varia*, blz. 241.

(43) G. GEZELLE aan het Ste-Lutgardisgilde, 20 augustus 1874. Zie *Gilde van Sinie Luitgaarde. Handelingen van de eerste vergadering...*, blz. 86.

(44) G. GEZELLE aan H. DEPOORTERE, 9 februari 1882. Overgedrukt: Caes. GEZELLE, *G. Gezelle*, blz. 189. Niet in *Brieven...*, I en II.

(45) *Dichtoefeningen, Tot de studenten*, Jubileumuitgave, blz. 3.

(46) *Ontwerp van taalkundige les*, 1858. Zie *Van den Kleenen Hertog*, Jubileumuitgave, blz. 152.

(47) G. GEZELLE aan J. A. ALBERDINGK-THIJM, juli 1862: *Dietsche Warande en Belfori*, 1905, 1e halfj., blz. 173. Niet in *Brieven...*, I en II.

Zee liggen en schouwen over den Oceaen, wy die de slinkere hand, de hand des herten, geven aan Vlaanderen in Frankryk, de regtere hand, de sterke, aan Vlaanderen in Holland, en, den blik naar 't Noorden gerigt, naar Engeland, Denemark, Noorwegen »⁴⁸; 1874: « Ik en kan niet wel wijs worden hoe Nolet ons de pretentie toe durft schrijven van ons Vlaamsch op te dwingen aan anderen; ik ten minsten heb altijd willen voor een klein getal schrijven en ben inderdaad in den alderwaarsten zin van 't woord een particularist »⁴⁹;

1874: « Wij en vragen niet, dat zij onze tale of bijzonderheid van tale als algemeen aanveerden, verre van daar, dat ware tevens particularist en generalist willen zijn, volgens twee stekende beschuldigingen van Nolet »⁵⁰;

1874: « Ondertusschen staat het iedereen vrij daarin anders van gedacht te zijn; elk en voege maar zijnen string, waar het hem best past »⁵¹.

1882: « 'k en dringe mijnen liever niemand op, elk zijn meuge »⁵²;

1882: « De Westvlaamsche schrijvers en vallen nooit uit tegen de ware Hollandsche, noch tegen de Brabantsche of Oostvlaamsche of Limburgsche, omdat zij allen achten die hunne tale kennen; verre van ze te bespotten, zij gaan ze te rade om hunne eigene tale te verbeteren of klaarder te verstaan en uit te leggen! Alzoo handelen, van hunnentwege, de geleerde Hollandsche of andre Vlaamsche schrijvers, allen die weten wat de tale is. Noch de eene noch de andere 'n zijn beschaamd of spijtig eenen tros of eene bezie af te schooien »⁵³;

1883: « Niets en zou mij aangenamer zijn als met mijne twee handen deel te maken van eene groote ronde Vlamingen, Limbur-

(48) G. GEZELLE aan F. DE CORT. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 116, nr 93 a.

(49) G. GEZELLE aan L. DE BO, juli 1874. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 169, nr 139 a.

Nolet, d.i. Nolet de Brauwere van Steenland. Op 4 februari 1874 hield hij voor de Koninklijke Academie te Brussel een rede: « Notice sur le particularisme linguistique de la Flandre occidentale », *Bulletin de l'Académie royale*, t. XXXVII, blz. 206-235. Voor zover we konden nagaan is het feitelijk Nolet die voor het eerst de naam Westvlaams taalpartikularisme gebruikte ter aanduiding van de Westvlaamse taalbeweging, nl. in bovenvermelde rede van 4 februari 1874.

(50) G. GEZELLE aan A. DUCLOS, augustus-september 1874. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 172, nr. 142 a.

(51) G. GEZELLE aan het Ste.-Lutgardisgilde, 1874. Zie *Gilde van Sinte Luitgaarde. Handelingen van eerste vergadering...*, blz. 89.

(52) G. GEZELLE aan H. DEPOORTERE, februari 1882. Overgedrukt: Caes. GEZELLE, G. Gezelle, blz. 189. Niet in *Brieven...*, I en II.

(53) *Gazette van Kortrijk*, 25 februari 1882. Overgedrukt in *Rond den Heerd*, XVII (1882), blz. 117.

gers, Brabanders, Friezen, die heel 't land daar men Dietsch spreekt zou omsnoeren »⁵⁴.

Ten andere, wat Gezelle deed voor het Westvlaams, daarvoor moedigde hij de anderen aan hetzelfde te doen voor hun gewest-taal, en aldus begunstigde hij zoveel mogelijk de studie en de beoefening van de dialekten in de overige gewesten, als b.v. in Friesland⁵⁵ en Limburg⁵⁶. Op deze manier wilde hij de overheersing van het Hollands « dialect » breken en medewerken aan « de wording eener toekomstige algemeene nederlandsche of nederduitsche taal »⁵⁷.

In plaats van een verenging tot het eigen Westvlaams dialect, betekende Gezelles z.g. taalpartikularisme aldus in werkelijkheid een verrijking en verruiming, vermits hij « de gemeenschappelijke tale »⁵⁸ niet alleen verrijkte met talrijke oude « boekwoorden », doch tevens tal van woorden en woordvormen overnam of wenste te zien overnemen uit de gesproken volkstaal van alle Dietse gewesten.

(54) G. GEZELLE aan het Limburgse gild, wsch. november 1883. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 179, nr. 148 b.

(55) Zie b.v.: J. WINKLER, *G. Gezelle en de Friezen*, Gent, A. Siffer, 1900 (overdruk uit *Dietsche Wavande en Belfort*, februari 1900, blz. 123-125) of: G. Gezelle, *Zijn leven en zijne werken*, 2, z.d. (1911), blz. 61-74; Caes. GEZELLE, *Guido Gezelle en Johan Winkler*, Biekerf, 1929, blz. 2-7; J. WINKLER Jr., *Guido Gezelle en Johan Winkler Sr.*, De Socialistische Gids, mei 1930, blz. 311-319.

(56) Zo werd het Limburgs tijdschrift 't *Daghet in den Oosten* met raad en daad van GEZELLE gesticht. Zie in dit verband: Fr. BAUR, *Brieven...*, II, nr. 147 b, 148 b, 150 b, 151 b, 152 b, 153 a, 154 b, 155 a, 156 b, 157 b, 158 a, 159 b, 160 b, 161 a, 161 b, 162 b, 164 a, 165 a, 166 a, 173 b. Zie tevens: A. CUPPENS, *G. Gezelle en de jonge Limburgers*, in verzamelwerk: *G. Gezelle. Zijn leven en zijne werken*, blz. 97 v.v.; J. DROOGMANS, *G. Gezelle en de Limburgers*, Miscellanea J. Gessler, I, blz. 421 v.v.

(57) *Gilde van Sinte Luitgaarde. Handelingen van de eerste vergadering...* 1874, blz. 86.

(58) G. GEZELLE aan het Limburgse gild, november 1886. Zie Fr. BAUR, *Brieven...*, II, blz. 203, nr. 166 a.

HET BERICHT VAN JACOB VAN MAERLANT OVER DE ZEESLAG BIJ SALAMIS (480 v. Chr.)

DOOR

Lic. Alb. DEMAN
lid der Maatschappij

I. *Maerlants tekst*¹

Cerces vant ydel die stede,
Die hi al verbernen dede.
Daer naer begondi in corten tiden
Up Grieken met scepen striden ;
Selve hi upten oevere zat,
Om te beschouwene wale dat.
Nu was hem te hulpen coemen
Eene vrouw, horen wi noemen
Archimesia, ende was coninginne
Van Alitharna, alsict kinne, 30
Die utermaten scone vacht
Int voerhere met groter cracht,
So dat langhe in twifele stoet,
Welc here keeren soude den voet.
Maer vele bedwongen Grieken waren
Ghemeene in Darius scaren,
Die maecten die eerste vlucht :
Dus quam den Persienen vrucht,
Ende verloren een groot here. 40
Dandere, die bleven ter were,
Beval Cerces ende liet
Enen, die Mardonius hiet,
Omme te houdene tsiere hant,
Hi wilde selve rumen tlant ;
Want hi hadde gedaen maken
Eene brugge, in waerre saken,
Tusscen Abides ende Griekenlant :
Dats daer omtrent, alsict vant,
Dat nu heet Sente Joris aerm.
Daerwaert voer hi gram ende waerm ; 50
Maer die stroem vander zee

(1) *Spiegel Historiae*, Eerste Partie, III. Boek, XXI, vv. 21-56, uitgegeven door M. VRIES en E. VERWIJS, I. Deel, Leiden, 1863.

Hadde die brugge tebroken ontwee.
 Alse hi des wart wel geware,
 Was hi vro dat hi van vare
 In eens visscers scepelkijn cleene
 Ontfloe met lettel volx ghemeene.

II. Een detail dat onafhankelijk is van de bekende bronnen van Maerlant : Sente Joris aerm

De vermelding van Sente Joris aerm in vers 49 komt in Maerlants bericht over de Thermopylenslag opnieuw voor :

Jeghen aldus groot een here
 Quam Leonidas ter were,
 Coninc van Spaerten, *uptie zee*,
 Int ende van Termofilee,
 Dats die passage, diemen weet,
Diemen Sente Joris aerm heet.
 Daer dat here moeste liden,
 Met IIII M *man* up hem striden.²

Men lette er wel op dat Maerlant onderstelt dat de slag bij de Thermopylen tevens te land en ter zee plaatsvond. Deze voorstelling schijnt gerechtvaardigd daar de slag in de Thermopylen en de zeeslag bij Artemision een parallelle afloop hadden : zij geschiedden op dezelfde dagen³ ; het spartaans leger van Leonidas en de Griekse vloot van Eurybiades en Themistokles beschikten over een treffend systeem van « televerbindingen » en door het vallen van de Thermopylen werden de Grieken op zee tot de afvaart gedwongen⁴.

Sente Joris aerm is, in beide berichten, een bijvoegsel van Maerlant dat noch in zijn latijns model, het *Speculum Historiale* van Vincentius Bellovacensis, noch in de antieke bronnen van het *Speculum* (Justinus en Orosius) te vinden is.

III. Lokalisatie van : Sente Joris aerm

Maerlant bericht dus dat twee gebeurtenissen in de krijgstoct van Xerxes — de slag in de Thermopylen en de vlucht van Xer-

(2) *Spiegel Historiae*, I, 3, 20, vv. 11-18. *man* is een verbetering van de uitgevers volgens de tekst van Vincentius. De handschriften van Maerlant vertonen de lezing : *scepe*, in overeenstemming met de opvatting van de dichter nopens de slag in de Thermopylen ; de verbetering is overbodig.

(3) *Herodotos*, VIII, 15.

(4) *Herodotos*, VIII, 21.

xes in een vissersboot na de zeeslag bij Salamis — zich in *Sente Joris aerm* afspeelden.

Deze plaats, waarheen de feiten door Maerlant (of door zijn onbekende bron) overgebracht werden, zou de Hellespont, de Thermopylen of Salamis kunnen zijn.

Zou het de Hellespont zijn? In de middeleeuwse teksten duidt *Sente Joris aerm* de Hellespont aan⁵, en Maerlant zelf kent deze betekenis⁶. Doch past deze benaming — toponymisch — noch bij de Thermopylen, noch bij Artemision, en evenmin wordt de verwarring, die de slagen in de Thermopylen en bij Artemision in de Hellespont situeert, op historisch gebied verklaard.

Of de Thermospylenbergpas? Deze onderstelling dient om gelijke redenen verworpen.

Sente Joris aerm moet dus bij Salamis liggen.

IV. Verklaring van het overbrengen naar Salamis van de slag in de Thermopylen en van de brug over de Hellespont

A. Maerlant (of zijn bron) heeft de verdedigingslinie op de 39° parallel (Thermopylen-Artemision) met die op de 38° (Salamis - landengte van Korinthe) verward. De bewegingen van legers en vloten voor de zeeslag bij Salamis werden inderdaad door dezelfde strategische vereisten bepaald als die welke de slag in de Euriposzeestraat gekenmerkt hadden. Dezelfde verwarring wordt ook bij Victor Hugo aangetroffen⁷.

B. Anderzijds heeft Maerlant (of zijn bron) de Hellespont met Salamis verward: hij heeft, in verband met Salamis, een Sint-Joriskanaal gevonden, en dit Sint-Joriskanaal heeft hij dan met de Hellespont gelijkgesteld. Deze verwarring werd door twee redenen bevorderd: a. men verwarde de twee befaamde bruggen, waarvan er in verband met Xerxes' krijgstoct sprake is: de ene van Abydos naar Sestos over de Hellespont, de andere van Attica naar Salamis; b. volgens het ontwerp dat Ktesias, Grieks geschiedschrijver uit de 5° eeuw v. Chr. beschrijft⁸, moest deze laatste brug aan de nauwste engte van de Herakleionstraat gebouwd worden, en dus wel in het Sint-Joriskanaal. De bruggen

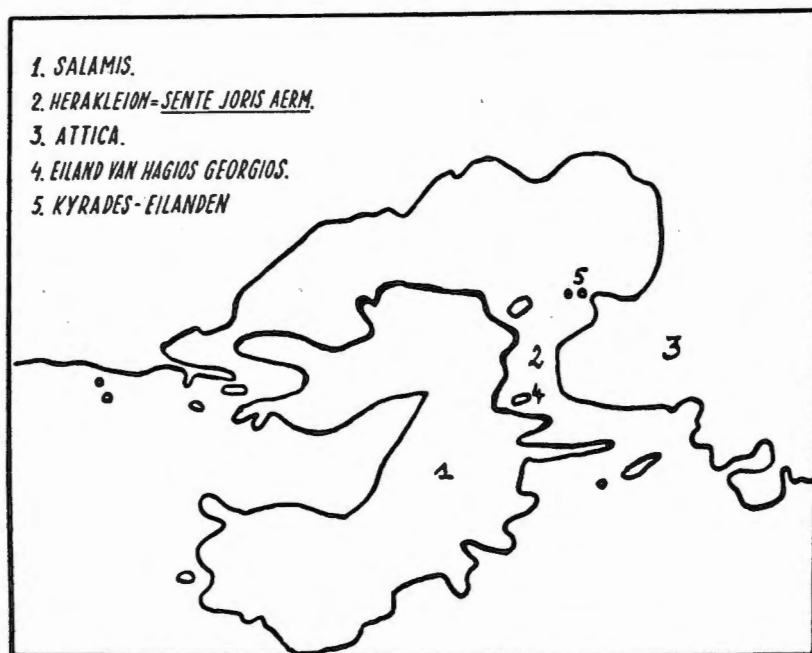
(5) E. VERWIJS - J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, I, 's-Gravenhage, 1885, blz. 458 en 1413.

(6) v. 47: Tusscen *Abides* ende Griekenlant.

(7) « *Le détroit de l'Euripe* » in de « *Légende des Siècles* ».

(8) Ktesias, Persika, 26:

Ἄλλο δὲ Ἐρέξης, αὐτόθεν ἔλθὼν ἐπὶ στενότητων Ἀττικῆς (Ἡράκλειον καλεῖται) ἔχωννυε χῶμα ἐπὶ Σαλαμίνα περὶ ἐπ' αὐτὴν διαβῆναι διανοούμενος

werden allebei in het Sint-Joriskanaal bij Salamis gesitueerd, en het werd als een feit aangenomen (of ook uit een oudere overlevering geput) dat Xerxes, over de Salamisbrug, op Salamis of op een naburig eiland vaste voet kreeg en later, na zijn nederlaag, over de zeestraat naar Attica vluchten moest.

Deze uitleg wordt gerechtvaardigd door de oude overlevering volgens dewelke de vlucht van Xerxes in een vissersschuit onmiddellijk na de slag bij Salamis plaatsvond:

« Beyond the Streight, towards Eleusis, are two other little Rocks, or Islands close together; the one called Megala Kira, and the other Micra Kira: On one of these it was, called antiently also Kera, that Xerxes built a Silver Throne, to sit and see the Battle fought between his and the Grecian Fleet; the Issue thereof was, That the Greeks handled his great and numerous Navy so, that in the end he hardly escaped himself in a small Boat. »⁹

(9) G. WHEELER, *A Journey into Greece in company of Dr. Spon of Lyons*, London, 1682, blz. 422.

V. *Besluiten*

A. Wij vinden hier bij Maerlant de naklank van een zeer oude traditie die met de tekst van Ktesias overeenstemt wat het feit betreft dat Xerxes op Salamis poogde te landen door het bouwen van een brug over het Sint-Joriskanaal; deze overlevering bevatte het element *Hagios Georgios* (of *Sanctus Georgius* of Sente Joris) dat met het bij Ktesias vermelde *Herakleion* homoloog is.

B. Maerlant getuigt ervan dat de huidige naam van het kanaal en van het eiland Hagios Georgios ten laatste in de XIIIe eeuw ontstond¹⁰.

(10) Misschien werd de kultus van de heidense held Herakles aan zijn evenbeeld, de kristelijke held Heilige Georgius overgedragen !

DE OUDENGELSE ALDHELMGLOSSEN IN HS. 1650 VAN DE KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK TE BRUSSEL

DOOR

Prof. Dr. R. DEROLEZ
lid der Maatschappij

Een volledige bespreking van de talrijke problemen, die bij de studie van de Oudengelse glossen in het Brusselse Aldhelmhandschrift nr. 1650 rijzen, zou het raam van een spreekbeurt of een tijdschriftartikel ver te buiten gaan. Hier zal ik slechts een overzicht van de belangrijkste van die problemen geven, te meer daar ik hoop dat de resultaten van een uitvoeriger studie in een niet al te verre toekomst vóór ons zullen liggen¹.

Voor een gedetailleerde beschrijving van het bedoelde handschrift moge ik hier verwijzen naar de inleiding, die wijlen Professor van Langenhove voor zijn facsimilé-uitgave schreef². Dit in een 10e-eeuwse hand geschreven manuscript moet eens een sieraad geweest zijn van de kloosterbibliotheek waar het bewaard werd. In de loop van de 11e eeuw schreven ten minste zes verschillende scribenten Latijnse en Oudengelse glossen tussen de regels en in de marges. Hierdoor werd het uitzicht van de codex wel bedorven, maar hij kreeg tegelijk een uitzonderlijke betekenis voor de filoloog. De volgorde van de zeven ongenummerde katernen (= 56 folio's) moet eens overhoop zijn geraakt: onderaan op fol. 8^v, 16^v en 32^v staan nota's in een 15e-eeuwse hand die erop wijzen dat de derde en de vierde katernen in die tijd vóór de tweede ingebonden waren en wel in omgekeerde volgorde³. Vooraan ko-

(1) Een van mijn studenten, de heer J. Buelens, onderzocht in zijn licentiaatswerk de eerste vijf folio's van het Brusselse handschrift, en bereidt thans een doctorale dissertatie over het geheel van de Aldhelmglosseringen voor. Tijdens een studieverblijf in Engeland collationeerde hij reeds enkele van de daar bewaarde codices.

(2) *Aldhelm's De Laudibus Virginitatis With Latin and Old English Glosses. Manuscript 1650 of the Royal Library in Brussels. With an Introductory Chapter by George VAN LANGENHOVE* (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Extra Serie: Facsimiles. II). Brugge, 1941.

(3) G. VAN LANGENHOVE, *o.c.*, blz. 7: «As the ink-stain in the right corner at the top of fol. 16^v corresponds to the catch-sign on folo 33^r it looks as if the

men nog twee in de foliëring niet meegetelde papieren schutbladen, die niet zonder belang zijn voor de geschiedenis van het handschrift. Het eerste draagt op de keerzijde een nota van de hand van Andreas Schottus, de Antwerpse filoloog en polygraaf⁴. Schottus verwijst er naar de *Catalogus Scriptorum Britanniae* van een zekere Ballaeus (een naam die we dadelijk nog zullen ontmoeten) en noteert dat de tekst van dit handschrift betrouwbaarder is dan die van de tweede uitgave van de *Bibliotheca Sanctorum Patrum*. Hij veronderstelt dat het handschrift uit Engeland naar onze streken werd overgebracht om het «aan de vlammen van de beeldstormers» te ontrukken. Mone, de eerste uitgever van de Oudengelse glossen, vat dit op als «jesuitischer Zusatz», maar Schottus' bemerking hoeft niet helemaal uit de lucht gegrepen te zijn⁵. Uit een afschrift van dit manuscript, dat in de 17e eeuw gemaakt werd en thans ook in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel berust, (Ms. 4164-4166, waarover verder meer), weten wij dat het manuscript in het bezit van Abraham Ortelius geweest is⁶. Daar Ortelius ook in die troebele tijden zeer drukke betrekkingen met Engeland onderhield en er zelf geweest was, kon hij zo dit handschrift in handen gekregen hebben⁷. Van even groot belang is de inhoud van het tweede schutblad. Van een hand, die niet die van Andreas Schottus is, bevat het een vrij uitvoerige bio-bibliografische nota over Aldhelm⁸. Onderaan staat niet 'I.I.

second gathering only had been displaced, the order of succession having become 1.3.4.2.5» De verwijzingen zijn echter de volgende:

8^v A. verte sexdecim folia infra/ & inuenies quod sequitur. s./ vt non.

16^v Verte sexdecim folia supra. inuenies quod sequitur. s. turbis p. 4.

32^v Verte sexdecim folia infra &/ inuenies quod sequitur. s. cadauer.

zodat de volgorde moet geweest zijn I (1-8). IV (25-32). III (17-24). II (9-16). V (33-40), enz.

(4) *Biographie Nationale*, publiée par l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique. XXII (1914-1920), 1-14.

(5) F. J. MONE, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Literatur und Sprache*. Aachen-Leipzig, 1830, blz. 323. Maar vgl. R. W. CHAMBERS, *On the Continuity of English Prose from Alfred to More and his School* (Early English Text Society). Londen, (1950), blz. clxx.

(6) Ms. 4164-4166, fol. 6^v «Usus sum exemplari... quod olim Abrahami/ Ortelii, nunc Collegii Societatis Jesu Antuerpensis/ quod de Anglia allatum, flammisque Iconomachorum/ eruptum conijcio ex vocibus quibusdam Anglicanis/ seu Anglosaxonis»; fol. 73^r «Aldhelmus de virginitate/ collatus ad exemplar/ vetustissimum/ Abr. Ortelij, in quo/ passim expositio Anglicana/mixta». Zie verder nog aan het slot van deze bijdrage.

(7) *Biographie Nationale* XVI (1901), 291-332. Tegen die veronderstelling brengt MONE in, dat de in voetnota (3) geciteerde verwijzingen in een continentale hand geschreven zijn; maar is dit wel te bewijzen?

(8) (Inc.) ALDELMVS BLADVINVS, Yna Visisaxonum seu Occidentalium Anglorum/ regis ex patre nepos... (Expl.) ... anno incarnationis/ eiusdem DCCIX in Malmesberiensis coenobio summo cum honore sepultus/ sub Echelardo Occidentalium Anglorum rege./Io. Baleus.

Baleus', zoals Ehwald en van Langenhove lezen⁹, maar 'Jo. Baleus'. Met de hulp van Schottus' aantekening is het niet moeilijk de auteur van deze nota over Aldhelm te ontdekken. Het is niemand minder dan de Engelse polemist en dramaturg John Bale, die tijdens zijn bewogen leven o.m. gereformeerd bisschop van Ossory in Ierland was¹⁰. Uit de schikking van de tekst zou men op het eerste gezicht kunnen afleiden, dat we hier met een autograaf van Bale te doen hebben. Het is immers niet ondenkbaar dat dit handschrift zou behoord hebben tot de boeken, die Bale tijdens een vlucht kwijt geraakt was¹¹. Van Neil Ker, de Oxfordse paleograaf die op dit ogenblik een volledige katalogoog van alle Oudengelse handschriften in druk heeft, vernam ik dat de bedoelde hand niet die van Bale is. Het citaat komt wel — dat was overigens uit de bemerking van Schottus al af te leiden — uit Bale's *Scriptorium Illustrium Maioris Britanniae Catalogus*, die in 1557-1559 te Basel verscheen. Bovenaan op dezelfde bladzijde schreef een andere hand *Pone et verba Trithemii*, een verwijzing naar Trithemius' *De scriptoribus ecclesiasticis*; en juist boven het zo even besproken citaat: *Ex Job(ann)e Baleo*. De naam Baleus is zowel boven als onderaan het citaat doorgehaald: blijkbaar apprecieerde een later gebruiker van het handschrift die naam met zijn ketterse connotaties niet, en dit is te begrijpen. Van Ortelius ging het handschrift namelijk over naar de bibliotheek van het Antwerpse Jezuïetencollege. Op fol. 1^r staat *Collegii Soc(ietatis) Iesu Antuerp(ensis)*, en daaronder de initialen D.P., die Mone als *Daniel Papebrokius* las¹². Via de Bibliothèque de Bourgogne kwam het handschrift tenslotte in de Koninklijke Bibliotheek terecht, waar het eerst nr. 539 droeg, en later nr. 1650.

Het eigenlijke handschrift, dat zijn fols. 1-56, wordt bijna geheel ingenomen door Aldhelm's *De Laudibus Virginitatis*¹³. Ald-

(9) *Aldhelmi Opera*. Edidit RVDOLFVS EHWALD (Monumenta Germ. Hist., Auct. Antiquiss. XV). Berlin, MCMXIX, blz. 215 « Primus codicem possedissee videtur I.I. Baleus, qui in folio praefixo altero nonnullis de vita Aldhelmi allatis supposit nomen suum ». G. VAN LANGENHOVE, *o.c.*, blz. 10 « On the Continent it belonged to I.I. Baleus (an otherwise unknown man?)... »

(10) *Dictionary of National Biography*, Edited by L. STEPHEN and S. LEE. I (London, 1908), blz. 961 vlg.
J. VAN DEN GHEYN, *Catalogue des Manuscrits de la Bibliothèque Royale de Belgique*, II (Brussel, 1902), blz. 410, had overigens de naam onderaan de nota reeds juist gelezen (« Jean Baleus »).

(11) BALE vluchtte twee maal uit Engeland naar het vasteland, nl. in 1540 en 1553. Over zijn bibliotheek schreef H. MCCUSKER, *Books and Manuscripts formerly in the Possession of John Bale*. (Transactions of the Bibliographical Society) *The Library* XVI (1935), 144 vlg.

(12) J.F. MONE, *o.c.*, blz. 323.

(13) Nl. tot fol. 55^v15 (Expl. ... paradysi gemine, & celestis patriae participes. Amen), waarna nog een paar korte stukjes volgen :

helm werd ca. 640 geboren en was verwant met Koning Ine van Wessex. Hij kreeg eerst onderricht van de Ier Maeldubh, de stichter van het klooster van Malmesbury, om dan verder te worden opgeleid door twee mannen die in de culturele opgang van de Angelsaksen een buitengewoon belangrijke rol hebben gespeeld: Theodorus, die afkomstig was uit Cilicië, te Athene gestudeerd had vóór hij te Rome tot priester werd gewijd, en ca. 669 naar Engeland kwam om er als aartsbisschop van Canterbury het kerkelijk leven naar rooms model te organiseren; en Hadrianus, die in Afrika geboren was, abt werd van een in de buurt van Napels gelegen klooster en tenslotte de leiding kreeg van de St. Augustinusabdij te Canterbury. Van dit contact met twee cultuurwerelden zullen wij in Aldhelm's taal sporen terugvinden: van de Ieren leerde hij het eigenaardige, naar bouw en woordkeuze zo gecompliceerde Latijn in de aard van de *Hisperica famina*, van de vertegenwoordigers van de « in nieuwe kruiken » overgegoten klassieke vorming kreeg hij naast een soliedere grammaticale opleiding ook een zekere kennis van het Grieks. Aldhelm schrijft een voor onze smaak gezwollen, hoogdravende stijl, met alliteraties, assonanties en rijmen, gezochte termen en figuren. Zijn eruditie is wat al te opvallend, maar in zijn tijd werd zijn werk zeer hoog geprezen (b.v. door Beda) en zijn invloed is tot in de 14e en de 15e eeuw te bespeuren. Het is waarschijnlijk als abt van Malmesbury dat hij vóór 690 zijn *De virginitate* voor de kloosterzusters van Barking schreef, eerst in proza, en kort daarop in een poëtische versie. In 705 werd hij bisschop van Sherborne. Hij overleed op 25 mei 709¹⁴.

In het Brusselse handschrift is de tekst van *De Laudibus Virginitatis* zo ruim geschreven, dat men de indruk krijgt dat hij van het begin af op glossering berekend was. Het is juist die glossering, die steeds weer de belangstelling der geleerden getrokken heeft. Reeds in 1830 gaf Mone in zijn *Quellen und Forschungen zur Geschichte der teutschen Literatur und Sprache* alle Oudengelse glossen uit. Door een vergissing in de nummering kwam hij tot een totaal van 6518 glossen; in feite zijn er

55¹⁸ Salomon dicit: *Melior est iniquitatis uiri quam beneficiens mulier. Haec est expositio...* (Marginale nota: *Ecclesiastici* 42^{v.14}. Ergo Siracides, non Salomon). Expl. ... & proximi non potest esse absque Dei.

56¹⁰ CALAMUM QUASSATUM NON CONTERET: & LINUM FUMIGANS NON EXTINGUET (in margine: *Isaiae* 43.v.3). Expl. ... qui uenit in hunc mundum querere & saluum/ facere quod perierat (56¹⁹).

(14) M. MANITIUS, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft. Neunter Band, Zweite Abteilung) I. Teil (München, 1911), blz. 134-141.

ongeveer 5.600¹⁵. Mone was voor zijn tijd een zeer goed filoloog. Hij had werkelijk een inzicht in de problematiek van deze glossering. In zijn inleiding beschreef hij b.v. de vijf handen die de meeste glossen geschreven hadden; maar in zijn uitgave meende hij het aandeel van de verschillende scribenten niet te moeten onderscheiden, omdat zij ongeveer op hetzelfde tijdstip geschreven hadden en hij in hun werk geen taalkundige verschillen kon ontdekken. Wel trachtte hij telkens te bepalen of een Oudengelse glosse bij het tekstwoord dan wel bij een reeds ingevulde Latijnse glosse behoorde. Het gevolg is, dat zijn lemmata nu eens in de tekst staan en dan weer tussen de regels moeten gezocht worden. Deze nutteloze complicatie verreed de volgende uitgever, Bouterwek, door eenvoudig bij elk tekstlemma alle Latijnse en Oudengelse glossen af te drukken (natuurlijk nam hij geen lemmata op die alleen in het Latijn geglosseerd zijn¹⁶). Wat Bouterwek niet gaf, of toch niet steeds, was de juiste volgorde waarin de glossen neergeschreven waren. Vaak is namelijk uit de schikking van het handschrift uit te maken, welke glosse het eerst geschreven werd en welke zo goed het ging in de overblijvende ruimte erbij gevoegd werden. Maar Bouterwek's uitgave vertoonde nauwelijks minder fouten dan Mone's, terwijl eerstgenoemde ook hier en daar een foutieve lezing stilzwijgend verbeterde. Zeer betrouwbaar was deze tweede uitgave dus ook niet, maar ze is bijna een eeuw lang de meest gebruikte gebleven. In 1883 had Hausknecht ze al met het handschrift vergeleken en op een paar honderd punten verbeteringen voorgesteld¹⁷, maar de noodzakelijkheid van een nieuwe uitgave moest nog in 1907 en 1910 door Schlutter, in 1930 en 1940 door van Langenhove en in 1950 door Mustanoja onderstreept worden¹⁸. Gelukkig bezitten wij naast waardevolle aantekeningen over afzonderlijke glossen sedert 1941 van Langenhove's facsimile-uitgave, die een werkelijk betrouwbaar studiemateriaal levert. Maar hoe technisch volmaakt een facsimile ook

(15) Vooral waar verschillende handen glosseren, is het eigenlijk niet goed mogelijk het juiste aantal glossen van een handschrift op te geven, tenzij men van een aprioristisch principe uitgaat en b.v. adjectief + substantief steeds als één, of als twee glossen, telt. NAPIER b.v. neemt op blz. 144 *cum inexpertos* samen als één lemma (2/271), maar op blz. 104 is *inexpertos* nr. 3928 en *cum... pellexerint* nr. 3929; op blz. 81 is *ad palatinas* nr. 2996 en *zetas* nr. 2997, maar op blz. 141 vormen deze lemma's één nummer (2/132).

(16) *Zeitschrift für deutsches Altertum* IX (1853), blz. 401 vlg.

(17) *Anglia* VI, (1883), blz. 96 vlg.

(18) O.B. SCHLUTTER, *Anglia* XXX (1907), blz. 130 vlg.; XXXIII (1910), blz. 232 vlg. G. VAN LANGENHOVE, in: *A Grammatical Miscellany Offered to Otto Jespersen* (Copenhagen, 1930), blz. 75; *Aldhelm's De Laudibus Virginitatis*, blz. 9. T. F. MUSTANOJA, *Neuphilologische Mitteilungen* LI (1950), blz. 49 vlg.

mag zijn, het kan het handschrift (of een tekstuitgave) niet geheel vervangen. Meer bepaald met betrekking tot het Brusselse handschrift valt op te merken, dat het facsimile in twee opzichten een enigszins andere indruk geeft dan het origineel. Aan de ene kant zijn de glossen er soms beter te lezen dan in het origineel, vooral daar waar de inkt verbleekt is en dus weinig met het perkament contrasteert. Maar aan de andere kant gingen de kleurschakeringen van de voor de glossen gebruikte inkten bij de reproductie min of meer verloren, en die schakeringen zijn juist een grote hulp als we de verschillende handen proberen te onderscheiden.

De problemen, die bij de studie van de Brusselse glossen op te lossen zijn, reiken echter heel wat verder dan dit ene handschrift. Reeds in 1891 had Logeman in een handschrift van de Salisbury Cathedral Library meer dan 200 Oudengelse glossen bij Aldhelm's werk gevonden¹⁹. Napier onderzocht hetzelfde handschrift een paar jaar later opnieuw en ontdekte er nog een dertigtal glossen in, die aan Logeman's aandacht ontsnapt waren²⁰. Hij begon nu alle Aldhelmhandschriften die hij kon vinden te exciperen. De vrucht van dit geduldige zoeken was de publicatie, in 1900, van een verzameling Oudengelse glossen, waarvan 7289 Aldhelmglossen uit 12 verschillende handschriften de hoofdschotel vormden²¹. Het is wel interessant te noteren dat, onder al de Aldhelmhandschriften die Napier inzag, er slechts twee waren zonder Oudengelse glossen. Geen enkele andere auteur, zelfs niet de veelgelezen Beda, werd ook maar bij benadering zo overvloedig geglosseerd. Aldhelm's eigenaardige taal verklaart waarom zijn werken zoveel exegese behoeften. Zonder de hulp van interlineaire glossen of van een passende woordenlijst zullen de kloosterzusters van Barking, voor wie *De Laudibus Virginitatis* geschreven werd, niet alle finesses van zijn proza begrepen hebben al kenden zij wel meer Latijn dan Mone vermoedde. We zullen verder nog even tot het probleem van de bronnen van zijn woordenschat terugkeren.

Onder de geglosseerde Aldhelmhandschriften kon Napier twee groepen onderscheiden. De ene omvat het door Logeman gepubliceerde handschrift van Salisbury Cathedral Library (Nr. 38: 323 glossen) en twee manuscripten uit het British Museum, MSS. Royal 6. A. VI (395 gll.) en 5.E.XI (423 gll.); de andere wordt gevormd door het Brusselse handschrift (voortaan met *B* aangeduid: ca. 5600 gll.), een Oxfordse codex, Digby MS. 146 (= *D*;

(19) *Anglia* XIII (1891), blz. 26 vlg.

(20) *Anglia* XV (1893), blz. 204 vlg.

(21) *Old English Glosses, Chiefly Unpublished*. Oxford, 1900.

5504 gll.) van de Bodleian Library, en verder MS. Royal 6.B.VII van het British Museum (502 gll.) en MS. P.i.17 van Hereford Cathedral Library (57 gll.). Een aantal glossen komen in beide handschriftenfamilies voor, maar de « Salisbury-groep » schijnt toch meestal onafhankelijk van de « Digby-groep ». Het is overigens zeer moeilijk te bepalen of beide groepen al dan niet verwant zijn; men kan zich best voorstellen dat verschillende glossatoren tenminste voor enkele woorden dezelfde verklaring zullen gevonden hebben — het tegendeel is nauwelijks denkbaar. De andere handschriften waaruit Napier glossen publiceerde, zijn of onafhankelijk van beide hoofdgroepen, of bevatten glossen die nu bij de ene en dan bij de andere groep aangetroffen worden.

Geen twee glosseringen vertonen echter zoveel punten van gelijkenis als *B* (het Brusselse handschrift) en *D* (het Oxfordse). Ze bevatten niet alleen een ongeveer gelijk aantal glossen (wat *B* meer heeft, betreft hoofdzakelijk de eerste paar bladzijden van de tekst, die in *D* ontbreken), maar het zijn op weinig uitzonderingen na precies dezelfde glossen. De oplossing van het probleem der verhouding tussen deze twee versies is dan ook van het grootste belang voor de studie van de gehele groep. Napier heeft reeds geprobeerd tot een oplossing te komen²². Hij constateerde dat er een duidelijk verschil tussen de taal van deze twee glosseringen bestaat: *D* bevat een aantal Kentische vormen, maar is voor het overige hoofdzakelijk laat-Westaksisch; *B*, daarentegen, is over het algemeen als (laat-) Kentisch te karakteriseren. Ook vertoont de taal van *D* minder vormen die op de overgang naar het Middelen-gels wijzen dan dit bij *B* het geval is. Verder noteerde Napier, dat in beide glosseringen een hele reeks identieke fouten voorkomen; dat *D* er een aantal heeft die niet in *B* staan, maar *B* nog meer die *D* niet heeft. Bovendien moest hij rekening houden met het derde handschrift van deze groep, MS. Royal 6.B.VII, dat slechts een 500-tal glossen bevat, dus tienmaal minder dan de twee andere codices. Op grond van al deze gegevens stelde Napier de volgende hypothese op: er bestond aanvankelijk een hoofdzakelijk Westaksische glossering met ongeveer 500 glossen; het Londense handschrift geeft een goed idee van dit prototype *X*. De glossering van *X* werd door een Westaksisch scribent aangevuld zodat ze meer dan tienmaal haar oorspronkelijke omvang kreeg. Een Kentisch scribent schreef nu deze glossen af en verving een aantal Westaksische vormen door de corresponderende vormen van zijn eigen dialect. Dit werd de hypothetische versie *Y*, die nu weer een Westaksisch scribent tot model diende.

(22) *O.c.*, blz. xxv.

Bij het afschrijven zette deze op zijn beurt een reeks van resterende Kentische vormen om in Westsaksische, maar liet er ook een aantal onveranderd. Zijn werk vinden we in *D*. Hetzelfde prototype *Y* werd ook door een Kentisch scribent afgeschreven, maar deze paste de taal zo grondig mogelijk aan zijn eigen dialect aan. Dit werd dan *B*. Uit deze uiteenzetting blijkt al dat Napier's stemma misschien wel iets te ingewikkeld is. Het is vooral om het hybride karakter van de taal van *D* uit te leggen en tegelijk met de superioriteit van dit handschrift t.o.v. *B* rekening te houden, dat hij voor *D* een opeenvolging van *Ws.* (*X*)—*Ws.* (*X'*)—*Ke.* (*Y*)—*Ws.* (*D*) moest poneren, en voor *B* een opeenvolging *Ws.* (*X*)—*Ws.* (*X'*)—*Ke.* (*Y*)—*Ke.* (*B*). Napier had nog met een speciale moeilijkheid af te rekenen, nl. het ontbreken van een goede uitgave van *B*. Hij kon *D* slechts met Bouterwek's uitgave vergelijken, niet met het origineel. Hij was weliswaar een uitstekend filoloog, die b.v. op grond van deze vergelijking een aantal foutieve lezingen van Bouterwek verbeterde, die Hausknecht bij het collationeren ontgaan waren. Maar één blik op het Brusselse handschrift zou volstaan hebben om hem ervan te overtuigen dat hij hier niet met een afschrift van één prototype te doen had, maar met een compilatie uit verschillende bronnen. Bekijken wij om het even welke bladzijde, dan valt dadelijk op dat de glossen er door verschillende handen boven en naast elkaar geschreven zijn, en bij gebrek aan ruimte ook vaak in de marges. Zo vinden we 20^r16 *factio* geglosseerd door *gereonung*, *leasung* en *mendacium* (twee of drie verschillende handen), terwijl in de marge nog eens *Factio. reonung* staat; 9^r3 treffen wij bij *epichedion et epitaphion* glossen van vijf verschillende handen aan: 1 *carmen super cadauer*, *carmen super tumulum*; 2 *uel mortuorum*, *licsang*, *byriensang*; (in de rechter marge) 3 *licleoð* 7 *bergelsleoð*, met van 4 telkens boven *leoð* nog eens *sang*; en ten slotte nog in de linker marge 5 *licleoð* en *byrgleoð* (in de rechter marge staat bovendien nog een Latijnse verklaring van *epitaphium*). Vaak schrijven verschillende handen dezelfde glosse twee of zelfs drie keren bij hetzelfde Latijnse tekstwoord, b.v. 35^r3: driemaal *sace* bij *tyrannidem*; tweemaal *scamlic*, éénmaal *scamfaest* en éénmaal *scamfeste* bij *pudibunda* 34^r6. Soms treden in die herhalingen dialectische of andere verschillen aan de dag: 23^r 11 *mearcode* en *mercude* bij *sulcaret*; 23^r17 *cystignesse* en *cystignysse* bij *liberalitatis*. Verder vertoont de Brusselse glossering tal van verbeteringen. Zo stond bij *propinque* 26^r3 eerst een glosse *neansibbere* waarboven een andere hand *domestica* schreef; daarna werd *neansibbere* uitgeschrapt, maar een derde hand verklaarde het

lemma in de marge met *gesibbere oppe neansibb* (de uitgang van dit laatste woord ging bij het gelijksnijden van de randen verloren). Enkele van deze correcties zijn zeer interessant om het licht dat zij op de verwantschap met andere handschriften kunnen werpen. Onderaan op fol. 20^r werd onder het woord *competentium* een glosse geschrapd; in *D* staat bij dit woord geen enkele verklaring, maar het derde handschrift van deze groep, MS. Royal 6.B.VII, heeft bij *competentium* de glosse *geleaflystendra*. Uit wat in *B* nog van de geschrapte glosse te lezen is, blijkt, dat het dezelfde moet geweest zijn. De oorzaak van de « fout » is gemakkelijk te vinden: de glosse hoorde eigenlijk bij *catecuminum* (zelfde regel), waar we inderdaad van een andere hand de Kentische vorm *geleafblestendra* aantreffen, vgl. nog de marginale glosse links bovenaan: *Catecuminus, leafblestend*, die blijkbaar van de interlineaire tekstglosse is afgeleid (het weglaten van *ge* is te verklaren door het feit dat dit prefix tamelijk ver van de rest van de tekstglosse stond). Deze voorbeelden volstaan zeker om enig idee te geven van de ingewikkelde structuur van *B*. Daartegenover staat een handschrift *D*, dat bijna uitsluitend door één enkele hand geglosseerd werd. We zijn dus verplicht Napier's stemma op te geven en *D* als een direct of indirect afschrift van *B* te beschouwen. Dit is, naar ik onlangs van hem vernam, ook de oplossing die Neil Ker verkozen heeft. We moeten dan echter proberen te verklaren hoe *D* een meer conservatieve taalvorm kan vertonen dan zijn model. Als we beide handschriften in hun tijdsverband plaatsen, blijkt dit bezwaar minder groot. Uit studies die gedurende de jongste 25 of 30 jaar aan de overgangperiode van Oud- naar Middelenengels gewijd werden, weten wij dat sommige taalverschijnselen, die naar het traditionele inzicht die overgang bepalen (b.v. de verzwakking van de uitgangsvocalen), eigenlijk reeds in de Oudengelse periode plaatsgrijpen. Malone, Moore en Marckwardt²³ hebben aangetoond dat die verschijnselen reeds gedurende de 10e eeuw in de gesproken taal moeten voorgekomen zijn. Aan de andere kant stelt men vast dat tot laat in de 11e eeuw een vrij « klassiek » Oudengels geschreven werd. Deze schrijftraditie moet in bepaalde centra bijzonder sterk geweest zijn. Het is dus niet ondenkbaar dat teksten bij het

(23) K. MALONE, *When Did Middle English Begin?* In: *Curme Volume of Linguistic Studies* (Language Monographs VII) (Baltimore, 1930), blz. 110 vlg. S. MOORE, *Loss of Final n in Inflectional Syllables of Middle English*. Language III (1927), blz. 232 vlg.; *Earliest Morphological Changes in Middle English*. Language IV (1928), blz. 233 vlg.

A. MARCKWARDT, *Verb Inflections in Late Old English*. In: *Philologica, The Malone Anniversary Studies*. (Baltimore, 1949), blz. 107 vlg.

afschrijven verbeterd werden; natuurlijk leidde dit ook wel eens tot het ontstaan van de hypercorrecte vormen. Meer bepaald in het geval dat ons interesseert, kan de glossator van *D* de weinig systematische spelling van *B* met zijn talrijke varianten gecorrigeerd hebben. Hij liet echter genoeg late en zelfs foutieve vormen staan om te bewijzen dat dit «correcte» Oudengels niet de taal was die hij elke dag sprak²⁴. Enkele voorbeelden mogen deze opvatting illustreren:

1. Wat het al of niet schrijven van de *b*- betreft, heerst in beide handschriften een zekere willekeur, maar vooral in *B*: 49^r6 *æpenra* (: *allophilorum*) tegenover *D* 5018 *hæpenra*²⁵. Maar in een passage die beide scribenten misschien niet goed begrepen —het gaat om de vertaling van *indegitamentorum* 42^r20 — hebben beide handschriften de vorm zonder *b* (bedoeld was wel *hæpenra* [*boca*] «boeken der heidenen»). Vgl. ook *D* 5450 *remmingce* : *B* 54^r7 *bremmingce*.
2. In plaats van de traditionele spelling *ea* (<æ door breking enz.) heeft *B* vaak de jongere *æ*, b.v. *mærcerum* (: *notariis* 54^r5) waar *D* *ea* vertoont (*D* 5447 *mearcerum*). Maar de glossator van *D* schrijft zelf dikwijls *æ* voor *ea* en omgekeerd *ea* voor *æ*. Met hoe weinig zekerheid hij te werk gaat, blijkt o.m. uit *wæl-*, dat slechts één keer zo gespeld is (*D* 3301 = *B* 30^r13), en elders steeds *weal-* als dit ook de schrijfwijze van *B* is. In zijn ijver om zoveel mogelijk *ea* te gebruiken «verbetert» hij *B* 30^r9 *spærlirum* (: *surris*) tot *spærlirum* (*D* 3287) en *B* 30^r21 *scræfe* (: *cuniculo*) tot *screafe* (maar omgekeerd of uit onoplettendheid het correcte *swearte* van *B* 50^r12 tot *swæarte* *D* 5155).
3. De uitgang van de onverbogen infinitief is in *B* vaak *-en*, terwijl *D* *-an* heeft, *B* b.v. 52^r14 *bepæcen* naast *D* 5348 *bepæcan*. Maar waar de glossator van *D* 5306 een hypercorrect *understandan* (: *deprehenduntur*) schreef, biedt *B* 52^r1 de betere lezing *understanden* (onderverstaan *wæron*). Ook in andere gevallen waar de uitgang *-an* voorkwam of kon voorkomen, heeft *D* vaak een meer archaisch uitzicht: *D* 5169 *anwlatan* (: *formę*) tegenover *B* 51^r2 *anwlatan*, en zelfs *D* 3796 *scildtruman* (: *testudine*): *B* 35^r21 *scildtrume*.

(24) Overzicht bij NAPIER, *o.c.*, blz. xxvii vlg.

(25) De nummers van *D* zijn die in NAPIER's uitgave.

4. Het prefix *ge-* wordt in *D* soms tot *i-*, maar in *B* is dit veel vaker het geval: 43^r22 *uniwemmedes*: *D* 4536 *ungewemmedes* (: *inlibatæ*; maar *D* 1227 *uniwemmedes*!). De palatale *g* van het suffix *ig* wordt zowel in *D* als in *B* dikwijls door de voorafgaande *i* opgeslorpt: *D* 5361 *geolstrigum* (: *purulentis*): *B* 52^r18 *geolstrium*; *D* 5481 *hefies* (: *ferreus*): *B* 54^r2 id.; *D* 5488 *gewyrdinesse* (: *urbanitatis*) : *B* 54^r13 *gewyrdignysse*.
5. Voor de preteritumuitgang *-ode* van de tweede klasse der zwakke werkwoorden en voor *-od* van het beantwoordende participium schrijft de glossator van *D* meestal *-ode* of *-ude* resp. *-od*, *ud*, terwijl we in *B* vaak *-ede*, *-ed* aantreffen: *D* 5307 *geahnode* (: *usurpatę*): *B* 52^r2 *geagnede* (van *geagnian*), *D* 4466 *behættod* (: *decaluata*): *B* 43^r9 *behætted*; maar *D* 4303 *woffede*: (: *debatchatur*).
6. Waar *B* voor de meervoudsuitgang van het preteritum dikwijls *-an* heeft, vertoont *D* meestal *-on*: *D* 4240 *wæron*: *B* 40^r21 *wæran*; maar *-an* komt ook in *D* voor: 4256 *syrewedan* (: *machinerentur*): *B* 41^r4 *serewedan*.
7. Wat de dialectische verschillen betreft, moge hier een verwijzing naar Napier's uitvoerig overzicht volstaan²⁶. Een nieuw onderzoek, dat èn statistische volledigheid èn zorgvuldige beschouwing van afzonderlijke gevallen zou beogen, is echter niet overbodig. We denken hier b.v. aan *D* 227, waar *cennincge* (: *concretionē*) tegenover *B* 3^r6 *cynnincge*, *cennunge* staat; of aan het suffix *-nesse*, *-nysse*, dat in *D* iets vaker in de vorm *-nesse* verschijnt (verhouding op grond van telling van een 150-tal gevallen: ca. 55: 45), in *B* meestal als *-nysse* (ca. 88: 12).

Dat zowel *D* als *B* tot de overgangperiode naar het Middelen-gels toe behoren, blijkt nog uit het feit dat *e* + *nct* tot *eint* wordt (*D* 829 *summerso*: *ase'īntum* = *B* 8^r20 id.) — een verschijnsel dat Napier in andere handschriften niet vóór de 12e eeuw aantrof. Ook het gebruik van *-u-*, *-v-* voor intervocalische *-f-* wijst op een late datum: *D* 5042 *ciuesdomes*, *cifesboren*, *B* 49^r1 *ciuesboren*, *cyuesdomes* (: *pelicatus*). Napier vermoedt dat ook het gebruik van *u* voor *y* reeds het zuidwestelijk Middelen-gels weerspiegelt. Het Anglo-Normandische teken voor /y/, *u*, is

(26) *O.c.*, blz. xxviii vlg.

echter niet het enige spoor van Franse invloed. Ook de leenwoorden *targa* (D 726 *parma.i. scuto, tar* : B 7⁴ *targa* en D 2958 *peltarum, targena* = B 27¹²), het daarvan afgeleide *getarged* (D 2259 *scutati, getargedede* = B 20²¹) en *coitte mære* (D 103 *careni, co itemæres oppe asodenes wines* : B 2¹¹ *coittemæres*)²⁷ wijzen wel ten vroegste op de tijd van Edward de Belijder († 1066) indien ze niet na de Verovering te dateren zijn. Een grondige studie van de taal zou dus ten volle de moeite lonen, daar ze ons een idee kan geven van de voor de overgangstijd kenmerkende strijd tussen traditie en gebrek aan traditie (bewuste vernieuwing was het wel niet).

Eén feit staat vast: vóór we over de voorgeschiedenis van de Digby-groep een oordeel kunnen vellen, moeten we het aandeel van de verschillende handen in *B* zo nauwkeurig mogelijk bepalen. Als werkhypothese zouden we dan kunnen vooropstellen, dat elke hand aan één geglosseerd Aldhelmhandschrift, dat thans verdwenen is, beantwoordt. Het is natuurlijk best mogelijk dat twee handen, die in *B* niet op dezelfde bladzijden verschijnen, uit eenzelfde Vorlage glossen afschreven, of ook dat eenzelfde scribent twee of zelfs meer handschriften vóór zich kreeg; en de eigen kennis en vindingrijkheid van een glossator mag evenmin uit het oog verloren worden. Toch zal bovengenoemde werkhypothese belangrijke vorderingen in de goede richting mogelijk maken.

Buiten de Aldhelmhandschriften bestaat er echter nog materiaal, dat bij dit onderzoek moet betrokken worden. Het gebeurde wel meer, dat interlineaire glossen met hun lemmata uit de tekst gelicht en tot een glossarium-op-de-tekst verwerkt werden. Een dergelijk glossarium op Aldhelm is ons bewaard in een handschrift van het British Museum, nl. Cotton MS Cleopatra A III; het berust op geen enkel van de ons bekende geglosseerde Aldhelmhandschriften²⁸. Zolang dergelijke glossaria de volgorde van de tekst blijven volgen, is het niet moeilijk elke glosse terug in haar tekstverband te plaatsen. Maar zijn de glossen tot een alfabetische volgorde omgewerkt, dan wordt de taak van de filoloog minder eenvoudig. Is de orde een A-orde, d.i. worden de glossen alleen naar de beginletter gerangschikt, dan kan men wel nog hier en daar groepjes aantreffen, die de woordorde van de tekst bewaard hebben. Bij de AB-orde is dit wel al gecompliceerder, daar de woorden er veel meer door elkaar gegooid zijn. Kwamen Aldhelm-

(27) Dit laatste leenwoord werd het eerst verklaard door MUSTANOJA *l.c.*

(28) W. STRYKER, *The Latin-Old English Vocabulary of Cotton Ms Cleopatra A III* (Diss. Stanford), geciteerd door H.D. MERITT, *Fact and Lore About Old English Words*. Stanford, 1954.

glossen tenslotte terecht in glossaria die ook de woordenschat van andere auteurs verwerkten, dan blijft ons spuurwerk vaak tot gissingen beperkt. Het staat namelijk vast dat Aldhelm niet al zijn geleerde woorden uit eigen lectuur kende, maar er ook uit bestaande Grieks-Latijnse en Latijns-Latijnse glossaria heeft gehaald. Overeenkomsten tussen verklaringen in van dergelijke glossaria afgeleide Latijns-Oudengelse woordenlijsten aan de ene kant en Oudengelse glossen in Aldhelmhandschriften aan de andere kant plaatsen ons voor bijna onoplosbare problemen. Dit blijkt o.m. wanneer we de Aldhelmglossen met de oudste Oudengelse glossaria (Corpus, Epinal, Erfurt) gaan vergelijken. In zijn aan deze glossaria gewijde studie geeft Lindsay een lijst van Corpusglossen, waarvan hij vermoedt dat ze uit een geglosseerd handschrift van Aldhelm's werk werden geëxcerpeerd; maar zekerheid is op dit gebied wel zelden te bereiken²⁹.

Wat nu bepaald het Brussels handschrift betreft, kunnen we ons afvragen hoe de bronnen van de glossering er uit zagen. De glossen die ad hoc uitgedacht werden, moeten we hier natuurlijk buiten beschouwing laten. Aldhelm werd zeker al heel vroeg geglosseerd, al bezitten we geen Aldhelmglossaria of geglosseerde handschriften van vóór de 10e eeuw. In de 8e en de 9e eeuw hadden zijn lezers wel niet minder tekstverklaringen nodig dan in de 10e of de 11e eeuw. Is het overigens uitgesloten dat Aldhelm zelf een geannoteerde uitgave zou bezorgd hebben? Om een klein stukje dichter bij de kern van het bronnenprobleem te geraken, heb ik uit het Brusselse handschrift alle marginale glossen geëxcerpeerd waarbij het tekstlemma herhaald is³⁰. Bij die studie kwam aan het licht dat slechts een veertigtal van deze 247 glossen ook in *D* voorkomen. Van de 247 herhalen een zestigtal een in het handschrift interlineaire glosse, de overige geven een andere vertaling. Ongeveer een derde van het totaal werd gelexicaliseerd, d.i. substantieven (soms ook adjectieven) krijgen de vorm van de nominatief, werkwoorden die van de eerste persoon van de indicatief praesens. We staan hier dus voor een poging om uit de tekstglossen een glossarium samen te stellen, ofwel komen die randglossen uit een bestaand glossarium (desgevallend zelfs een alfabetisch?). Van onmiddellijk belang voor ons werk is echter, dat meer dan de helft van deze randglossen in het derde handschrift van deze groep (MS. Royal 6.B.VII) voorkomen, hoewel het slechts een 500-tal glossen telt

(29) W.M. LINDSAY, *The Corpus, Epinal, Erfurt and Leyden Glossaries* (Publications of the Philological Society VIII). Londen (1921), blz. 97 vlg.

(30) Een uitgave verschijnt eerlang in *Anglia*.

(met zijn 5500 glossen heeft *D* nog geen zesde ervan). Slechts een grondige (en tijdrovende) studie van details kan geleidelijk meer licht brengen, en misschien zelfs de probleemstelling veranderen. *B* 34^v10 staat bij *rudentium* een thans bijna geheel uitgeschrapte glosse, en dit is ook het geval met *saginauerit* in de volgende regel. Bij deze woorden komen in *D* geen glossen voor, maar na inzicht van het *Corpusglossarium* kunnen we de geschrapte glossen resp. als *hlæglandra* en *meste* lezen, vgl. Wright-Wulcker, *Vocabularies*, 9²⁷ *bombosa*, *hlægulendi*; 45¹ *saginabant*, *mæstun*.

Aldhelm werd ook op het vasteland gelezen en we vinden dan ook Aldhelmglossen in Steinmeyer-Sievers' *Althochdeutsche Glossen*. Maar minder bekend is zeker dat de Oudengelse glossen van het Brusselse handschrift aanleiding hebben gegeven tot één van de oudste blijken van belangstelling voor het Oudengels in ons land. In het reeds vermelde afschrift van de Brusselse codex, MS. 4164-4166, zijn achteraan ook *Glossulæ in Aldelimum* afgeschreven (fol. 73^r vlg.). De scribent heeft hier niet alleen Latijnse tekstverklaringen afgeschreven, maar ook enkele Oudengelse, en die vergeleek hij zo mogelijk met woorden uit zijn eigen taal. Zo vinden we op fol. 73^r: *Glarea.i.cyslum. ceoslum. an mon kieselsteen*; 74^r *crepante nauclerii porticulo. steorman nopendes holme hamele*, en boven *steorman*: .i. *stuerman*; 76^r *rediuua. linum, flex, puto vlas*; 77^r *saliuaribus. repagulis, bredlum .i. breydel*³¹. Deze glossen zijn zo klein geschreven, dat ik ze tot nog toe lang niet alle heb kunnen ontcijferen. Ik hoop echter weldra over het werk van deze comparatist een uitvoeriger verslag te kunnen uitbrengen.

(31) Vgl. *B*. 39^v15 *glareis, cyslum*; (randglosse) *Glareis, ceoslum*.

2^r8 *crepante nauclerii porticulo, steor'm'an'es', nowendes helme hamele*.

20^r *saliuaribus repagulis, midlum, bridlum*

Een enkele keer slaat onze comparatist de bal mis: bij *grustu* (*B* 52^v2 *crustu, ornatu, pompa*) waagt hij de veronderstelling « an hinc wel toegerust .i. bemandt » (73^r).

VREES ALS PRINCIPE VAN STAATSBURGERLIJKE TUCHT IN DE DEMOCRATIE VOLGENS THUCYDIDES EN VOLGENS PLATO *

DOOR

E. DE STRYCKER S.J.
lid der Maatschappij

Zoals reeds uit de titel blijkt, knoopt deze bijdrage aan bij de rijk gedocumenteerde studie¹, die Prof. R. van Pottelbergh enkele jaren geleden gewijd heeft aan een passage uit de beroemde lijkrede van Pericles op de Atheense gesneuvelden². Sterk vereenvoudigd kan de gedachte van de Gentse professor in de volgende drie punten samengevat worden :

1. Naar autoritaire opvattingen (als die van de Spartanen of van de oligarchen te Athene) kunnen orde en tucht in de staat alleen berusten op schrik ($\phi\acute{o}\beta\omicron\varsigma$) of vrees ($\delta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$) voor de regeerders ; zonder deze heilzame vrees vervalt het volk fataal in bandeloosheid.

2. De democratie vestigt de noodzakelijke onderwerping aan de wet op een innerlijk principe : het plichtsbefes ($\tau\acute{o}\ \delta\acute{\epsilon}\omicron\nu$), de eerbied voor het gezag ($\alpha\iota\delta\acute{\omega}\varsigma$).

3. Welnu Pericles, die de (geïdealiseerde) Atheense democratie tegen critiek van binnen- en buitenland verdedigt, schrijft (volgens de lezing der hss.) de staatsburgerlijke tucht der Atheners toe aan *vrees* ($\delta\iota\acute{\alpha}\ \delta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$). Wel zien sommigen hier in $\delta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$ de « sittliche Scheu » ; maar deze vertaling is onaanvaardbaar, aangezien $\delta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$ bij Thucydides steeds synoniem is met $\phi\acute{o}\beta\omicron\varsigma$, nooit met $\alpha\iota\delta\acute{\omega}\varsigma$. Daar het nu in bewuste passage zeker over « sittliche Scheu » gaat, moet $\delta\iota\acute{\alpha}\ \delta\acute{\epsilon}\omicron\varsigma$ gecorrigeerd worden tot $\delta\iota'\ \alpha\iota\delta\acute{\omega}$.

* Mededeling gegeven voor de sectie Klassieke Filologie en Geschiedenis van de « Maatschappij » op 30 oktober 1955. Tot onze grote spijt was Prof. van Pottelbergh door ziekte verhinderd de vergadering bij te wonen. Bij het persklaar maken van onze tekst konden wij dankbaar rekening houden met enkele bedenkingen, onder de discussie door Prof. Peremans geopperd.

(1) *Rondom de staatsburgerlijke tucht in de Atheense democratie*, in : *L'Antiquité Classique*. 17 (1948), pp. 485-497.

(2) Thucydides, II, 37, 3.

Doel van deze bladzijden is, de aandacht te vestigen op twee teksten uit Plato's *Wetten* waar het probleem van vrees en staatsucht besproken wordt en, hierop steunend, aan te tonen, ten eerste dat de lezing *διὰ δέος* bij Thucydides niet veranderd hoeft te worden, en ten tweede dat, wat de staatsburgerlijke tucht betreft, de principiële tegenstelling tussen democraten en autoritaireren niet radicaal was, aangezien beide partijen hierin een rol toekenden zowel aan de zedelijke schroom als aan de schrik voor uitwendige bedreiging.

I

In het IIIe boek der *Wetten*, geschreven ca. 355-350, bespreekt Plato de oorsprong van georganiseerde regeringen en de fundamentele typen van staatsbestel. Hij wijst erop, dat onbepaalde macht de gezagdragers bederft³ en zo tot ondergang leidt van het sociale lichaam. De verstandige wetgever, die deze euvels vermijden wil, moet in de maatschappij een driedubbel goed realiseren: eendracht, inzicht en vrijheid⁴. Nu zijn er, volgens Plato, a.h.w. twee oervormen of «moeders» van constituties, de monarchie en de democratie, waartoe al de andere ten slotte herleid kunnen worden. Alleen dan kunnen vrijheid, eendracht en inzicht in een gemeenschap samen tot stand komen en op de duur bewaard blijven, wanneer de constitutie in zich iets verenigt van beide grondtypen. Drijft men echter één van deze principes afzonderlijk op de spits, dan gaat het gezonde evenwicht verloren en is het verval onvermijdelijk. Deze laatste stelling demonstreert Plato aan twee historische voorbeelden, de Perzische monarchie en de Atheense democratie.

Oorspronkelijk, zo betoogt hij⁵, was er in het Perzische rijk onder de koninklijke macht een verstandige vrijheid en vrijmoedigheid in het spreken, zodat het tot grote macht en voorspoed kwam. Maar onder de opvolgers van Cyrus de Oudere onttaarde het regime tot despotisme; de vrijheid werd gekortwiek; hiermee ging de eendracht teloor, en tenslotte verdween ook het juiste inzicht in de fundamentele rangorde der waarden. Kortom, er bleef niets over van de drie fundamentele goederen.

Daarna bespreekt Plato de evolutie van de democratische constitutie te Athene. Met welbehagen weidt hij uit over de tijd toen

(3) *Leges*, III, 691 C-D.

(4) 693C7-8: *φιλίας τε καὶ φρονήσεως καὶ ἐλευθερίας*; cf. D8-E1 en 694B6 (*ἐλευθερία, φιλία, νοῦς*).

(5) 693D-E.

in zijn vaderstad het principe van het gezag nog samenging met dat van de vrijheid. Daar deze passage voor ons van belang is, geven we ze onverkort in vertaling weer.

«Nu moeten we eveneens met betrekking op het Atheense staatsbestel uiteenzetten, hoe een ongebreidelde vrijheid tegenover ieder gezag beslist moet onderdoen voor een gematigde onderdanigheid aan het gezag van een andere. In die tijd dan, toen de Perzische inval neerkwam over Griekenland, ja over zo goed als heel het bewoonde Europa, toen was onze constitutie er een van oudsher overgeleverde, de staatsambten waren verdeeld onder vier klassen naar de inkomst, en er heerste bij ons een zeker *ontzag* (*αἰδώς*), waardoor wij ons gewillig onderwierpen aan onze toenmalige wetten. Daarbij kwam nog dat de omvang zelf van de expeditie, die zowel te land als ter zee geschiedde, ons een radeloze *schrik* (*φόβος*) inboezemde, die onze onderwerping aan de magistraten even goed als aan de wetten nog vergrootte. Al deze omstandigheden verwekten dan ook bij ons een uitzonderlijke eendracht.»

Na een tamelijk uitvoerig verhaal van de eerste Medische oorlog, dat ons hier niet interesseert, beschrijft Plato de omvang van de tweede tocht en de angst die de Atheners beving toen zij haar zagen naderen. «Slechts één kans op behoud bespeurden ze, een zwakke en wanhopige weliswaar, maar het was de enige die ze hadden, als ze nl. keken naar wat er de eerste maal gebeurd was, hoe ze ook dâar van uit een hopeloze situatie tot de zege gekomen waren door te vechten; zo waagden ze zich maar op die hoop en zochten hun toevlucht alleen bij zichzelf en bij de goden. Al deze omstandigheden bezielde hen met eendracht: de *vrees* (*φόβος*), zowel degene die de situatie hun ingaf als degene die hun oude wetten hun inboezenden, die ze zich door onderwerping aan die oude wetten eigen hadden gemaakt, diezelfde die wij hoger meermalen *ontzag* (*αἰδώς*) genoemd hebben, dat ontzag waaraan, naar wij beweerden, al wie flink wezen wil zich onderwerpen moet, terwijl de lafaard er vrij van is, en zulk een *vrees* niet koestert (*ἄφοβος*). Had deze *vrees* (*δέος*) de lafaards toen niet aangegrepen, dan zouden zij zich niet bij de anderen gevoegd hebben om zich te weer te stellen en om tempels, graven, vaderland, familieleden en vrienden te verdedigen, zoals ze dat wèl gedaan hebben, maar we zouden ons toen, zoveel als we waren, in kleine groepen verspreid en verstrooid hebben»⁶.

In deze passage wordt verwezen naar een vroegere uiteenzetting, waar een onderscheid gemaakt was tussen twee soorten van vrees,

(6) 694A-696A en 697C-698A.

een schadelijke, die bestreden moet worden, en een nuttige, die een rol dient te spelen bij de opvoeding van de jeugd. Ziehier de tekst: « Spreek op: kunnen we ons geen twee soorten *vrees* (φόβος) voorstellen, aan elkaar zo goed als tegengesteld? — Welke zijn die? — Deze: enerzijds vrezen we de ongelukken waarvan we verwachten dat ze ons treffen zullen. — Inderdaad. — Anderzijds vrezen we dikwijls de opinie der mensen, wanneer we verwachten dat ze ons voor lafaards houden zullen, omdat we iets doen of zeggen dat niet mooi is; en aan deze soort *vrees* geven wij, en, naar ik meen, alle anderen ook, de naam *beschaming* (αἰσχύνη). — Inderdaad. — Wel, dat waren dan de twee soorten *vrees* (φόβος) die ik bedoelde. De tweede is tegengesteld⁷ aan pijn en andere dingen waar we bang voor zijn en eveneens aan de meeste felle genietingen. — Volkomen juist. — Houdt dan de wetgever, en ieder die ook maar een greintje adiel van gemoed bezit, deze laatste *vrees* niet in hoge eer en, terwijl hij haar de naam *schaamtegevoel* (αἰδώς) geeft, brandmerkt hij niet de durf, die er aan tegengesteld is, als *onbeschaamdheid* (ἀναιδέα) en beschouwt hij die niet als het ergste ongeluk voor allen, zowel in het private als in het openbare leven? — Juist gezegd. — Is het nu niet zo, dat die *vrees* (φόβος) ons niet alleen in vele belangrijke opzichten veilig stelt, maar ons vooral, beter dan wat ook, in de oorlog zege en behoud verschaft? Er zijn immers twee factoren die de overwinning verzekeren: durf tegenover de vijand en, tegenover vrienden, *vrees* met het oog op ontorende beschaming. — Inderdaad »⁸.

Uit deze citaten blijkt dat bij Plato de gewone woorden voor *vrees* en *schrik*, nl. δέος en φόβος, occasioneel kunnen wijzen op die complexe, zedelijk gekleurde, aandoening der ziel, die de Grieken αἰδώς noemden en waarvoor wij in onze taal nu eens *ontzag* of *eerbied*, dan weer *schaamte-* of *eergevoel* gebruiken. Mag dit niet volstaan, om de tekst van Thucydides te bewaren in zijn traditionele vorm? Weliswaar heeft Prof. van Pottelbergh aange- toond, dat δέος en φόβος bij de historicus in alle andere passages de gewone *vrees* aanduiden⁹. Maar bij Plato constateren we het- zelfde fenomeen: het speciaal gunstige gebruik van δέος en φόβος blijft in de dialogen uitsluitend beperkt tot deze twee, onderling

(7) ἐναντίος. Hiermede bedoelt Plato dat *schaamtegevoel* ons doet *strijden* tegen pijn en lust.

(8) *Leges*, I, 646E-647B. De laatste woorden luiden: φίλων δὲ φόβος αἰσχύ- νης περὶ κακῆς.

(9) *Art. laud.*, pp. 494-95.

samenhangende, bladzijden uit de *Wetten*. Elders is bij de filosoof alleen maar de gangbare betekenis te vinden¹⁰. Toch kan niemand eraan denken, de tekst van de *Wetten* te corrigeren, aangezien aldaar de hele kontekst de authenticiteit van de woorden *δέος* en *φόβος* garandeert. Het komt ons voor, dat de correctie bij Thucydides evenmin noodzakelijk is en dat de rem die volgens Pericles de Atheners ervan afhoudt, de wetten te overtreden, wel degelijk door *διὰ δέος* aangeduid wordt.

II

Na deze beschouwingen over het woordgebruik kunnen we overgaan tot de inhoud zelve van de passages bij Thucydides en Plato, om in de mate van het mogelijke te bepalen welke rol ieder van beide auteurs aan de vrees toekent bij het handhaven van de staatsburgerlijke tucht in de Atheense democratie. Principieel is het veiliger, de teksten uit zichzelf te verklaren, of met behulp van parallelplaatsen uit dezelfde schrijver. Anderzijds mogen we niet uit het oog verliezen dat het probleem van de staatsucht in de literatuur der V^e en IVe e. v. C. veelvuldig ter sprake komt en dat in dit opzicht geen enkel auteur volkomen geïsoleerd staat¹¹. Het is dus niet uitgesloten, dat we bij Plato enig licht kunnen vinden voor het interpreteren van Thucydides en omgekeerd.

Laten we beginnen met de oudste van beide teksten, de rede van Pericles. Er wordt over het algemeen aangenomen dat hoofdstuk II 37 het Atheens staatsbestel *precies als democratisch* verheerlijkt en verdedigt. Nu is dit niet volkomen juist en moeten we, bij een nauwkeurige analyse, vaststellen dat de gedachte veel complexer is. Pericles begint met te zeggen dat het Atheense regime *in naam* wel een democratie is omdat het bestuur niet ten voordele van een beperkte groep, maar van de meerderheid uitgeoefend wordt (of, volgens een andere vertaling, die eveneens mogelijk is : niet bij enkelen, maar bij de massa berust). De lezer verwacht spontaan dat op de woorden *ὄνομα μὲν* een tegenstelling volgen zal, ongeveer van deze aard: « maar *in feite* is het geen echte democratie; veeleer is het een monarchie (of: een aristocratie, of nog iets anders) ». Deze verwachting komt slechts gedeeltelijk uit. Wel volgt er nu een tweede lid, ingeleid door *δέ* en het beschrijft inderdaad de *werkelijkheid*, die niet zonder meer met de *naam*

(10) Interessant is vooral *Resp.*, V, 465A-B, waar *αἰδώς* als « zedelijke schroom » gecontrasteerd wordt met *δέος*, « vrees voor gevaar ».

(11) Zie het overzicht bij Prof. van Pottelbergh, *art. laud.*, pp. 491-94.

overeenkomt. Maar deze werkelijkheid is niet eenvoudig; ze kan alleen beschreven worden door een onderscheid te maken tussen twee domeinen. In de private aangelegenheden heerst er te Athene gelijkheid onder de burgers (*ισονομία*), wat een typisch democratisch kenmerk is; voor wat het publieke leven betreft, wordt een nieuwe distinctie ingevoerd. Op dit gebied is niet iedereen gelijk: de ene wordt nl. boven de andere geplaatst (*προτιμάται*), echter niet, gelijk in de oligarchieën, omdat hij tot een bepaalde gesloten groep (*μέρος*) behoort, maar om persoonlijke bekwaamheid en verdienste (*ἀρετή*). Te Athene wordt niemand om zijn armoede of om de onaanzienlijkheid van zijn maatschappelijke stand ervan uitgesloten, actief tot het welzijn van de staat bij te dragen.

In een recent artikel¹² heeft Prof. J.H. Oliver betoogd dat deze passage het Atheense regime van de tijd van Pericles als een *gemengde constitutie* voorstelt¹³: het verenigt nl. in zich de voordelen van de aristocratie en die van de democratie en vermijdt de nadelen van beide. De oligarchen klagen het aan, dat in de democratie de staatsambten zonder onderscheid, zo maar op goed valle 't uit, aan eender wie toegekend worden, terwijl in hun systeem de verantwoordelijke posities voor de besten voorbehouden blijven. De democraten verwijten aan hun tegenstanders enerzijds de ongelijkheid van de behandeling der burgers door de staat (het gebrek aan *ισονομία*), anderzijds het feit dat het criterium tot aanwijzing van de «besten» eenvoudig ligt in de rijkdom en de afstamming, m.a.w. in het lidmaatschap van een klasse. Welnu zij, democraten, doen in de realiteit, wat bij de oligarchen slechts een bedrieglijke leuze is: ze vertrouwen de leiding aan de werkelijk besten, aan degenen die uitmunten door *ἀρετή*, en tevens huldigen ze in het private leven vrijheid en gelijkheid.

Deze interpretatie van Oliver is niet alleen overtuigend door zichzelf, omdat ze nl. trouw aan de geleidingen van de tekst beantwoordt, ze wordt ook geconfirméerd door de parallelle passage

(12) *Praise of Periclean Athens as a Mixed Constitution*, in: *Rheinisches Museum für Philologie*, 98 (1955), pp. 37-40.

(13) Tot verdediging van Oliver's interpretatie tegen eventuele opwerpingen, moge ik erop wijzen, dat het idee van de «gemengde constitutie» heel wat ouder is dan Polybius. Ze speelt een grote rol in de staatsleer van Aristoteles, en vóór hem in die van Plato, inz. in het IIIe boek der *Wetten*, zoals o.m. uit de aangehaalde passage blijkt. Meer nog, ze komt reeds op een andere plaats bij Thucydides voor, nl. in zijn beoordeling van het regime van Theramenes (VIII, 97, 2). Zie hierover J. SOUILHÉ, *La notion platonicienne d'intermédiaire* (Paris, 1919), pp. 157-59; G.J.D. AALDERS, *Het derde boek van Plato's Leges* (Amsterdam, 1943), pp. 126-29; Kurt von FRITZ, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity: A Critical Analysis of Polybius' Political Ideas* (New York, 1954), pp. 76-83.

in Plato's *Menexenus*. In deze dialoog, omstreeks 385 opgesteld, hekelt Socrates met de hem eigen subtiële ironie de traditionele praktijk der lofreden op Athene. Zelf zou hij wel in staat zijn, zo meent hij, er een ten beste te geven : want op retorisch gebied is hij door niemand minder dan Aspasia gevormd, die de leermeesteres van Pericles geweest is. En juist op de dag vóór de dialoog plaats grijpt, heeft zij aan Socrates uiteengezet wat er bij zulk een gelegenheid zo al gezegd moet worden. « Een deel improviseerde ze zo maar; de rest berustte op de voorstudie die ze vroeger gedaan had, toen ze, geloof ik, de lijkrede opstelde die Pericles uitgesproken heeft ; daar lijmden ze nu enkele restjes van bij elkaar »¹⁴. Socrates heeft dat alles zorgvuldig uit het hoofd geleerd en, op aandringen van Menexenus, geeft hij de hele rede van Aspasia weer.

Nu komt daarin een passage voor over de Atheense constitutie die, zo heet het, sinds onheuglijke tijden een « regering van de besten » (*ἀριστοκρατία*) geweest is: « Deze geeft haar de naam democratie, géne een andere naam, die hem meer bevalt; in werkelijkheid is het een regering van de besten met het welgevallen van de massa. Koningen hebben we immers altijd; nu eens werden ze aangeduid naar hun afstamming, dan weer werden ze verkozen »¹⁵. De macht over de staat berust in hoofdzaak bij de massa; ambten en bewind geeft ze echter steeds aan hen die zij voor de besten houdt. Door lichamelijke zwakheid, armoede of geringe afkomst wordt niemand uitgesloten, en evenmin staat iemand, zoals in andere staten, om het tegendeel hiervan in aanzien; slechts één criterium is er: wie geacht wordt verstandig of dapper te zijn, hij krijgt macht en gezag »¹⁶.

Het is duidelijk dat deze bladzijde bewust aanleunt bij de rede van Pericles zoals ze door Thucydides overgeleverd is. Alleen is Plato, bij zijn elegante « variaties op een bekend thema », iets uitdrukkelijker geweest. Bij Thucydides werd gezegd dat, in het openbare leven, de ereposten toegekend werden naar gelang van de hoedanigheden waarmee een burger uitblinkt; in de *Menexenus* wordt deze handelwijze expliciet « aristo-cratie » genoemd, maar

(14) *Menexenus*, 236B.

(15) Dit doelt op de erfelijke koningen en op hun vervanging door een archont die in de officiële terminologie zonder meer βασιλεύς genoemd wordt. — Men lette erop, dat dit zinnetje de Atheense constitutie als een monarchie wil kenmerken, het volgende als een democratie, het tweede volgende als een aristocratie. Daar nu deze verschillende elementen *samen* aanwezig zijn, moet het regime als een « gemengde constitutie » gelden.

(16) *Menexenus*, 238C-D. We geven de eerste regels in het Grieks op : καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο, ᾧ ἂν χαίρη, ἐστὶ δὲ τῇ ἀληθείᾳ μετ' εὐδοξίας πλῆθους ἀριστοκρατία.

dan wordt er dadelijk, zoals bij Thucydides, met nadruk op gewezen, dat met deze term een elite van de verdienste, niet van de pedigree of van het bezit, bedoeld wordt.

Uit beide teksten spreekt, naar het ons voorkomt, eenzelfde bekommernis om de argumenten der oligarchische polemiek te ontzenuwen¹⁷. Dit kan wel verwondering wekken. Uit iedere bladzijde der redenaars blijkt immers dat de democraten te Athene sterk in de meerderheid waren. Waarom voelden dan de intellectuele leiders der volkspartij er nood aan, het goede recht van hun standpunt te verdedigen met slagwoorden aan de tegenpartij ontleend? Omdat het prestige van adel en rijkdom in Attica steeds heel groot gebleven is, zelfs na de tijd van Pericles, en ook in die kringen die in de regel de democratische politiek toegedaan waren¹⁸. De gewone man, vooral op het platteland, is er steeds geneigd geweest aan te nemen dat de leden van de grote families eigenlijk méér recht hadden op politieke invloed dan hijzelf. Daarbij komt nog, dat theoretische discussies hoofdzakelijk door ontwikkelden gevoerd worden, dus door mannen uit de gegoede klasse. Zo hadden de oligarchen, die allen tot deze klasse behoorden, op dit gebied meer invloed dan hun toekwam door hun aantal, wanneer men dit beschouwt in verhouding tot dat van de gehele Atheense burgerschap. Het was dan ook voor de democraten van vitaal belang, aan te tonen dat de critiek van hun tegenstanders ongegrond was en dat zijzelf, veel meer dan de zgn. aristocraten, de leiding in de staat aan de werkelijk besten toevertrouwden.

Wanneer de idealiserende theoretici van de Atheense democratie, Pericles en Aspasia, in die mate rekening houden met het standpunt der conservatieven wat het verdelen der machtsposities in de staat betreft, dan mogen we verwachten dat ze hetzelfde zullen doen met het oog op het principe van de staatsburgerlijke tucht. Welke was nu in dezen de conservatieve leer? Zonder twijfel zag ze in het volk een potentiële opstandeling en achtte dus de beteugeling der vrijheid voor noodzakelijk. Maar hoe moest dit gebeuren? Prof. van Pottelbergh citeert in dit verband een belang-

(17) Hiermee bedoelen we niet, dat Plato er persoonlijk ernstig om bekommerd was, de Atheense democratie tegen de aanvallen der oligarchen te verdedigen. De hele *Menexenus* is een parodie, maar dan ook een meesterlijke, waarbij de auteur zich volkomen al de hebbelikheden der democratische redenaars eigen maakt heeft. Zie hierover de voortreffelijke inleiding van L. MÉRIDIER vóór zijn uitgave van de *Menexenus* in de Budé-collectie, inz. pp. 74-77.

(18) Ook dit kan men uit vele teksten der Attische redenaars opmaken, b.v.: Andocides, *De myst.*, 146-150; Isaeus, V, 41-47; Demosthenes, *De cor.*, 256-262.

wekkende passage uit Sophocles' *Ajax*¹⁹. Menelaus, koning van Sparta, verbiedt op autoritaire toon aan de vrienden van Ajax, het lijk van de overledene te begraven. Zijn optreden motiveert hij als volgt: « Nooit kan het goed gaan met de wetten, waar geen vrees (δέος) bestaat, noch kan tucht heersen in een leger zonder schrik (φόβος) of ontzag (αἰδώς) ... De man die vrees (δέος) kent en eergevoel (αἰσχύνη), die staat veilig; maar waar euvelmoed heerst en het mogelijk is te handelen naar ieders believen, daar gaat vroeg of laat de staat naar de afgrond. Er moet m.i. een gepaste vrees (δέος) bestaan »²⁰. Nu lijdt het weliswaar geen twijfel, dat het optreden van Menelaus trots en tyrannisch aandoet en in vele opzichten herinnert aan dat van Creon tegenover het koor en tegenover Haemon in de *Antigone*. Maar ook voor de Spartaanse vorst is de vrees, die de tucht in de staat verzekert, niet het resultaat van een louter uiterlijke dwang; hij heeft een zedelijke achtergrond en staat practisch gelijk met ontzag (αἰδώς) en eergevoel (αἰσχύνη).

Dat een dergelijke vrees de vrijheid niet uitsluit, blijkt uit een bladzijde van Sophocles' vriend en tijdgenoot Herodotus. Daar legt de verbannen Spartaanse koning Demaratus aan de Oosterse despoot Xerxes uit, waarom zijn stadsgenoten, hoe weinig ook in aantal, het zullen aandurven, tegen zijn ontelbare legers de strijd aan te binden: « Als ze afzonderlijk vechten, dan moeten ze voor niemand onderdoen; zijn ze in groep, dan zijn ze de dappersten die op aarde te vinden zijn. Immers, terwijl ze vrij zijn, zijn ze niet vrij in alles: boven hen staat als heerser de wet, voor wie ze heel wat méér vrees hebben dan uw mannen voor u. » Nu beveelt hen de wet, nooit te wijken in het gevecht, maar stand te houden en te overwinnen of te sneuvelen²¹. Met deze fiere houding der vrije Spartanen staat in schril contrast de slavenschrik der kudden Oosterlingen die met de zweep het gevecht ingejaagd worden²². De vrees waar Demaratus het over heeft is eergevoel en plichtsbesef.

We willen hier niet bestrijden, dat de bekommernis om een straffe tucht onder het gewone volk te handhaven bij de conservatieven sterk op de voorgrond treedt²³. Maar de teksten laten ons niet toe te zeggen dat te Sparta deze tucht op uitwendige

(19) *Art. laud.*, p. 490.

(20) Sophocles, *Ajax*, 1073-84, vertaling van Pottelbergh.

(21) Herodotus, VII, 104. Mijn beste dank aan Dr. A. Deman (Brussel) die mij op deze tekst attent maakte.

(22) *Ibid.*, 103 (cf. ook 223).

(23) Men denke b.v. aan de elegieën van Theognis, de lievelingsauteur van de Atheense oligarchen.

schrik, in het vrije en democratische Athene op zedelijke motieven steunde. Want ook bij Aeschylus komt een uitlating voor, die zeker de persoonlijke overtuiging van de dichter weergeeft en volkomen dezelfde geest ademt als de passages die we zoëven uit Sophocles en Herodotus aangehaald hebben²⁴. Welnu, de eerste der drie grote tragici wordt door Prof. van Pottelbergh terecht een « democraat van de oude stempel » genoemd. Zouden we dan moeten aannemen dat de Pericleïsche democratie in dit opzicht volkomen nieuwe ideeën is toegegaan ?

Laten we de betreffende volzinnen uit de lijkrede van Pericles even herlezen. « Wat ons gedrag als staatsburgers betreft, uit vrees vooral overtreden we de wetten niet, dank zij onze gehoorzaamheid aan de gezaghebbers zowel als aan de wetten, en in de eerste plaats aan die (wetten) welke steun beogen te verlenen aan wie onrecht lijdt, alsmede aan die (wetten) welke, ofschoon ongeschreven, algemeen-erkende schande aanbrengen » (nl. aan de overtreders)²⁵.

Pericles heeft er zopas op gewezen, dat te Athene zowel in publieke als in private aangelegenheden vrijheid heerst. Maar dadelijk beklemtoont hij, dat dit in het staatsleven niet tot bandeloosheid leidt, want zo luidde nu eenmaal het verwijt, dat de reactionairen niet ophielden, hun tegenstanders voor de voeten te werpen. Zo zegt b.v. de pseudo-Xenophontische *Ἀθηναίων Πολιτεία*, een pamflet dat waarschijnlijk van ca. 435 dateert : « Het volk houdt er niet van, in een geregelde staat zélf onderdanig te wezen, maar het wil vrij zijn en gebieden ; over de ongeregeldeheid maakt het zich weinig zorgen »²⁶. En in zijn critiek op de verkeerde staatsvormen, laat zich Plato in de *Staat* streng over de democratie uit wanneer hij als haar kenmerken opsomt : vrijheid, de vrijmoedigheid in het spreken, de mogelijkheid voor eenieder om alles te doen wat hem aanstaat zonder zich aan de wet of aan de gemeenschap te storen²⁷.

Pericles wil aantonen dat zulk een individualistische teugeloosheid niets te maken heeft met het regime dat hij ophemelt. In het democratische Athene, zo betoogt hij, heerst een ware staatsucht. De burgers « gehoorzamen aan de gezagdragers zowel als aan de wetten », en dit *uit vrees* (διὰ δέος). Deze woorden herin-

(24) *Eumen.*, 690-699 ; cf. VAN POTTELBERGH, *art. laud.*, p. 492.

(25) *Thuc.*, II, 37, 3 ; vertaling van Pottelbergh.

(26) I, 8 : ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνομουμένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλεῦν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει.

(27) *Resp.*, VIII, 557B-558A ; zie ook Xenophon, *Memor.*, III, 5, 16 (cf. VAN POTTELBERGH, *art. laud.*, p. 487).

neren ons aan een formule, die we in het IIIe boek van de *Wetten* gelezen hebben. In het milde oordeel dat Plato daar over de oude Atheense democratie velte, roemt hij het, dat ontzag (*αἰδώς*) bij de burgers «onderwerping aan magistraten en wetten bewerkte» en dat deze onderdanigheid wel door de naderende invasie vermeerderd werd, maar reeds vóór de opkomst van het gevaar aanwezig was²⁸.

Nu zijn er volgens Pericles twee categorieën wetten, die te Athene met bijzondere nauwgezetheid nageleefd worden, «die welke steun verlenen aan wie onrecht lijdt en die welke, ofschoon ongeschreven, algemeen erkende schande brengen» over wie ze overtreedt. Deze vermelding van de *schande* (*αἰσχύνη*) is van grote betekenis. Immers bij de auteurs der V^e en IVe eeuw staan de begrippen *αἰδώς* en *αἰσχύνη* in nauw verband tot elkaar²⁹. De *αἰσχύνη* is óf het subjectieve schaamtegevoel en valt dan zonder mee met de *αἰδώς* samen³⁰; óf ze is de objectieve *schande* en maakt het voorwerp van de *αἰδώς* uit³¹. Deze opmerking kan ons helpen bij de exegese van de tekst van Thucydides. De vrees, zo lezen we daar, is het hoofdmotief dat de burgers van het overtreden der wetten afhoudt. Als nu voor de *ongeschreven* wetten de schande als voorwerp der vrees aangegeven wordt, dan heeft de vrees, die tot onderwerping aan de *overige* wetten aanzet, een verschillend object. Wát dit is, wordt door Pericles niet uitdrukkelijk gezegd. Kijken we naar de hoger vermelde passages van Sophocles en Aeschylus, dan zullen we dit tweede object erkennen in de straf, door de wet tegen de overtreders uitgevaardigd en door de magistraten op hen toegepast. Een confirmatie voor deze verklaring van de al te bondige tekst vinden we in de onmiddellijk voorafgaande regels; daar lezen we, dat in private aangelegenheden de Atheners iedereen laten leven zoals het hem aanstaat en, wanneer iemand wat buiten de schreef loopt, daarover geen ergernis tonen «die wel geen straf insluit (*ἐζημίους*), maar toch onaangenaam is om te zien». In het publieke leven daarentegen wordt geen dergelijk individualisme gehuldigd; dáàr is er tucht aanwezig, wat meebrengt dat er ook plaats is voor *ζημίαι*,

(28) *Leges*, III, 698B-C: τὸ μέγεθος τοῦ στόλου... φόβον ἄπορον ἐμβαλόν, δουλείαν ἔτι μείζονα ἐποίησεν ἡμᾶς τοῖς τε ἄρχουσιν καὶ τοῖς νόμοις δουλεῦειν.

(29) Cf. Carl Eduard VON ERFFA, *Αἰδώς und verwandte Begriffe in ihrer Entwicklung von Homer bis Demokrit*. *Philologus*, Suppl. Bd. XXX, 2 (Leipzig, 1937), passim, inz. pp. 202-03 (conclusie).

(30) *Thuc.*, I, 84, 3; voor dit woordgebruik bij Thucydides, zie ERFFA, *op. laud.*, pp. 187-92.

(31) De twee gebruiken naast elkaar in Plato, *Leges*, I, 646E10-647A2 (schaamtegevoel) en 647A8-B7 (schande).

sancties die financieel of lichamelijk op de overtreders wegen. Zo lijkt het dan wel dat voor Pericles het fundament van de staatsburgerlijke tucht in de ideale Atheense democratie de vrees was onder een dubbele vorm, eer- of schaamtegevoel enerzijds en anderzijds schrik voor gebeurlijke sancties.

Er blijft ons nog te onderzoeken welke de houding is die Plato in de hoger aangehaalde passages uit de *Wetten* tegenover ons probleem aanneemt en in welke mate zij overeenkomt met of afwijkt van die van Pericles bij Thucydides. Al dadelijk valt het op, dat in beide teksten de Atheense democratie in haar beste tijd³² gezien wordt als een « gemengd regime », waarin het democratisch element weliswaar overwegend is, maar toch gecompenseerd wordt door de aanwezigheid van een ander, bij Thucydides het aristocratische³³, bij Plato het monarchische element. Enerzijds wordt dus het Atheense staatsleven gekenmerkt door vrijheid, een eigenschap waar zowel Thucydides als Plato de nadruk op leggen. Maar dadelijk wijzen ze beiden de oligarchische critiek van de hand, als zou deze gezonde democratische vrij-

(32) In de lijkrede stelt Thucydides het regime van Pericles' eigen tijd als de gezonde, want tuchtvolle, democratie, in tegenstelling tot wat het later worden zou, door het drijven van mannen als Cleon en Alcibiades. Plato, die geen bijzonder hoge waardering voor Pericles heeft, beschouwt als de ideale periode die van de Medische oorlogen. Als kenmerk voor het toenmalige staatsbestel geeft hij de verdeling der ambten naar de Solonische cijnsklassen aan; en de naam die hij eraan geeft (*παλαιά πολιτεία*) zinspeelt blijkbaar op de politieke leuze van Theramenes: de *πάτριος πολιτεία*. Ongeveer in de tijd dat Plato zijn *Wetten* schreef, hemelde ook Isocrates in zijn *Areopagiticus* (wschl. 355), vooral 15-17, dezelfde « oude democratie » op; cf. W. JAEGER, *Paideia*, III² (Berlijn, 1955), pp. 179-80.

(33) Anders staan de zaken in de beroemde bladzijde (II, 65) waar Thucydides, bij gelegenheid van de dood van Pericles, zijn persoonlijk oordeel geeft over het optreden van de grote staatsman. Daar beschrijft hij, bij wijze van conclusie, het Pericleïsch regime als « in theorie wel een democratie, in werkelijkheid echter de heerschappij van de meest vooraanstaande man » (*λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή*), m.a.w. een monarchie. Nu mag men deze formule niet verkeerd begrijpen: Thucydides wil de positie van Pericles natuurlijk niet gelijkstellen met die van een Artaxerxes of een Dionysius van Syracuse. Hij noemt hem dan ook niet koning, tyran of dynast, maar eenvoudig *πρῶτος ἀνὴρ*, en zegt dat zijn macht alleen maar berustte op zijn uitzonderlijk prestige (*ἀξίωμα*) en dit weer op zijn superieur verstand en zijn manifeste belangeloosheid. Daar Pericles geen dwangmiddelen te zijner beschikking had, « beheerste hij het volk zonder aan zijn vrijheid te tornen », *κατείχε τὸν δῆμον ἐλευθέρως*, waarbij het woord *ἐλευθέρως*, juist zoals in de lijkrede en bij Plato, precies op het democratische element in het gemengde regime wijst. Waarom nu Thucydides in hoofdstuk II, 37 als de andere componenten de aristocratische, in II, 65 echter de monarchische aanduidt, is, zoals J. H. Oliver, *art. cit.*, terecht opmerkt, eenvoudig uit de omstandigheden te verklaren. Pericles, die in de lijkrede zélf het woord voert, kon bezwaarlijk op zijn eigen uitzonderlijke positie de aandacht trekken; hij verkiest het dus, zichzelf onder het anonieme aantal der verdienstelijke burgers te rangschikken.

heid bandeloosheid en individualisme betekenen. Er zijn nl. te Athene ook ordenende en bindende principes: de wet en het gezag, en ze oefenen hun invloed uit dank zij de vrees die, bij iedere burger aanwezig, hem tot onderdanigheid tegenover wet en gezag aanzet. Hieraan voegt Plato nog de juiste opmerking toe, die bij Thucydides ontbreekt, dat aldus de centrifugale krachten geremd worden en de eendracht (*φιλία*) in de gemeenschap bewaard blijft. In sommige gevallen heeft de vrees eenvoudig betrekking op uitwendige gevaren. We zagen, dat Pericles waarschijnlijk aan wettelijke sancties van de overtredingen dacht; Plato spreekt uitvoerig van de buitenlandse bedreiging die bij het Atheense volk de onderwerping aan wet en gezag, en daarmee ook de eendracht, deed groeien³⁴.

Maar bij de filosoof, zoals trouwens ook bij Pericles, heeft de vrees als principe van staatsburgerlijke tucht vooral een zedelijke inhoud; ze is vrees voor de schande, ze is schaamtegevoel en eergevoel, ze is *αἰδώς*. Deze gevoeligheid voor de afkeuring van anderen onderstelt enerzijds dat men zich met hen solidair voelt³⁵, anderzijds dat men met hen dezelfde ideale normen erkent, waarnaar ieders gedrag beoordeeld wordt; dit was het in de grond, wat Pericles met zijn « ongeschreven wetten » bedoelde. Plato gaat in zijn analyse nog iets verder. Hij toont aan hoe een dergelijke vrees de vrijheid eerbiedigt: ze onderstelt een spontaan aanvaarden van de principes, waarop het regime berust³⁶. Meer nog: ze is in haar diepste wezen een deugd. Zoals de deugden, door een langdurige beoefening, tot een eigen bezit worden van de ziel, zo hadden de Atheners van de tijd der Medische oorlogen zich deze edele vrees eigen gemaakt door zich langdurig naar die erkende normen te schikken³⁷. Niet een lafaard is hij die zó vreest; wel integendeel: hij strijdt onversaagd tegen de verleiding van het genot en de verschrikking van het lijden³⁸; in oorlogstijd staat hij zijn man en redt het vaderland³⁹. Wie van deze vrees verstoken blijft, kan onmogelijk een flink man wezen; geconfronteerd met het gevaar zwicht hij en richt de gemeenschap te gronde⁴⁰.

(34) Over tucht en uitwendig gevaar, cf. Xenophon, *Memor.*, III, 5, 5-6 en *Anab.*, II, 6, 9-15.

(35) Daarom definieert Plato de *αἰδώς* als een « vrees voor vrienden met het oog op onterende schande » (*Leges*, I, 647B7; zie hoger n. 8).

(36) *Leges*, III, 698B6: δουλεύοντες τοῖς τότε νόμοις ζῆν ἠθέλομεν; 700A4-5: ὁ δῆμος... ἐκ ὧν ἐδούλευε τοῖς νόμοις.

(37) *ibid.*, 699CA-5: ὁ φόβος..., ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐπέκτηντο.

(38) *ibid.*, I, 647A4-6.

(39) *ibid.*, B3-7.

(40) *ibid.*, III, 699C3-D2.

*
* *

Wanneer deze beschouwingen juist zijn, dan mogen we besluiten dat de teksten uit Plato's *Wetten* niet alleen de authenticiteit der lezing διὰ δέος in Thucydides II 37 garanderen, maar ook kunnen helpen om de draagwijdte van de hele passage over de staatstucht beter te situeren. Weliswaar zijn de geestelijke horizon en de algemene strekking van beide auteurs zeer verschillend. Maar wat zij over dit bepaalde probleem zeggen is niet zonder meer de vrucht van zuiver persoonlijke reflexie. Sinds het midden der V^e eeuw is te Athene heel druk geredetwist over de ideale staatsvorm en over de betrekkingen tussen vrijheid en staatsorde in de democratie. Iedere nieuwe auteur die het onderwerp besprak, was afhankelijk van een reeds rijke traditie en wie één stelling verdedigde moest wel rekening houden met de argumenten der tegenpartij. Het is de onbetwistbare verdienste van Prof. van Pottelbergh dat hij voor het eerst gewezen heeft op de historische samenhang, waarin de uitlating van Pericles bij Thucydides thuishoort. Wel heeft de studie der teksten, die onze voorganger verzameld had, en van enkele andere, die wij er in dit artikel aan toegevoegd hebben, ons tot conclusies geleid, die enigszins van de zijne afwijken. We meenden te mogen affirmeren, dat Pericles wel degelijk de staatstucht in de democratie op « vrees » berusten laat, en dat de opvattingen van de conservatieven en van de democraten over de rol en de aard van die vrees niet lijnrecht aan elkaar tegengesteld zijn. Maar het is ons eerst mogelijk geweest, ons antwoord (het moge nu juist of onjuist zijn) te geven, doordat Prof. van Pottelbergh de vraag zo nauwkeurig heeft gesteld en het kader ontworpen, waarin wij dit belangwekkende stuk ideeëngeschiedenis moeten zien.

JOSEPH GUISLAIN, MEDIKUS VAN FORMAAT, FILANTROOP EN FLAMINGANT

DOOR

DR. L. ELAUT
lid der Maatschappij

Onze *Biographie Nationale* is niet mild voor de geneeskundigen. We kunnen er alvast een tiental opnoemen die veel meer betekenen dan diegenen welke ze over haar acht en twintig banden karig met wetenswaardigheden bedeeft. Jan Yperman staat er niet in, Thomas Scellinck ook niet, twee chirurgen die ons land eer aandoen en in de standaardwerken van de medische geschiedenis een plaats gekregen hebben. Ook Joseph Guislain, die in de negentiende eeuw een merkwaardig eksponent van de nationale wetenschap is geweest, verschijnt niet op het appel. Indien er ooit aan gedacht wordt de *Biographie Nationale* aan te vullen, moet die onbegrijpelijke vergetelheid hersteld worden. Het ontbreekt ons kultuurbezit niet aan medische schatten en er zijn ook personen die daarover met gezag een eigen vizio kunnen verantwoorden. In het *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*¹ werd Guislain met één volle bladzijde bedacht; dat is dubbel zoveel als voor de grote duitse psychiater Zeller, zijn evenknie.

*
**

Joseph Guislain (Gent, 2 februari 1797-Gent, 1 april 1860) was de man die in België de psychiatrie gedurende een hele generatie heeft beheerst, haar een nieuwe richting en inhoud heeft gegeven, aan de universiteit en in de medische verenigingen van zijn vaderstad de hoofdrol heeft gespeeld, en op de gebeurtenissen die zich omstreeks die tijd op het geneeskundig en het sociaal-geneeskundig gebied in den lande voordeden, zijn stempel heeft gedrukt.

Geboren en getogen te Gent, in een milieu van geestelijk en stoffelijk goeude lieden, op het heetste van de franse overheer-

(1) Urban & Schwarzenberg, Berlin-Wien, II Bd, 1930, blz. 910.

sing in onze gewesten, groeide hij op onder het keizerrijk; hij hoorde de echo's van Waterloo, trok ruimschoots voordeel uit de weldaden van het hollands régime en haalde boven de Moerdijk zijn schoonste academische lauweren: hij onderging de belgische onwenteling van 1830, culmineerde in eer en wetenschap alles wat een groot man vanwege een jonge staat kan te beurt vallen, en stierf in zijn vaderstad met roem overladen. Vijf en twintig jaar na zijn dood werd hem een bronzen standbeeld opgericht, hij leeft voort in zijn werk, wordt door de volksmond Sint Guislain genoemd, maar heeft geen plaatsje in onze *Biographie Nationale*.

Tijdens het leven van Joseph Guislain speelde zich het meest bonte stuk politieke geschiedenis af die België heeft doorgeworstd om tot volkomen onafhankelijkheid te geraken. Hijzelf stond daar vrij passief tegenover; in politicis was hij nooit een vooruitloper op de gebeurtenissen, maar paste zich met een opmerkelijke geestelijke plooibaarheid bij alles aan. Hij ging niet op in staatszaken zoals sommige van zijn ambtsbroeders, wel in sociale aangelegenheden; hij liet de hoge kwaliteiten van zijn geest bijna uitsluitend tot bloei komen door ze in dienst te stellen van de geneeskundige wetenschap en alles waarop die een terugslag geeft of daarvan de wederomstuit ondergaat. Op dat gebied had toen een diep ingrijpende omwenteling plaats. Guislain volgde haar gangen over heel Europa, voerde haar stromingen naar zijn vaderland heen, vocht met pen en woord om de nieuwe opvattingen van de psychiatrie ingang te doen vinden en bereikte voor de behandeling van de krankzinnigen datgene wat in overeenstemming met de ziektekundige begrippen daaromtrent, naar menselijke normen konsekwent en doelmatig was.

Het oeuvre van Guislain heeft in de eerste decennien na zijn overlijden aanleiding gegeven tot uitgebreide studiën. We vermelden onder de voornaamste die van A. Burggraave², A. Briere de Roismont³ en P. Masoin⁴. Daarin werd de betekenis van zijn persoon naar vakkundige verdienste in het licht gesteld. Doch omdat de man dertig jaar lang op de spitsuren van het verkeer der medische ideeën in ons land dat verkeer in de passende richting leidde waar iets ten goede te verwezenlijken of ten kwade af te wenden was, moge het niet vermetel voorkomen buiten de kring van de medici de aandacht te vragen voor wat Guislain was en presteerde.

(2) *Etudes Médico-philosophiques sur J. Guislain*; Brussel, Lesigne 1867, 440 blz.

(3) *Joseph Guislain. Sa vie et ses Ecrits*; Paris, Baillière, 1867, 160 blz.

(4) *L'Œuvre de Guislain*; Livre Jubilaire Soc. Méd. Mentale Belgique; Brussel, 1920, 38 blz.

De geneeskunde stond omstreeks het jaar 1825 voor een puinhoop van aftakelende doktrines en tegenover nieuwe strevingen waar niemand van zeggen kon of ze vruchtdragend zouden zijn of, weerom eens, kortstondige vuurtjes die een beetje as overlaten dat even gauw verwaait in de woestijn der steriele theorieën.

De chirurgie was met de oorlogen die in Napoleon hun hoogtepunt bereikten, niet zo slecht gevaren en had belangrijke aanwinsten geboekt. Jozef Kluyskens was in het zuiden haar voorname woordvoerder; door zijn toedoen en door het waardevolle van zijn werk bleef de chirurgie niet langer het aandeel van chirurgijns zoals die in de gilden van het Ancien Régime hun kennis opdeden, maar was door de gouden poort op de universitaire kateders getreden.

De interne geneeskunde stond daartegenover als de minder beedeelde, want de fundamentele wetenschappen waarop zij bouwen moest, hadden geen tegenhanger getroffen van de anatomie waarvan de chirurgie heerlijk profiteerde. De psychiatrie had zo pas in Frankrijk met Pinel en Esquirol slag geleverd en sinds eeuwen haar schoonste resultaat bereikt: de krankzinnigheid werd voortaan als een ziekte beschouwd, en zij die er aan leden werden als patiënten en niet langer als misdadigers behandeld. Pinel slaakte de ketens waarmede de ongelukkigen in de meest onmenselijke omstandigheden sinds eeuwen geboeid werden. Zó staat hij gebeteld vóór de toegangspoort tot de Salpêtrière, het parijsche ziekenhuis waar hij werkte.

De toestand waarin Pinel verbetering bracht, was in de Nederlanden dezelfde waarmede de fransman in eigen land te kampen had. Te Gent o.m. werden de krankzinnigen ondergebracht in de kelders van het akelig steen van Geraard de Duivel. Daarenboven zat men hier met de droeve restanten van het oostenrijkse régime, dat tegen een hemeltergend verval van de medische wetenschap niet veel uitgehaald had, toen dertig jaar revolutie, oorlog en bezitting daar nog heel wat onheil aan toegevoegd hadden. Zeer weinig van wat zich in Europa op het geneeskundige veld had afgespeeld, was tot hier doorgedrongen. Met Willem I en zijn universitaire politiek begon daarin verandering ten goede te komen.

In 1819 promoveerde Guislain te Gent op een latijnse dissertatie⁵ die, zoals al de andere tot omstreeks 1830-35, in het plagiaat van andermans opinies en het doktorerende kommentaar daaromtrent, een lokale echo was op begrippen die elders in de medische wereld opgeld deden. Guislain schakelde echter onmid-

(5) *De Exhalationibus Sanguineis in Genere*; Gent, Haudin, 1819, 26 blz.

dellijk over op de europese stroomlijnen en zocht contact met de medische autoriteiten, van het heden, veel meer dan met die van het verleden. De geestelijke synapsen die in zijn eerste geschriften te vinden zijn, lopen veel minder naar Galenos, Hippokrates of Boerhaave, dan naar Cullen (1712-1790), Bichat (1771-1802), Alibert (1768-1837), Corvisart (1755-1821), Magendie (1783-1855), Esquirol (1772-1840) onder dewelke de laatste vier zijn oudere tijdgenoten waren.

Guislain was ook een kunstzinnig tekenaar. Hij kreeg gelegenheid zijn artistieke aanleg te laten gelden in het antwoord op een prijsvraag van de brusselse bouwakademie waarin gevraagd werd het plan voor een ontworpen krankzinnigengesticht te tekenen (1824). Hij gaat in op het voorstel in dezer voege: « Médecin par état, architecte par goût, j'ai cru pouvoir comparaître dans ce concours. L'étude des maladies mentales fixa mon attention dès mon arrivée dans la carrière médicale; je vis avec horreur l'état déplorable de nos aliénés, et ce fut avec non moins d'avidité que je cherchais à connaître les améliorations introduites dans le sort de ces malades. Ce travail jusqu'à ce jour est resté mon étude favorite. Elle fut facilitée par des connaissances qui firent partie de mon éducation d'enfance. Je prie mes aimables juges de vouloir prêter un moment d'attention à la lecture de ces pages; le but que je me suis proposé ne pouvant pas toujours se faire apercevoir par le dessin, des explications ultérieures m'ont paru indispensables. »⁶. Hoe het met de prijsvraag afgelopen is konden wij niet achterhalen, maar de kanttekeningen die Guislain meende aan zijn plan te moeten toevoegen, zullen de keurders van de ontwerpen, die waarschijnlijk voor zijn argumentatie geen oog hadden, wel dwars gezeten hebben. In die kanttekeningen ligt reeds de kiem van het Guislaingesticht dat te Gent de parel werd aan de kroon op het leven en het streven van de psychiater.

*
**

Alles komt nog meer tot uitdrukking wanneer Guislain in 1826, nog geen dertig jaar oud, op een prijsvraag uitgeschreven door de Commissie van Medisch Toezicht der provincie Noord-Holland te Amsterdam, de bekroning wegkaapt met een tweedelig *Traité sur l'Aliénation mentale et sur les Hospices des Aliénés*⁷. Op weinig détailpunten, wat uitbreidingen en aanvullingen

(6) *Notice explicative d'un Projet d'Hôpital pour Insensés*; handschrift in Un. Bibl. Gent, nr G 16555.

(7) Uitg. Vander Hey & Zoon, Amsterdam, 1826.

na, vindt men daarin heel het wetenschappelijk, het sociaal en het etisch programma van zijn later leven.

De wetenschappelijke psychiatrie was pas op het eind van de achttiende eeuw als een afzonderlijke tak van de geneeskunde in het stadium van rationele beoefening getreden, toen Guislain, het belang daarvan inziende, onmiddellijk de aansluiting met zijn eigen aanleg tot stand bracht en met één slag de opvattingen uiteenzette die hij later uit zou bouwen. De oorsprong van de ziekelijke geestes- en gemoedsafwijkingen in hun centrale zenuwstelsel lokaliseren en daarvan plausibele bewijzen voorbrengen, legde de grondslag van een soliede anatomische en fysiologische studie. Guislain omschrijft het meer genuanceerd dan Georget b.v. die al te exclusief op de hersenen wees: « Je dis, donc, que l'aliénation mentale est toujours une maladie du cerveau, mais qu'elle peut avoir pour cause l'anomalie de quelque autre organe »⁸.

De therapeutische gevolgtrekking die daaruit diende gemaakt te worden, kon niet lang op zich laten wachten: de bewaarplaatsen voor zinnelozen konden geen gevangenschappen blijven maar moesten ziekenhuizen worden. De cipiërs werden verplegers en de geneesheren legden uit wetenschappelijke interesse een nieuw en onafzienbaar terrein van ziektekundige kennis aan. De louter karitatieve verpleging evolueerde tot geneeskundige verpleging, toen een toenemend aantal patiënten genezen konden ontslagen worden.

Dat alles is tot de medische geschiedenis gaan behoren en wekt meer een emotionele waardering dan een precies naar waarde afwegen, maar omdat Guislain daarin, voor de Nederlanden, zo een uitzonderlijk aandeel heeft gehad, mag het niet aan de aandacht ontsnappen en moeten, billijkheidshalve, zijn naam en werk in het patrimonium van ons geestelijk bezit meer op de voorgrond treden.

Zeer pregnant komt Guislain's intellect en scherp inzicht tot uiting in zijn *Traité sur les Phrénopathies ou Doctrine nouvelle des Maladies Mentales*⁹. Hij was inmiddels hoofdgeneesheer geworden van de gentse krankzinnigengestichten en had daar gelegenheid te over tot klinische observatie. Zelfs een medikus die buiten het gebied staat waar de psychiaters in thuis zijn, zal door de inhoud van het *Traité sur les Phrénopathies* geboeid worden. Algemene ziektekunde, anatomie en pathologische anatomie ontmoeten er elkander in een treffend harmoniëren Men kan het met

(8) *Traité d'Aliénation mentale*; T. I, blz. 60.

(9) Uitgave Brussel 1833, *ibid* 1835; vertaald in het Duits: Nürnberg, 1838, *id.* Stuttgart 1838. Voor deze laatste uitgave schreef Ernst von Zeller een woord vooraf dat de merkwaardigste kritische analyse van de frenopatieën en van Guislain's systeem behelst.

heel wat dingen daaruit thans oneens zijn, maar de gang van het betoog is zo solied en het demonstratiemateriaal zo rijk, dat elk intellektueel er door geïmponeerd wordt. Des te meer daar Guislain een rake uitdrukking aan zijn ideeën weet te geven in een zinrijke taal.

Frenopatie; het woord is verouderd en klinkt onheems in het moderne vokabularium van medikus en psycholoog, omdat we ons thans minder aan een woord gelegen laten; maar eens bezat het zijn volle draagkracht toen het een ongewoon en niet voor iedereen vertrouwd koncept weergaf. Het had voor de ziektekundige begrippen van die tijd nagenoeg dezelfde uitslag als het woord antibiotica van thans, en maakte opgang in zijn echte etymologische betekenis. Guislain schiep dat woord in 1833 en roemt zijn buitengewoon plastisch vermogen¹⁰. Vertrouwend op wat hij zelf waargenomen heeft, treedt Guislain in het krijt met de meest vooraanstaande verdedigers van andere opvattingen. Een middenweg tussen de hunne en de zijne zoeken, ligt niet in zijn aard; hij affirmeert, laat zijn mening gelden en omschrijft ze nauwgezet.

Een ziektekundig systeem konstrueren, hoe verlokkelijk ook voor een zo algemeen gericht medikus als Guislain, heeft hem maar matig bekoord. Hij muntte meer in het bijzonder uit in het schilderen van het portret van de ziekelijke individualiteit zijner patiënten. Zijn meesterschap ligt in de observatie en in de analyse van ziekteverschijnselen en toestanden. Hij blijft een man van het naakte feit dat hij op de hielen zit, met de speurzin van een meedogenloos rechter van instructie of van een geroetineerd eksperimentator. Eksperimenteren in het laboratorium deed hij niet, en ofschoon hij professor in de fysiologie was, had hij nooit een laboratorium. Maar hij eksperimenteerde in het groot, op honderden patiënten, met een scherpe zin voor de werkelijkheid. De *Leçons orales sur les Phrénopathies* zijn de illustratie van dat observeren en hij poogt het zijn medische studenten in te scherpen. Men leze in 't bijzonder wat hij over de melancholie zegt. Alsof dat het fundament van heel zijn doktrine gold, legt hij er de nadruk op hoe de morele oorzaken het reuzenaandeel opvorderen in de genese van de geestes- en gemoedsstoornissen.

Hoe weinig Guislain een man van het starre systeem in de uitbouw van leerstellingen was, des te treffender was hij een man van de syntese. Hij zag in dat de bonte verscheidenheid van ziekte-tekenen niet evenveel eindtoestanden van een psychopatie vertegenwoordigen; jaren van doorlopende observatie achtte hij on-

(10) *Leçons orales sur les Phrénopathies*; uitgave 1880, T.I., blz. 66-70.

ontbeerlijk om de individualiteit van een ziekte te definiëren. Dit stelde hem o.m. in staat om ophefmakende verklaringen af te leggen vóór de rechtbank en standpunten in te nemen die tegen alle duidelijk blijkende feiten van het ogenblik indruisten, en waarbij hij tenslotte volkomen gelijk heeft gehaald¹¹. De meest uiteenlopende en schijnbaar meest tegenstrijdige symptomen kon hij krachtens een uniek syntesevermogen thuisbrengen waar ze voegzaam thuis hoorden en op die wijze een klinisch beeld scherp omlijnen en vastleggen. Ziekelijke binaire, tertiaire en zelfs kwaternaire associaties kon Guislain uiteenrafelen in hun fysische en psychologische componenten, en al wat in een ziektebeeld onderdoor geglipt was, werd achterhaald. Zo verschijnen tal van psychopatieën als een veelluik waarvan het ziekteproces in de loop der jaren iets afneemt of toevoegt. Zijn ziektekundige begrippen hebben het spoor uitgestippeld door een lianenwoud en het de systematici uit de twintigste eeuw, o.a. Kraepelin (1856-1926) gemakkelijk gemaakt.

*
**

In 1835 werd Guislain op he eenparig rekwes van de gentse medische fakulteit als hoogleraar in de fysiologie aangesteld. Het kan vreemd lijken dat iemand die op zuiver klinisch terrein werkzaam is, op de leerstoel van een fundamenteel vak beroepen wordt. Doch Guislain had zeer vroeg allen die met hem in aanraking kwamen, overweldigd door een rijpheid van oordeel die anderszins maar het voorrecht is van begaafde vijftigjarigen. Men staat versteld over wat die jonge arts in het schild voerde. De fysiologie was toentertijde meer een beschouwende dan een proefondervindelijke wetenschap. Magendie gooide het in het Collège de France wel over een andere boeg, maar Nederland is geen Parijs en Magendie neemt nog een flinke portie spekulatieve ballast op zijn vork. Guislain had overigens Magendie aangevallen in de derde stelling van zijn academisch proefschrift, die luidde: *theoria physiologica doctoris Magendie, quae absorptionem per extremitates sanguineas venosas fieri statuit, innititur experimentis dubiis*.

Om zich te verweren tegen het verwijt dat hij, de fysioloog, het eksperiment als middel ter verwerving van eksakte kennis te min acht, schrijft Guislain in 1845 de monografie *La Nature con-*

(11) *Rapport médico-légal sur les Faits relatifs au Meurtre du Dr. Le Clercq de Hal*. Annales méd. psychologiques, 1855.

*sidérée comme Force instinctive des Organes*¹²; hij draagt ze op aan de nagedachtenis van J.B. van Helmont. Het is het werk van een man bekend met alle theorieën die in de loop der eeuwen opgeld deden, daaruit een keus doet, het vitalisme belijdt en er zijn wetenschappelijk credo van maakt. Achter de funktie zit de prikkel die, om Pascal's woord te gebruiken, een krachtige « coup de pied » toedient aan elk proces dat zich binnen het levend organisme afspeelt: die kracht is het leven zelf.

Bij zijn thuiskomst van een reis in Holland had Guislain onheuse echo's opgevangen en hij antwoordt: « Errer dans le dédale de la science, chercher dans le corps mort ce que jamais on n'y trouve, ce que jamais on n'y trouvera; et se dire, où est le mal, quel est le mal, qu'est-ce que la vie, qu'est-ce que la maladie, qu'est-ce que le remède? Tourmenter, immoler d'innocents animaux, crever ses yeux pour découvrir quelques globules, quelques capillaires, quelques éléments microscopiques, et se demander après: mais au delà de ces globules, de ces capillaires, il y aura autre chose; où est le facteur qui organise? Voir partout des malheureux et des malheurs; vouloir les secourir et ne le pouvoir; appeler du secours et rester seul avec quelques amis. S'enfermer dans son cabinet, vivre de ses souvenirs; redevenir solitaire, sérieux et rêveur; écrire des paroles glaciales si le courage et les forces nous restent: voilà quelle sera désormais notre position. Et puis?... que la terre nous soit légère »¹³. Nog achttien jaar zou Guislain in het krijt treden voor de krankzinnigen.

De psychiatrie en haar methodes, zoals zij door Guislain beoefend werden, hebben hem zeker belaagd en parten gespeeld; de aangehaalde monografie over de natuurkrachten is een brok historie en filosofie waarin Guislain uitmunt, waarin veel schone gedachten voorkomen, doch een heel andere Guislain dan de positieve medikus aan het licht brengen. Hij ontpopt zich daarin als iemand die soms op de feiten vooruitloopt en denkt bij anticipatie. Het was een konstruktiefout die bij heel wat psychiaters uit die tijd voorkomt. De trawanten van de eksperimentele methode hadden schoon spel en hebben het Guislain graag vóór de voeten gegooid.

Later heeft Guislain naast zijn leeropdracht der fysiologie nog de hygiëne en de medische geschiedenis gedoceerd. Dat lag hem volkomen. Als een schitterend en rijkbesnaard docent wordt hij door allen die hem hoorden, in herinnering opgeroepen. Pas vrij laat, in 1849, gaf hij klinisch onderwijs in de psychiatrie. Zijn

(12) Gent, 1846. Gyselinck.

(13) *Lettre médicale sur la Hollande*; Gent, Gyselinck, 1842, blz. 95-96.

lessen liet hij verschijnen in 1852. Men herkent daar opnieuw de volbloed psychiater, maar opmerkelijk nieuws brachten zij niet meer; zij zijn de didaktische illustratie van zijn ideeën over de frenopatieën. Twintig jaar na Guislain's dood werden ze opnieuw uitgegeven¹⁴ door zijn leerling en opvolger, B. Ingels.

*
* *

Middelerwijl had een zware taak beslag gelegd op Guislain's volle kracht, en hem tot een vooraanstaande gemaakt op velerlei gebied. Het medisch verenigings- en beroepsleven vorderde hem op; zijn sociale zin dwong er hem toe zijn wetenschappelijk prestige op het spel te zetten om voor de krankzinnigen aan wie hij zijn hart verpand had, een passende verpleging in daartoe geschikte bewaarplaatsen op te eisen; bij de wetgever drong hij op maatregelen aan om een eind te maken aan de allererbarmelijkste toestanden in de krankzinnigengestichten.

Met het woord en het geschrift zette hij alles op het spel om zijn doel te bereiken en vaak moest hij het spits afbijten. Hij trad in de politiek en werd lid van de katholieke belgischgezinde groep in de gentse gemeenteraad; hij stond er tegen zijn gangmaker, de chirurg Kluyskens, die in de liberale orangistische partij een kolfje naar zijn hand vond.

Bijzonderheden uit de twintig laatste levensjaren van Guislain, van 1840 tot aan zijn overlijden in 1860, mogen illustreren wat we in een studie over de chirurg Kluyskens¹⁵ aangaande de inhoud van het levenswerk van grote medici lieten uitschijnen, en de wet der drie fases in de ontwikkeling van hun persoonlijkheid genoemd hebben. Die wet wordt in Guislain op prangende wijze bevestigd.

Kwamen vóór het dertigste levensjaar zijn oorspronkelijkste en vruchtbaarste ideeën niet tot stand? Het is de wetenschappelijke fase. Legde hij niet van zijn dertigste tot zijn veertigste jaar de grondvesten voor een stoffelijke welstand die hem een onafhankelijk bestaan en de vrije uiting van woord en mening garandeerde?: hij werd hoogleraar en had een schitterende praktijk. Het is de economische fase. Ging hij niet van af zijn veertigste jaar op in allerlei gemeenschapsmotieven: politiek, verenigingsleven, filantropie, flamingantisme? Het is de sociale fase. Bij Kluyskens verliep het ook zo.

Een grote aktiviteit legde Guislain aan de dag in de *Société de*

(14) Parijs, Baillière, 2 vol.

(15) *Kultuurleven*; XIX, 1952 (mei), blz. 276.

Médecine de Gand. Hij was een van haar oprichters, daags na de belgische omwenteling (in 1834), en bleef van af 1840 haar schitterende voorzitter tot aan zijn dood. In die jaren had elke belangrijke stad haar geneeskundige vereniging, zij was de onontbeerlijke aanvulling van de universiteit; daarvan lid zijn was geen klein bier en erelid zijn was een titel waarmede toen minder kwistig werd omgesprongen dan thans met een doktoraat honoris causa. De mémoires en bulletins van de gentse *Société de Médecine* uit de negentiende eeuw vormen een niet te versmaden somme van verworvenheden waar het thans nog de moeite loont de evolutie van de medische ideeën na te gaan. Men raadplege b.v. het *Rapport sur le Typhus qui a régné dans les Flandres pendant les Années 1846, 1847, 1848*; het is een eerbiedwaardig bescheid waarover de leden van de *Société* die er aan medewerkten fier mogen zijn¹⁶; Guislain was daarvan de promotor en nam het reuzenaandeel van het verslag voor zijn rekening.

Guislain was in de *Société* de gezaghebbende woordvoerder van een school naar dewelke in deze westhoek van Europa geluisterd werd. Twintig jaar lang heeft hij op de kommandobrug gestaan. De *Société de Médecine* gaf zo hoog van haar taak op dat zij de medische wereld in rep en roer zette toen, in 1841, spraak was een geneeskundige akademie op te richten; zij aanzag het als een aanslag op haar eigen taak en had de euvele moed er de regering op te wijzen¹⁷ dat die oprichting een eind zou maken aan haar bestaan: de *Société de Médecine de Gand* betekent in de Lage landen en daarbuiten evenveel als een problematische *Académie de Médecine* te Brussel, schreef hij. Het onweder dreef voorbij toen Guislain zelf lid van de akademie werd; hij kon er nu op waken dat van het zogezegd regeringsopzet om alle medische verenigingen uit het land te nekken, niets in huis kwam.

De *Société* schreef onder Guislain's impuls prijsvragen uit en bekroonde rijkelijk haar laureaten, op een manier zoals de huidige nationale akademiën het niet kunnen. In alle problemen die met de geneeskunde van ver of van nabij iets uit te staan hadden, liet zij haar stem horen; de afschaffing van het patentrecht voor medici heeft zij grotendeels op haar aktief. Toen in 1841 spraak was het Duits als verplicht vak uit het leerprogramma van het ateneum te schrappen, protesteerde zij luid bij het kollege van kuratoren en kreeg de gentse gemeenteraad op haar hand; zij voerde aan dat het Duits en de Duitssprekende landen veel meer te betekenen had-

(16) Uitg. Gyselinck; Gent, 1848, 220 bladzijden.

(17) *Bull. Soc. Méd. Gand*; 1841, blz. 270.

den voor de bevordering van de geneeskunde dan Frankrijk¹⁸. Met de dood van Guislain waren de glorie dagen van de *Société de Médecine de Gand* geteld.

*
**

Veruit het grootse aandeel van Guislain's aktiviteit werd opgevorderd door zijn strijd voor de verbetering van het lot der krankzinnigen. Waar de regering zo een voornaam geleerde niet kon negeren en hijzelf wist welk gewicht hij in de schaal wierp, ging het er soms vrij heftig toe. Als een noodkreet klonken over het land *Nos Aliénés*¹⁹ en zijn *Exposé sur l'Etat actuel des Aliénés en Belgique*²⁰; de reizen naar Italië en Holland waarover hij opmerkelijke en uiterst leerzame verslagen in boekvorm schreef^{21 22}, werden met hetzelfde doel ondernomen.

Toen Guislain's moeder stierf, poogden zijn vrienden hem aan het verstand te brengen dat hij er best aan denken zou in het huwelijk te treden. Ze kregen het volgende antwoord: « Non, je ne me marie pas; je comblerai le vide que la mort de ma mère a laissé dans mon cœur en y mettant plus d'affection et plus de dévouement pour les malheureux aliénés. Je leur donnerai dans mon cœur la place qu'y occupait ma mère, et je chercherai à lui bâtir une nouvelle maison et cella-là sera mon épouse »²³. Een andere volzin uit zijn geschriften geeft helemaal de filantropische zending weer tot dewelke Guislain zich geroepen voelde: « Que celui qui s'intéresse à tant de malheurs, parcourt nos campagnes, que, nouveau Pierre l'Hermite, il visite le réduit, le cachot infect où l'aliéné, lié, garotté, enchaîné, reçoit pour toute nourriture une croûte de pain noir; qu'il recueille les faits, excite les populations à des dons généreux: d'un tel ensemble d'efforts résultera un bien incalculable; il conduira à des associations, la seule voie de salut qui nous reste au milieu des tergiversations, des lenteurs, des obstacles bureaucratiques qui s'accumulent de plus en plus autour de nos populations infirmes »²⁴.

Met het bouwen van een krankzinnigengesticht zoals Guislain het opvatte, werd te Gent in 1852 begonnen, hij had twee vooraf-

(18) *Kunst- en Letterblad*, 1841, blz. 16.

(19) *Bull. Soc. Méd. Gand*, 2 maart 1841.

(20) *Uitg. Gyselinck*; Gent 1838.

(21) *Lettres Médicales sur l'Italie*, Gent, 1840.

(22) *Lettre Médicale sur la Hollande*, Gent, 1842.

(23) A. BURGGRAEVE, *Etudes médico-philosophiques sur J. Guislain*; blz. 435.

(24) *Ibid.*; blz. 52.

gaande rapporten opgesteld die tot grondslag dienden voor het uitwerken van het opzet: *Rapport relatif à la Construction d'un Etablissement pour Hommes Aliénés*²⁵ en *Recherches Statistiques faites dans les Etablissements d'Aliénés à Gand*²⁶. Het gesticht dat later zijn naam zou dragen, heeft decennien lang als een prototype gegolden en bracht de principes in toepassing waarvoor Guislain gestreden had; de dwangmethodes werden tot het onvermijdelijke beperkt, bezigheidsterapie en andere actieve middelen werden op ruime schaal aangewend, de krankzinnigen werden niet ondergebracht in de verschillende kwartieren naar gelang van een arbitrair ziektekundig systeem, maar naar gelang van de intensiteit hunner zinneloosheid, of naar gelang van de vooruitzichten op genezing.

In 1850 nam het parlement een nieuwe wet (18 juni 1850) op de krankzinnigenzorg aan; ze kwam er dank zij de bemoeiingen van Guislain in de geneeskundige akademie en zijn onvermoeibaar ageren waar hij verscheen of een letter op het papier zette. Meer dan eens nam hij, teleurgesteld, de meest ijzingwekkende woorden in de pen of in de mond om het allernoodzakelijkste af te dwingen; de overheid is maar voor Guislain's overmacht gezwicht. Men staat nu nog versteld bij sommige van zijn uitlatingen; hoe die universiteitsprofessor van Gent niet ontslagen werd om het ene of het andere « aan het wankelen te hebben gebracht » blijft een raadsel²⁷. In de brusselse filantroop Ducpétiaux vond hij een warme medestander²⁸.

De wet van 18 juni 1850 was het hoogtepunt van Guislain's wetenschappelijke en sociaal-geneeskundige loopbaan. Hij werd inspekteur-generaal over de belgische krankzinnigengestichten benoemd; van de keuken tot het kantoor van de directeur waar hij de ziektegeschiedenissen napluist, gaat hij als een diktator te werk en schaft af wat niet met de humanitaire inzichten van de wetgever overeenstemt. Het werd een schoonmaak zoals sinds eeuwen maar weinig te zien geweest was binnen de landsgrenzen. Nieuwe asylen rezen op.

Onder al die verplichtingen lijdt Guislain's onderwijs: van 1850 tot 1853 verscheen hij op zijn kateder niet. De man van de wetenschap was de man van de sociale actie geworden; hij be-

(25) Uitg. Gent; Annoot, 1851.

(26) Uitg. Gent; Gyselinck, 1853.

(27) Cfr. passim in *Lettre Médicale sur la Hollande*.

(28) Antoine Ed. Ducpétiaux (1804-1868), sociaal denker en organisator, inspekteur-generaal van de gevangnissen en weldadigheidsinstellingen.

Cfr. EDM. RUBBENS, *E. Ducpétiaux* (2 delen) 1922-1934. Ook Ducpétiaux werd in de *Biographie Nationale* niet opgenomen.

zweek er lichamelijk onder. Leerlingen in de echte zin van het woord heeft hij niet gevormd. Slechts één onder de jongeren kon hij voor de psychiatrie warm maken en wetenschappelijk scholen, Benjamin Ingels (1830-1886); deze werd de eerste hoofdgeneesheer van het Guislaingesticht.

De politieke ontsporing van Guislain, als lid van de gentse gemeenteraad, was van korte duur. Hij nam ontslag in 1853 wegens ziekte: diplomatische ziekte wellicht. Hij had een krankzinnigengesticht naar zijn zin gekregen; meer had hij van de politiek niet verwacht noch gevraagd.

*
**

De persoonlijkheid van de grote geneesheer zou niet volkomen uitgebeeld zijn, als niet zijn verhouding tegenover de vlaamse strevingen die zich begonnen af te tekenen, met enkele woorden besproken werd.

Guislain behoorde van huize uit tot de burgerstand en was in het frans opgevoed. Over geneeskunde schreef hij nooit één woord in het nederlands; andere vooraanstaande medici uit het gentse, die van het platteland afkomstig waren, b.v. Kluyskens en P.E. Wauters deden het wel, maar die waren verstokte orangisten, ofschoon later ook leden van de *Académie de Médecine de Belgique*. Frankrijk was nochtans Guislain's geestelijk hinterland niet; dat blijkt nergens uit en hem lagen de hollandse, de duitse en de engelse geschriften nauwer aan het hart dan de franse. De orangistische sympathieën die te Gent onder de rijke burgerij, ook na 1830, diep bleven en een grote politieke partij bezielde, zetten Guislain's gemoed niet in lichtelaaie, ofschoon hij na een studiereis naar Holland (1841) in een entoesiaste stemming over land, volk en medische toestanden thuiskwam en daarover zijn mooiste rapport neerschreef voor de leden van de *Société de Médecine*. Frankrijk en zijn eigen land kregen te dier gelegenheid meer dan één veeg uit de pan.

Al heel vroeg zocht en onderhield Guislain contact met het opkomend flamingantisme. Zijn relaties met F. Snellaert, medikus, literator en filoloog zijn van meer dan kollegiale aard. Hij schreef over Jan Yperman een korte nota en laat daarin een vlaams snaartje trillen²⁹. Snellaert is zijn toeverlaat wanneer hij op een nederlandse tekst zwoegt; als het hem zelf eens vlaams te moede wordt en hij een vlaams woordje lost in een vriendenbrief,

(29) *Bull. Soc. Méd. Gand*, 1855.

loopt hij naar Snellaert om met hem in zijn « vaderlandse gevoelens » te delen en om zijn onkunde in zake moedertaal bij te werken. Hij schrijft aan Snellaert: « 19 July 1839. Vriend Snellaert, Hier nevens een staeltje van mijne Vlaemsche Letterkunde, welk ik UE. verzoek te plaetsen in Moeder Gazette³⁰, naer eens het zelfde de noodige verbeteringen te hebben doen ondergaen. Salus patriae suprema lex; dat zeg ik om myne fouten te doen ontschuldigen ». en hij tekent voor de gelegenheid « Josef Guislain », de enige keer van zijn leven allicht³¹. Maar over medische aangelegenheden korrespondeert hij met Snellaert in 't frans.

Aan J. de Saint Genois, flamingant, historicus en hoofdbibliothekaris te Gent, schrijft hij i.d. « den 14 January 1851. Geachte Vriend. — Ik dank u wel honderd mael voor het geschenk³²; dat is nu een schoon en klaer en vloeyende Vlaemsch. Ik ontving Den Groot Boekhouder om een uur s middags toen ik thuyt kwam. het Eten is gereed zegde Mijne Mie, Swygt schreeuwde ik, — en ik las voort: kwaert voor twee ueren las ik nog. De vertelling is lief, en den verteller heeft hier een echt chef d'œuvre voord gebracht, welk zeer wel kan geplaetst worden nevens de Contes de Marmontel. Maekt noch vele van diergelijke vertellingen gy zult er alle de Vlaemsche herten mede verheugen. Dat in versen omgezet waer dat niet wel? Joseph Guislain »³³.

Aan L.L. Ledeganck, die hem zijn gedichtenkrans *De Zinnelooze* opdraagt, zendt Guislain een brief; « Gent den 24 November 1841 — Mijnheer en geachte Vriend. — Duyzend mael dankbaer voor uw minzaam en kostbaer geschenk. De vraag die UE my doet rakend de opdracht van uw toekomend Dichtstuk gaet my regt na 't hert en ontsteekt in my niet dan gevoelens van dankbaerheid. Myn lot is zoo dicht aan dit van de ongelukkige krankzinnigen gehecht dat ik ze niet verlaten kan toen zulk een dichter zoo als u hen aan het medelydend gevoel onzer medeburgers aenbeveeld. Moeylijk is het my geweest wel uw gedacht te vatten rakende het tafereel waer van U my spreekt; doch zende U hier nevens myne letteren omtrent den oorsprong en ontwikkeling der krankzinnigheid en in betrekking met onze vaderlandsche gevoelens. Het spyt my dat ik den tyd niet gehad heb om de zelfde eens uitschryven voor alleer ze U toe te sturen, moetende aenstonds na Brussel vertrekken... Grand Dieu, oser écrire en flamand sans avoir ni connaître de Dictionnaire ni de Grammaire; c'est un peu

(30) d.i. de *Gazette van Gend*.

(31) Cfr. Univ. Bibl. Gent onder nr G. 1576 (48).

(32) Toezending van St Genois' novelle *De Grootboekhouder*.

(33) Univ. Bibl. Gent onder nr G. 18455 (282).

fort et cela à un des princes de la langue. Mais vous excuserez mes fautes n'est-ce pas, vous les excuserez en faveur de mon ardent amour pour tout ce qui tient à notre nationalité! Je vous souhaite toute prospérité possible et si Vous avez besoin de moi, ne m'épargnez pas... k'geloof u te zullen kunnen aanbieden met de maend february Une lettre médicale sur la Hollande practisch behandeld en dienende om wateren en moerassen in een dichtelyk oogpunt te stellen — het zyn geene versen ».

Meer moet niet gezegd om Guislain ten overstaan van het opkomend vlaams bewustzijn te typeren³⁴.

*
* *

De honderdste verjaring van Joseph Guislain's afsterven nadert. Nu meer dan één op de uitkijk zit, bij elke jaarwisseling, naar wie of wat in de loop van de aanrukkende twaalf maand zou kunnen gehuldigd worden, willen we deze grote medikus en filantroop voorschuiwen. Hij en zijn werk zijn het de moeite meer dan waard.

(34) Guislain bleef jonggezel; hij woonde te Gent in het Ingelandgat, 17 (thans 19). Hij werd te St.-Amandsberg op het Campo Santo begraven, naast J. P. Willems en K. L. Ledeganck.

OVER DE GESCHIEDENIS VAN DE KEMPEN *

DOOR

Dr. J. GOOSSENAERTS
Lid der Maatschappij

Le moi est haïssable. Toch begin ik er mee.

Nadat steller dezès in 1910 op ons eerste Filologenkongres een lezing gehouden had, was het daarmede gedaan, want nadien heeft hij zelf een tiental Vlaamse Filologenkongressen ingericht, daar telkens zelf en rechtstreeks de 80 tot 100 sprekers elk afzonderlijk gezocht en aangeworven, maar zichzelf nooit op de lijst gezet. Toen hij in 1920 voorstelde een Gezamenlijke Regelingskommissie voor de drie toen bestaande Kongressen op te richten, en daar zelf als slachtoffer uitkwam doordat hij aangesteld werd als algemeen sekretaris, vroegen de Kongresdagen bovendien al zoveel aandacht en zorg dat er geen tijd overschoot om ook ergens op een afzonderlijk Kongres een spreekbeurt te vervullen. Dat bleef nog meer achterwege naarmate er Kongressen bijkwamen.

Intussen was ik, nu 20, 30 jaar geleden, lid gemaakt van de Zuidnederlandsche en verschijn ik thans voor het allereerst op een vergadering-met-afdelingen. En als ik me nu wel aangemeld heb met een spreekbeurt, en dan nog met een buiten de Germanistiek, dan zal er nog wel een reden méér zijn dan anders om met Lessing te zeggen dat «de beste inleiding tot een boek is: de geschiedenis van zijn ontstaan». Zo wou ik dan eerst en vooral de retroakten mededelen.

Och, in de grond is het allemaal nogal eenvoudig.

Ik ben geboren en grootgebracht op een hoeve in het N.W. van de Kempen. Voor mijn doctorale dissertatie maakte ik het Vakwoordenboek van de Landbouw in mijn geboortestreek. Om de woorden, de bewerkingen, de tuigen, de gebruiken, de spreekwoordelijke gezegden en alles wat er met de vaktaal enig verband houdt behoorlijk te kunnen situeren, voelde ik me verplicht de geschiedenis van de landbouw in dat gewest te achterhalen en die er bij te voegen. Taalkunde is immers ook geschiedenis. Hoe b.v. kon ik er het gebruiken van romaanse woorden bij paardentuig en paardenstal — niet bij runderen — verklaren, zonder op

* 30-10-1955 op de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis ter tafel gebracht.

de voornaamste baan Antwerpen-Moerdijk te letten en op das Militär dat er in zoveel oorlogen doorkwam en op de hei kampeerde?... Die geschiedenis staat dan ook beknopt, doch zo volledig mogelijk, in de lange inleiding tot dat Wdb.

Zo maakte ik ook kennis met het rijke archief uit de abdij te Tongerlo en kwam daarlangs geleidelijk tot de bevinding dat de abdij Tongerlo in mijn geboortestreek op aldaar gekregen gebied met ontginnen begonnen is van in de 12^e eeuw, dat zij er eens en tot bij het einde van de 18e eeuw tot 21 hoeven bezat, plus alle pastorijen, duizenden hektaren vruchte, het lager en middelbaar, zelfs het hoger gerecht. M.a.w.: haar invloed was er eeuwen lang zeer groot. De drie dorpen Essen, Huibergen (thans in N.-Brab.), en Kalmthout maakten dan ook samen honderden jaren lang één heerlijkheid van de abdij Tongerlo uit. Nu is er over Essen een zeker niet definitief, doch vlot geschreven boekje voor schoolgebruik verschenen; over Kalmthout verschenen er twee boekjes, die achteraf gezien ook maar voorlopig kunnen zijn en over het nu verdwenen Wilhelmiënklooster te Huibergen kwam zelfs een dik en zeer lezenswaardig boek van de pers. Daarnaast zijn daar in twee dorpen twee tijdschriften voor lokaal gebruik en twee kringen die mekaar al even erg bekonkurreren.

Het is wel treffend dat van die aloude éne heerlijkheid-van-eeuwen, gelegen midden in de driehoek Antwerpen-Bergen-Breda, in de buurt van polder en Scheldezeearm, aan beide zijden van voormelde hoofdbaan, en van de tegenwoordige politieke grens, het trof ons dus dat de geschiedenis van die streek zo deerlijk verbrokkeld ligt en versnipperd blijft, afgezien nog van het feit dat geen van voormelde werken zeker een enigszins trouwe afstraling zou zijn van het hele *leven* van een volksgemeenschap in *al* haar geledingen, in *al* haar uitzichten, door de tijden heen, — zoals elke ware geschiedenis toch behoort te zijn.

Toen ik dan in 1949 te Essen, bij aanwezigheid van de burge-meester van Essen en van de plaatselijke archivaris, en van de provinciale archivaris, een allermooiste gelegenheid kreeg om mijn bezwaren dienaangaande voor te leggen aan Mgr. dr. Stalmans, de betreurde prelaat van Tongerlo, ging die onmiddellijk op mijn verzoek in en gaf aan zijn tweede archivaris, drs (nu dr.) Koyen, gaarne de tijd om zich te wijden aan het schrijven van de geschiedenis van die heerlijkheid als dusdanig.

Nadien verruimde mijn plan. Want toen bedacht ik dat diezelfde abdij eens tot boven de 150 hoeven en derg. bezat die verspreid lagen over heel het hertogdom, vooral dan in de zandstreek, de Kempen dus. Kon daarvan, zo dacht ik, de geschiedenis geschreven

worden, natuurlijk niet zonder synthese, dan ware dat, tot vóór 150 jaar, feitelijk de geschiedenis van de landbouw in het meest uitgebreide deel van het hertogdom, dus feitelijk de geschiedenis van het overwegende landelijke deel van het hertogdom, in die dagen toen de steden daar nog zoveel kleiner waren, toen Tilburg nog een heidorp was, toen zowat iedereen moest boeren, tot de pastoor toe.

Meteen zou dat

a) een hele bijdrage zijn tot het voorzetten van het zo geprezen werk van Mgr Lamy: *L'Abbaye de Tongerlo*,

b) het schrijven van een reeks dorpsmonografieën in zekere zin overbodig maken. Althans zo het dorp geen bijzonder facet vertoont, zoals Hoogstraten, Geel, of Scherpenheuvel.

Even later kwam er een tweede verwijding: waarom niet *de* geschiedenis van de Kempen?

1. Er is al zoveel over geschreven, er wordt nog gedurig over geschreven in allerlei opzichten, méér allicht dan over eender welk van onze Vlaamse gewesten, maar ook dat blijft jammerlijk verspreid liggen in artikels, in tijdschriften, in dorpsmonografieën enz.

Waarom geen eenheid?

2. De Kempen is geen politiek of geen administratief gebied. Wel een duidelijk afgetekend aardrijkskundig geheel, een van de zeldzame natuurgebieden die we nog hebben, met duidelijk eigen karakter en eigen bewustzijn... Een entiteit, een wezenlijkheid. Ze is en ze heeft dat wellicht nog meer dan Westfalen, dat zijn eigen geschiedenis kreeg die, naar verluidt, voortreffelijk is. Behalve voor de taal, al is er ook een uitgesproken Kempisch dialect, is de Kempen al evenzeer als Friesland iets bijzonders en het oude Friesland heeft nu ook zijn geschiedenis in de vorm van een lijvig boek door een vakkundige, en waarin zeer veel wetenswaardigs voorkomt. Dat er aan de Kempen iets eigens is en dat levendig gehouden wordt, het moge ook jaarlijks blijken te Hilvarenbeek en aan het feit dat er een vrij belangrijke vereniging van Kempische schrijvers is, dat gisteren nog een nieuwe vereniging in het leven werd geroepen: de *Campina academica*, als een verre nagalm van wat eens in de 18^e eeuw aan de Universiteit Leuven de *Kempische Natie* was. Zoals de onlangs te Turnhout en te Hasselt gehouden Alg. Kempische Studentenkongressen er waren.

Folkloristen en heemkundigen denken zeker niet in laatste instantie aan de zg. Kempische, zo typische oude dansen.

3. De Kempen spreekt tot het gemoed. Over het vruchtbare Haspengouw bestaat een enkel lied, en er kwam geen enkel kun-

stenaar uit voort; over het zg. soete Waeslant is er één enkel lied. Over de Kempen zijn er wel vijftig, zegt Willem de Meyer. Nota bene: nooit een loflied op, of ook maar een regel over, mannen als Bruegel, Bosch, Van Gogh, die toch allen in de Kempen geboren zijn, Jacob Smits die er voor zijn hele leven naartoe getrokken werd, en anderen.

Over hoeveel streken werd een drieledige *Regenboog* gespannen als die van Van Hemeldonck?

4. Het schrijven van die geschiedenis kan niet over de hele lijn lastig uitvallen:

a. Voor de « politiek » leunt ze gewoon aan bij de algemener politiek. En als dat de Brabantse Omwenteling betreft, of de Boerenkrijg, die meer dan elders in de Kempen hun beslag kregen, wel, dan is er reeds heel wat over geschreven (De Goeyse en Grietens, Snieders, Gebruers e.a.).

b. Net als veel te boek gesteld is over voormelde kunstenaars, plus over andere vooraanstaanden uit het kulturele leven, als Lessius en Van der Noot. Of te weinig, zoals over Lemmens?

c. Als de Kempen hoofdzakelijk landbouw was, dan is er al veel te halen niet alleen uit het bekende werk van Vliebergh en van anderen, maar vooral uit de merkwaardige *Geschiedenis van de Landbouw*, door Paul Lindemans, die tot onze blijde verrassing zo hoog opgeeft van de traditionele landbouw in de Kempen. Die landbouw veranderde er trouwens niet zoveel van in de Middeleeuwen tot in 1890 toe. Niet ingewikkeld!

d. Nu er 'n Economische Raad voor de Kempen is, werd de atmosfeer allicht nog gunstiger om de geschiedenis — niet zozeer die van de voorvaderlijke huisvlijt, die trouwens, meer of uitsluitend bij de landbouw behoort — maar de geschiedenis van de grote industrie te achterhalen, die er overigens maar een goede eeuw oud is.

e. Indien we beginnen met een reeks monografieën over allerehande onderdelen (voorstel Dr Weyns), dan zijn daartoe in de eerste vijftwintig jaar wel voldoende studenten te vinden, allereerst te Leuven en te Tilburg, die toch een licentiaatswerk of een doctorale dissertatie te maken hebben en uit hen groeit misschien *de* man die aan de hand van die twintig monografieën *het* synthetisch werk over de Kempen weet op te bouwen en een zo voorbeeldige geschiedenis als geen streek er dan een hebben zal.

Nog om twee redenen is dat schrijven wel aan te bevelen:

a) zienderogen verdwijnt de oude Kempen. Voor hem die ze zag bij het begin van deze eeuw en ze nu wederziet, is ze « niet meer kennelijk », vooral de Antwerpse.

b) Ze omvat evengoed een groot deel boven de «meet», d.i. benoorden de politieke grens, als wel bezuiden die grens, en is dus een ideële Moerdijkbrug in de huidige Beneluxpolitiek, of beter: in onze verhouding tot het andere volksdeel.

Nu wilde het toeval en nog wat dat er een geschikte gelegenheid kwam om het plan nader te bespreken. Naar aanleiding van een bezoek door een groepje vrienden aan de Kalmthoutse heide aug. '50, stelde E. van Hemeldonck ten huize (in de zomerlijke tuin!) van de burgemeester van Kalmthout voor in het volgende jaar een «Week van de Heide» in te richten. Die is er dan gekomen in '51 en slaagde schitterend. O.m. de tentoonstelling van schilderwerk over Kalmthout, door prof. Muls ingericht, was als een openbaring. Die van E.H. Seghers over de fauna werd al even druk bezocht.

De Heide: dat is de Kempen en de Kempen dat is — dat was — de heide.

De tweede dag van de Week werd dan ook *onze* Studiedag. Van heinde en verre waren ze gekomen, de minnaars van de Kempen, de gestudeerden vooraan. Ook Limburg en Noord-Brabant waren goed vertegenwoordigd. Uit Leuven waren alvast de professoren Draye en Van de Wijer. Na het afwikkelen van het programma zou Van de Wijer verklaren dat hij in geen jaren zulk een stevige vergadering in zulk een prettige atmosfeer had bijgewoond.

De wenselijkheid van het schrijven van bedoelde geschiedenis hoefde er niet eens te worden onderzocht.

In 1937 had het laatst gehouden Kempisch Kongres te Hoogstraten gezocht naar de *ongeschreven* dokumenten voor de geschiedenis van de Kempen: de littekens. Ze gaven daarover een hele brosjure uit: *Kempische Landschapsgeschiedenis* (die wel zou mogen herdrukt worden). Wij nu, te Kalmthout, onderzochten vooral wat er aan *geschreven* dokumenten over de Kempen zoal te vinden is.

Dat deden op uitstekende wijze Dr. Gysseling, die al zoveel archieven doorpluisd heeft binnen en buiten dit land, Kan. Koyen voor de abdij Tongerlo, Dr. Van Gorp in verband met de Antroponymie, Dr. Helsen in verband met de Toponymie. Ook Dr. Cosemans zond een aantal inlichtingen. Samen leek het oneindig veel te zijn, en nog lang niet allemaal bereikbaar. Volledig kon het intussen nu ook niet zijn.

Middelerwijl hadden wij aan twee jonge historici (Drs. Scheerder, voorzitter van de Historici Lovanienses, en drs Van den Nieu-

wenhuyzen, id. oud-voorzitter van de studenten in de Geschiedenis aldaar, gevraagd om een uitvoerig werkplan tot in de onderdelen toe. Dat werd voorgelegd aan de man die zoveel overheeft voor plaatselijke geschiedenis: prof. Dhondt, te Gent, en aan prof. Ganshof, onze voornaamste kenner van de Middeleeuwen en die ook reeds over Kempische aangelegenheden gesproken heeft, zowel als Dhondt.

Zo zouden wij ons voor de toekomst wel niet erg kunnen vergissen. — Die plannen en die antwoorden heb ik hier bij.

Ja maar, het duurde niet lang of er kwam vertroebeling. Met als eerste gevolg: dat de bekwame, wakkere sekretaris ontslag nam. Nu is een sekretaris in een Werkgemeenschap — want iets dergelijks was te Kalmthout opgericht — geregeld de voornaamste persoon. Een tweede, goede jonge kracht viel ook weg. Zelfde oorzaak. Nadien ontvielen ons, eilaas, achtereenvolgens door sterfgeval: Archivaris Erens, prelaat Stalmans, Dr Jan van Gorp, Dr Floris Prims. Inzonderheid op Prims hadden wij gerekend voor het godsdienstige. De dood van Dr. Erens bracht dan nog mee dat Dr Koyen deze volledig diende te vervangen, terwijl hij voorlopig nog ander werk bijkreeg.

Intussen heeft het de Werkgemeenschap niet belet nog herhaaldelijk te vergaderen, ook al was de voorzitter, drs. Scheerder, maandenlang ziek en had hij nadien veel te veel achterstallig werk op te knappen. Zo o.m. het vierde deel van de Geschiedenis der Nederlanden waarvoor prof. Verberne (Breda) zich gespannen heeft.

Nog één debetpunt moet ik aanstippen: wij hadden er op gerekend dat er te K. geregeld, b.v. om de twee jaar, een Week van de Heide zou ingericht worden. Voor ons ware het een gedroomde gelegenheid om telkenmale af te palen hoever wij gevorderd waren, oude initiatieven verder uit te werken en zonodig ook nieuwe aan te pakken.

In '52 of '53 zou de Heem- of Volkskunde er aan de beurt gekomen zijn en dat zou er vermoedelijk prima geweest zijn.

Maar van '52 af heeft dorpsgeharrewar er, eilaas, veel bedorven. Er is daar misschien in geen jaren nog iets te doen.

Lichtpunten zijn integendeel:

1) Prof. Leurs kwam mij spontaan mededelen te willen zorgen voor alles wat bouwkunst en alle plastische kunsten betreft.

2) Hij meent dat pater Van Mierlo zelf zich wel voor de geschiedenis van de Letterkunde spannen zou, (indien iemand als Sterkens, Westerlinck of Keersmaeckers — ook alle drie Kempenaars — het niet doet).

3) Jan van Gorp schreef mij reeds in '50 dat hij een uitgebreid werk klaar had over voornamen en familienamen in de oude Kempen.

4) M. Gysseling is een heel eind klaar met de plaatsnamen van de hele Nederlanden tot 1225 en op zijn beurt blijkt Dr Helsen door te werken. Samen een uitnemend geschikt en eigenlijk onmisbaar substratum bij het schrijven van de geschiedenis van de ontginningen (en dus ook allereerst voor het ontstaan van zoveel wijken, parochiën, gemeenten).

5) Nadat o. als inleiding tot zijn Vakwdb. — dat eindelijk ter perse gaat — voor zijn geboortestreek bondig de geschiedenis van de landbouw geschreven heeft, kwam nu dus die wel monumentale *Geschiedenis van de Landbouw in België* door Paul Lindemans.

6) Dr Weyns bouwt op merkwaardige wijze Kempische geschiedenis te Bokrijk en zal wel zorgen voor de hele Heemkunde in de Kempen.

7) Stadssekretaris K. Peeters, docent te Leuven, wil a) met zijn studenten instaan voor al de Folklore, b) hij wil ons herbergen in een van die zo fraai herstelde huizen achter het Antwerpse stadhuis en daar een Centrale voor Land- en Volkskunde helpen tot stand brengen zoals er te Bonn een befaamd Instituut voor het Rijnland bestaat. Met drs Van den Nieuwenhuyzen als centrale werker?

Wat nu?

Wij doen voort.

Iedereen, en allereerst elk Kempenaar, laten we zoeken die wil zoeken, en schrijven in nieuwsblad en tijdschrift, over geschiedenis, folklore, heemkunde, kunst, economie, taal, plaatsnamen. Ook bescheiden werkers kunnen heel goede diensten bewijzen. Kijkt naar stadsarchivaris Raymond Peeters in het jongste nummer van *Taxandria* over de vrachtrijders Antwerpen-Turnhout-Rijnstreek. Kijkt naar het drieledige werk van pastoor-deken Lauwerys over *Het Heilig Bloed te Boxtel en te Hoogstraten*.

De plaatselijke studiekringen en dergelijke laten we rustig voortwerken. Ongetwijfeld bewijzen ook zij dienst, soms niet geringe. Intussen maken zij met z'n allen de kern van de ruime, wijdverspreide schaar van belangstellenden uit.

Maar nog dezer dagen zoeken we contact met nieuwe elementen die over voldoende vrije tijd beschikken om onze Kempische Werkgemeenschap in verschillende opzichten nieuwe kracht bij te zetten en nieuwe wegen te openen.

In de pan-Kempische Werkgemeenschap hoort allereerst een

wetenschappelijke geleding thuis die voor al het wetenschappelijke helpt zorgen naar beste vermogen. Vooral die geleding krijgt wellicht ook de beschikking over een nieuw orgaan *Onze Kempen*, zoals Dr Helsen dat te Kalmthout uiteenzette. Daarnaast komt alvast ook een finantiële dienst.

Een boekerij en een archief moeten aangelegd worden of verder aangelegd, met alles er in wat over de Kempen uitgegeven werd, en alles wat buitendien voorhanden mocht zijn aan schriften die afgestaan kunnen worden. Vergelijkt het Ruusbroecgenootschap.

Een stevige kennismaking met het Rheinlandinstituut te Bonn zou wel niet overbodig zijn.

Voor goede wenken van buitenstaanders zijn wij steeds dankbaar.

Er zullen nog haperingen zijn. Er kunnen nog stokken in de wielen gestoken worden vóór de wagen goed aan 't rollen en dan niet meer tegen te houden is.

Versagen doen wij in geen geval. Daarvoor zijn we toch de zonen van heidespitters. En Kempische heispaiers: dat zegt wat. In deze « democratische » tijd zouden we nog te méér kunnen zeggen: noblesse oblige.

DE BRUSSELSE DICHTER J. BLANCKAERT EN DE KAPELLEKERK (1538)

DOOR

P. GORISSEN

*adjunct-conservator bij het Algemeen Rijksarchief
lid der Maatschappij*

De Kapellekerk te Brussel bezit sedert 1250 een relikwie van het H. Kruis, die haar geschonken werd door hertog Hendrik III. In 1271 richtte men er voor een kapel op rechts van het koor¹.

Dezelfde kerk had ook een miraculeus corporaal, sinds 1371, naar het schijnt. Het mirakel, waarbij dit corporaal met bloed bevekt werd door het storten van de wijn uit de kelk, wordt teruggevoerd tot het jaar 1333. In 1371 eerst werd het ter verering tentoongesteld, na een bezoek van Robertus, bisschop van Kamerijk, die bij deze gelegenheid de toelating zou hebben gegeven.

Bij de oudste geschiedenis van dit corporaal past een sceptische noot. Toen het archief van de Kapellekerk nog gaaf was, vond men immers van die toelating van 1371, noch origineel, noch copie. De oudst gekende Kamerijkse acte aangaande dit corporaal dateert van 2 juni 1401. Ze gaat uit van bisschop Pierre d'Ailly. Van af die datum volgen de aflaatacten elkaar in vlug tempo op:

- 1 april 1418, vanwege acht kardinalen, op het concilie van Constanz vergaderd;
- 20 januari 1419, vanwege Jan van Gavere, bisschop van Kamerijk;
- 20 januari 1419, vanwege kardinaal Jordanus de Ursinis;
- 14 augustus 1445, vanwege paus Eugenius IV;
- 5 april 1450, vanwege Jan, aartsbisschop van Reims;
- 1 mei 1493, vanwege Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk;
- 6 februari 1506, vanwege Jakob van Croy, bisschop van Kamerijk;
- 26 augustus 1508, vanwege kardinaal Bernardino de Carvajal,

(1) EUG. BOECKX, *Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles*, Brussel, 1928, p. 158, 160; zie ook grondplan, p. 234.

beide laatste acten voor het H. Kruis en het miraculeus corporaal samen².

Beide heiligdommen werden nochtans in afzonderlijke kapellen bewaard: in 1438 was immers de uiterste kapel links van het koor aan het corporaal toegewezen geworden³. Toen begon men ook de mirakelen door deze relikwie verwekt, te schrift te stellen⁴. De Kapellekerk beleefde een goede tijd. De goedgunstigheid van de Kamerijkse bisschoppen, beantwoordend aan de populariteit van de kerk in de lage stad, maakte in de vijftiende eeuw de bouw mogelijk van een middenbeuk, die het schip van Sinte-Goedele in de hoge stad evenaarde. De naijver droeg menige steen bij aan de gelijktijdige oprichting en voltooiing van die twee grootse monumenten.

De concurrentie tussen de stiftkerk en de Kapellekerk was een levende werkelijkheid in het Brussels parochiewezen. Men lette op het korps van kapelanen, dat sedert de vijftiende eeuw in de Kapellekerk de officies zong, net als in de collegiale⁵. De wedijver bestond eveneens op het gebied van de miraculeuse voorwerpen. In de Kapellekerk was men niet vergeten dat de wonderbare hosties, die in Joodse handen het voorwerp waren geweest van heiligschennis, door het kapittel waren opgeëist geworden. Wat de aflaten aangaat, kon de hoofdkerk waarschijnlijk een even lange lijst van acten opstellen als de Kapellekerk⁶. Op dit gebied kwam de afgunst van de kannuniken in het openbaar tot een uitbarsting.

Op Palmzondag 1493 hield een Dominikaan in Sinte-Goedele een heftige preek tegen de aflaten verleend aan de relieken van de Kapellekerk. Daarom deed de bisschop van Kamerijk een nieuwe inspectie en daaruit volgde de acte van 1 mei 1493, die we reeds hebben aangehaald. Daarin bevestigt de kerkvoogd de

(2) EUG. BOECKX, p. 59-60 en 161. Hij putte uit register 21 van het kerkarchief, waarin verschillende lijsten van de aflataacten voorkomen, o.m. fol. 87 en vlgg. Die lijsten dateren uit de 16^e eeuw. Een andere bron is D'ABREMES, *Annales ecclesiae B.M.V. de Capella*, op grond van veel verdwenen bescheiden opgesteld van 1787 tot 1795 (Cf EUG. BOECKX, p. 42).

(3) EUG. BOECKX, p. 72.

(4) Naar het uittreksel van de rekening over het jaar 1437-1438: « een pamflier om daer te schrijven de mirakelen van 't h. Corporael ». EUG. BOECKX, p. 163, n. 7 naar D'ABREMES.

(5) EUG. BOECKX, p. 75.

(6) Ze bleef echter zo goed niet bewaard. Men weet wel van een aflatenacte van kardinaal B. de Carvajal *de dato* 27 augustus 1508, dus sdaags na de acte van dezelfde voor de Kapellekerk. Cf CL. F. LEFÈVRE, *Le thème du miracle des hosties poignardées par les juifs à Bruxelles en 1370*, Le Moyen Age, LIX, 1953, p. 384. Dit artikel geeft een algemeen overzicht over het mirakelgeloof in verband met hosties en corporalen.

oudheid van de eredienst, hij zinspeelt ook op het miraculeus voorval. Dat er een proces volgde tussen de Kapellekerk en het kapittel spreekt van zelf ⁷.

Zo zijn we gekomen in de tijd van J. Blanckaert. Hij maakte de glorierijke periode van de Kapellekerk mede. Hij zag onder meer hoe onder de leiding van de kapelaan van het heilig corporaal in 1530 een Latijnse school in de parochie werd opgericht, zonder dat daarbij de scholaster van Sinte-Goedele werd geraadpleegd ⁸, hoe de suffragaan-bisschop van Kamerijk, Hugo de Capella in de kapel van het heilig corporaal wenste begraven te worden ⁹.

De kerk moest echter haar hoge standing houden. Daaraan kon het rederijkerstalent van J. Blanckaert meehelpen. Er waren juist herstellingen nodig aan de H. Kruiskapel ¹⁰. Dit gaf de kerkmeesters het idee het mirakelboek dat een eeuw geleden begonnen was, in verzen te laten omzetten. Aldus kon het succes dat de rederijkersproducten alomwegen oogsten, bijdragen tot de grotere luster van hun kerk.

Dit is de historische achtergrond van het gedicht, dat we hierachter uitgeven. Blanckaert schreef het niet binnen het kader van één van de rederijderskamers ¹¹ van Brussel; op het einde ontbreekt ook de opdracht « Prince... ». Het is een stuk hagiografie. Het is een typisch product van de hagiografie, ten eerste omdat het dient tot propaganda-doeleinden. Zeker las men het voor op één van de grote feestdagen van de Kapellekerk, op 3 mei of op 14 september, wanneer er grote toeloop was van volk, vaak opgeluisterd door de aanwezigheid van hoogwaardigheidsbekleders, als in 1493. De toehoorders konden de verzen 149-152 en de laatste strofe niet verkeerd begrijpen. Blanckaert riep het hun toe: « Loop niet naar andere heiligdommen. Stort uw aalmoezen hier mild uit! Ge ziet hoe flink de kerkmeesters uw geld gebruiken! »

Het is ook een hagiografisch product omwille van de uitbouw van de legende. J. Blanckaert, de tolk van het mirakelboek van 1438 of rechtstreeks van de kerkmeesters, weet precies op welk

(7) EUG. BOECKX, p. 164-165.

(8) Ordonnantie van Karel V over de scholen van Brussel, 14 april 1543 (n. st.), art. 20. J. LAMBERE, H. SIMONT, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, 2^e reeks, deel IV, p. 452.

(9) EUG. BOECKX, 74.

(10) Het hierna uitgegeven gedicht, v. 284.

(11) Het voortgezet onderzoek van W. VAN EEGHEM in het tijdschrift *De Brusselse Post*, jaargang 1955, zal ons misschien meer leren over deze Brusselse dichter. — De datum volgt uit de randnoot, die naast het gedicht geschreven staat in reg. 21, fol. 100 recto (*Archief van de Kapellekerk*): « De betaeling deser lofdicht blyckt in de kerckrekening van 1537 tot 1538, fol. 28. Item van 1538-1539, fol. 30 v et 31 r°. » De randnoot stamt waarschijnlijk van D'Abremes. Nu zijn de rekeningen verdwenen.

altaar het mirakel zich voordeed, dat van S. Laurentius¹², hoeveel jaren het corporaal verborgen bleef, 38, en waar het zich intussen schuil hield, in een « stelligat ». Zoveel durfde de bisschop in 1493 er niet over zeggen. Hoewel Blanckaert in dit deel van zijn gedicht geen begin- of einddata aangeeft, is zijn getuigenis van belang. Veel hoofdbrekens is er inderdaad niet nodig om de volgende berekening te maken:

op 3 mei 1493 verklaart de bisschop van Kamerijk dat het heilig corporaal sinds meer dan 160 jaar in de kerk wordt bewaard; $1493 - 160 = 1333$; Blanckaert legt uit dat het 38 jaar verborgen bleef; $1333 + 38 = 1371$. Dit geeft de twee data aan, waarover wij in het begin van deze inleiding onze twijfel uitten.

Wat er van weze, aldus meenden de kerkmeesters zeker bewezen te hebben, dat niet alleen het H. Kruis, maar ook het heilig corporaal ouder was dan de wonderbare hosties van het jaar 1370, die — wederrechtelijk — in de hoofdkerk werden bewaard.

Maar spreekt de rekening van de Kapellekerk over het jaar 1538-1539 niet van « twee dichten te formeren van he h. Corporaal en h. Cruys »¹³? Het is wel de bedoeling geweest van de kerkmeesters. Het origineel van J. Blanckaert, dat heden nog in het archief van de kerk berust, bewijst dat hij eerst twaalf strofen dichtte op het corporaal en dat hij later drie strofen inlaste op het H. Kruis. Blanckaert ontmaakte zich dus op een verbazend korte wijze van dit tweede onderwerp; hij vermeldt de oorsprong niet van het H. Kruis en geeft geen enkel mirakel op, buiten dat van de diefstal. Hij voerde echter de dubbele opdracht van de kerkmeesters wel uit, maar versmolt beide gedichten op behendige wijze tot één geheel.

Men lette op de bouw van zijn werk :

- a. str. 1- 8 : geschiedenis van de oorsprong van het heilig corporaal, waarvan het laatste vers luidt :
Ghy hebt hier theylich corporael en theylich cruys.
Dit gebruikte hij als overgang tot de drie strofen,
die hij inlaste.
- b. str. 9-11 : geschiedenis van het H. Kruis;
- c. str. 12-14 : genezingen bewerkt door het heilig corporaal ;
- d. str. 15 : besluit.

(12) Het bestond reeds in 1297 (BOECKX, p. 128) ; het stond voor de rechtervieringspijler, die op de middenbeuk uitgeeft (BOECKX, p. 123).

(13) EUG. BOECKX, p. 164.

Alle strofen zijn gebouwd naar hetzelfde ingewikkeld rijmschema:
aaa bb aaa bb cb ccd cdd.

Dit dwong Blanckaert tot zekere krachttoeren, die de Vlaamse taal geweld aandoen; het noopte hem ook tot het vertoon van een rijke woordenschat, wel één van de hoofdverdiensten van onze Brusselse dichter.

Van theylich Cruys ende Corporael *

Gedicht door J. Blanckaert eigenhandig geschreven op twee dubbele bladen, nu gebonden in reg. 21, fol. 100 r° - 103 v° van het archief van de Kapellekerk te Brussel.

O Wonderlijck wonder goddelijck gehinghen
 onbegrijpelijck sijn u hoghe dinghen
 groot int voortbringhen
 als der heeren heere
 weerdich alle eere. 5
 Ghij hebt daer menich mach na verlinghen
 u heerlijck geweld willen minghen
 tot behoeffinghen
 dien sijn in verseere
 als menschen teere 10
 u weldaet u dueght en mach nemmermeere
 monden nocht tonghen uuyte gespreken
 nocht gescapen verstant in eeneghen keere
 bekinnen// ten es al flau gheweken
 u groote mogentheyt es hier ghebleken 15
 mirakelijck// menegen mensche ten trooste
 gheen medecijnen soe goet die oyt gheleken
 in valuere so goet dus ten propooste
 es uwen lof van dweste tot Ooste.

—

Twee juweelen van grooter extimacien 20
 rusten bijder milder Gods gracien
 tot consolacien
 van leecke en clercken
 hier inder kercken
 Dat es theylich cruyce vol delectacien 25
 daermen wonderlijcke operacien
 tot veel spacien

* Het opschrift bovenaan fol. 100 r°, is niet van de hand van Blanckaert; wel dateert het nog uit de 16^e eeuw.

v. 14. Door de twee streepjes, hier en verder, duidde de dichter oversprongen aan.

duere siet wercken
 soemen mach mercken
 dander es om ons geloofs verstercken 30
 theylich corporael van mirakelen groot
 daer menich duer devootelyck herken
 vertroost geweest es uuyt synder noot
 hoe dat hier commen es dus bloedich root
 mirakelijck om des twijfels verdrijven 35
 salick soe ickt bevonden hebbe bloot
 na mijn arm vermoghen dat scrijven
 op dat daer salicheyt duere mach beclijven.

Een priester eens hier messe dede
 latende twijfelheyte hebben stede 40
 becommert hier mede
 van moede seer swaer
 staende aenden outaer
 van sinte lauwereys in sijnen gebede
 dubberende hoe god den euegen vrede 45
 de mogentichede
 mochte gegeven daer
 den priester vuer waer
 dat hij duer de crachtege woerden eenpaer
 in de consecracie heylich devyne 50
 van water en wijn wit suver en claer
 mocht veranderen// tot elcken termijne
 inden bloede cristij// dwelcke hem docht tsijne
 grootelijck sijnen verstande tegen
 maer mirakelijck wort hem bethoont ten fijne 55
 int stortten des kelckx tot sijnder segen
 daer hij volle beken af heeft vercregen.

Als dit wonderlijck mirakele excellent
 theylich bloet cristus werdich reverent
 es geverwet geprent 60
 in den corporale
 heylich altemale
 so heeft de priester uuyt vreesen deligent
 gebeden sijnen dienare obedient
 dat dit onbekent 65
 sonder verhale
 bleve inverbale
 want sijn intencie was princepale
 dat hij hem hadde onweerdich gemaect

v. 39. Hier begint fol. 100 v°.

v. 45. *euegen*; kruisje bij dit woord en in de rand.

dus en wasser tale nocht weder tale 70
 vuer dat de priester hadde de dood gesmaect
 maer de priester es aen een stellegat geraect
 daert hij inne verborgen heeft secretelijck
 achtendertich jaren dat vindick soe naect
 sonder gods gracie bij na vergetelijck 75
 want maer een mensche en was dit wetelijck

—
 Hij die den afgront es der caritaten
 en heeft dit juweel niet willen laten
 verduystert verwaten
 in sulck onreyn gat 80
 als een onweerdich scat

maer teghen natuere soo elck mach vaten
 soe eest bewaert den menegen tot baten
 van allen staten
 niet vervuylt oft nat 85
 soort blijkelijck es dat

en dees goyman heeft menich visioen ghehat
 slapende wakende te meneghen stonden
 so dat hijt den prochiaen oppenbaerde plat
 en de geschienesse es warachtich vonden 90
 Dus heeft de prochiaen neerstelijck gesonden
 aen prooft priesters kerckmeesters en ouders met
 daer sij na dwarachtich wijs orconden
 int stellegat vonden sonder eenich belet
 dit heylich corporael schoon suver en net 95

—
 Als dit mirakele minlijck perfect
 warachtich vonden was duegdelijck corect
 int gemeyn aspect
 heeft ment laten sien
 vuer alle de lien 100

v. 72. *een*; kruisje boven dit woord.

v. 73. *stellegat*. Over dit woord raadplege men VERWIJS-VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, deel VII, col. 402, *sub verbo* scelgat. Ze stellen voor, ofwel « een plaats waar een schel of een klein klokje hangt », ofwel « toch te lezen stelgat, een 'loergat' in een bolwerk. » In een Middeleeuwse kerk is zowel het één als het ander mogelijk. Blanckaert schreef echter zelf *stellegat*, hetgeen pleit voor de tweede interpretatie. D'Abremes (cf BOECKX, p. 61) beweert dat het corporaal werd teruggevonden in een balk onder het dak. In zijn tijd heeft zich de legende ook verder ontwikkeld.

v. 77. Hier begint fol. 101 r°.

v. 85. *vervuylt*; kruisje boven dit woord.

v. 92. *proost*. Oorspronkelijk was de Kapellekerk een proosdij, afhankelijk van de abdij van het H. Graf te Kamerijk. In de zestiende eeuw was dit nog zo; doch de pastoor en de kerkmeesters hadden toen meer te zeggen dan de proost EUG. BOECKX, p. 75.

v. 97. *vonden*; eerst *wonden*, verbeterd tot *vonden*.

- daer groote devocie duere es verwect
 al doogen ten hemel// de hoofden ontdect
 de ermen uuyt geresct
 God loovende mids dien
 duer dit heylich gescien 105
 de prochiaen dwelck was een duegdelijck engien
 met den kerckmeersters hebben raet gehouwen
 dat sij dit den bisscop souwen ontbien
 oft selve hem dat laten weten souwen
 dus sijn sij tsamen in goeder trouwen 110
 gereden tot hem te Camerrijcke
 die met hem quam theylich corporael aenscouwen
 hier daert hijt eerde seer minnelijcke
 na dat beproeft was goet en autentijcke.
-
- Jordanus cardinael te roome eersame 115
 van Ursinis// wel bekint van name
 legaet bequame
 daer toe vercoren
 van den paus hier voren
 quam te Brueselle// daer hij hoorde de fame 120
 van den corporaele// bevrijdt vuer blame
 tot geluck en vrame
 so alle oren
 wel mogen horen
 na de informacie van den doctoren 125
 geleerde mannen wijs subtyl en vroet
 en heeft hij sijn miltheyt niet verloren
 maer liberalijck gedeylt sijn gracie goet
 hondert dagen aflaets wie sijn gebede doet
 vuer theylich corporael met een goet behaghen 130
 En ons bisscop doen was gaf metter spoet
 daer touwe telcken noch viertich daghen
 dus wilter u devoot herte toe draghen
-
- Als men screef duyst vierhondert thiene en achte
 waest dat hier laeffenese der sielen brachte 135
 met goeden gedachte
 dees caerdinael voerseyt
 duer sijn authorityeyt
 Daer na acht cardinalen ghelijcke van machte
 elck hondert dagen aflaets met eendracht 140
 tot den geslachte

v. 115. Hier begint fol. 101 v°.

v. 122. Kruisje vóór dit vers.

v. 123. *oren* eerst *ooren*, verbeterd tot *oren*.

der cristelijckheyd
 daer vele aen leyt
 hem allen die eenich duegdelijck feyt
 doen// van gebeden devoot oft offerande 145
 dese groote graciën wordt hem bereyt
 den heylijgen corporale tot onderstande
 waer vintmen tghelijckx in eenegen lande
 ghy en doerst nievers loopen gij vindt thuys
 en veracht gods wercken niet// twaer groote scande 150
 thoent hier u miltheyt// sijt niet confuys
 ghy hebt hier theylich corporael en theylich cruys

—
 Dit heylich cruyce den dierbaren pant
 den standaert victoriues triumphant
 der cristenheyd playsant 155
 Een boete lieffelijc
 vuer dangier grieffelijck
 dat hier heeft syn ruste/ en woonste constant
 ter cappellen vermaert in menich lant
 duer mirakelen want 160
 verstaet dit brieffelijck
 hoe dat was dieffelijck
 sacraliegelijck ende meskieffelijck
 ghestolen ontvrempt en wech gedreghen
 van eenen dief// maer met stemmen vieffelyck 165
 heevet geroepen so als menschen pleghen
 so dat den dief jammerlijck es verslegen
 onruerbaer want hij vander plaetsen niet en cost
 en tvolck quam derweert van allen wegghen
 en sij vonden daer den scat bij hem getrost 170
 eer hij tespolleerene hadde begost.

—
 Het volck verwondert duer ignorancie
 siende des diefs vremde continancie
 de cierconstancie
 en na tclær bescheet 175
 vraegden sy gereet
 de dief bekinde sijn perpetrancie
 sonder eenich geveysde samblancie
 hoe daccoordancie ^{a)}

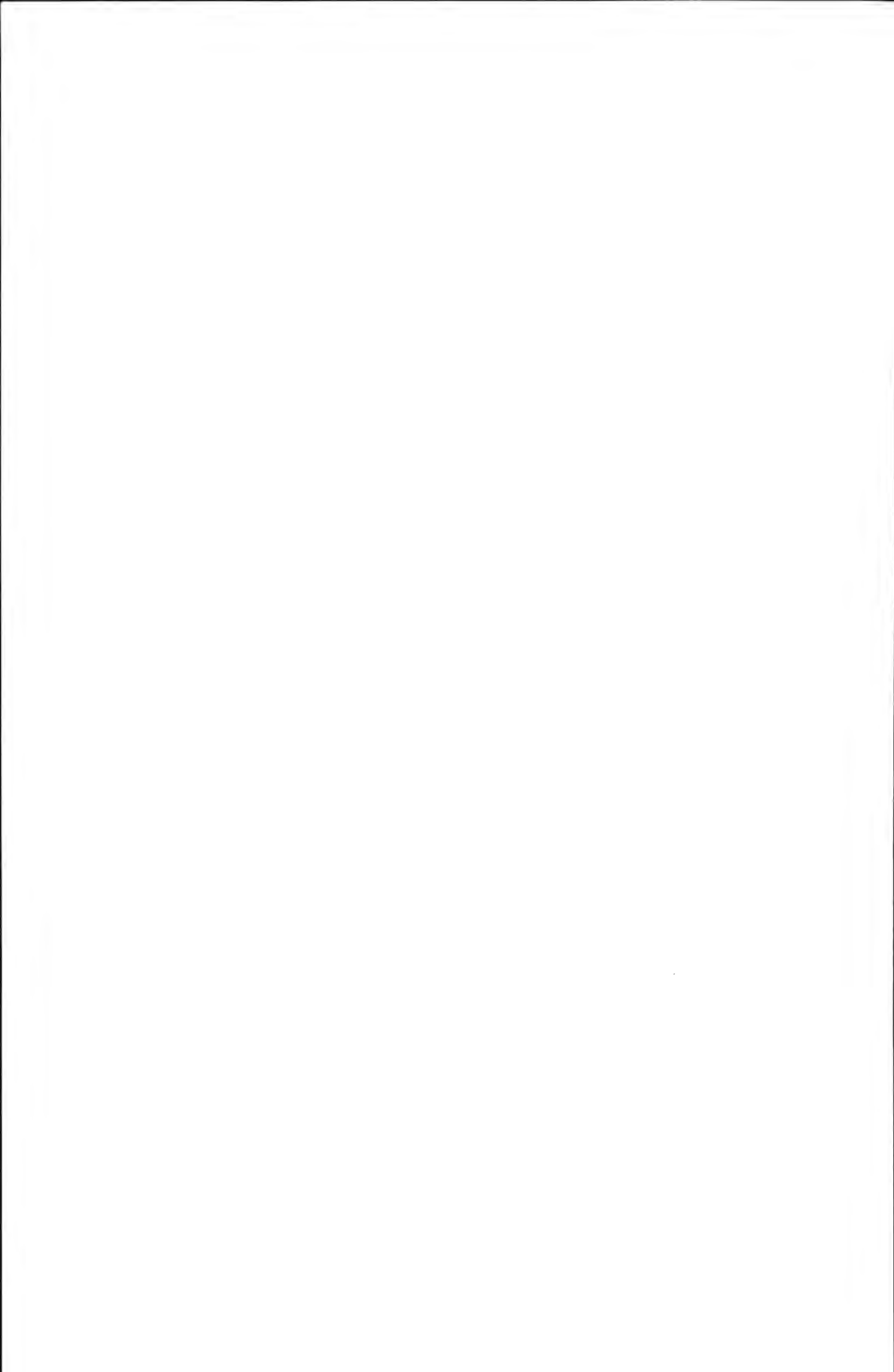
vv. 153-190 staan op fol. 103 r°, vv. 191-209 op fol. 103 v°. Een kruis met punten X onder op fol. 101 v° met de woorden: *hier dienen de drij leste clausen*», wijst aan dat men ze hier moet inlassen. Aan dat kruis beantwoordt er een ander, fol. 103 v°, met de woorden «*vueghe dese leste drij clauskens ins midden daer gij dit teken vint.*»

v. 169. kruisje achter dit vers.

v. 179. *daccoordancie*; hiervóór *dordinancie*, dat geschrapt werd.

god secht al ander verhoght loonch
Robert vdel bestact-mieman en d'zif scoonen
vdel pedy deskeruamostes in estuoye en
dare en den yuy te laed of lange sermoonen
wonen huet maect so reparerrey sy
for vrien den vortdigen ringer d'eyn

J. Blauwaert J.

van alle sijn beleet	180
was sondich en wreet	
want duer den roep des heeren aent cruyce die creet	
als hij meende tsilver af te slane	
noch heden sijnen mont ^{b)} al open steet	185
tot eewiger memorien van nu voort ane	
als sij verstonden met claren vermane	
de gescienesse altemale ongefael	
so sijn sij na Brueselle gesint te gane	
ter cappellen condigen ongedraelt	
diet met cruycen en vanen weer hebben gehael	190
—	
Beneden den Nieuwenbosch bij een figure	
simpelijck onderhouwen cleyne van cuere	
sietmen dees ure	
die daer passereren	
weert om revereren	195
een cruyce daer menich van getruere	
mids memorie van desen cruyce puere	
vertroost wert duere	
van tpersequeren	
der stuypen tempteren	200
wie sal de mirakelen prononsticheren	
die gescieden duer theylich cruyce laudable	
niemant en maeght te vollen gronderen	
de bystanticheyt groot ten es geen fable	
het es een juweel medecijnable	205
den vrouwen sijnde met kinde belast	
dblyckt wel aen menege moeder notable	
dier huer betrouwen op hebben gepast	
dies de fame van daghe te daghe noch wast	
—	
De mirakelen sijn groot en sonder getal	210
soemen int geschrifte wel bethoopenen sal	
die vuer swaer mesval	
sercoours sochten hier	
van moede niet fier	
beatrijs van Edinghen die langen tijt qual	215
heeft hier huer gesontheyt gecregen al	
ten was doch niet smal	
huer grieffelijck dangier	
dat geboet was so scier	

v. 184. *al*; hiervoor *noch*, dat geschrapt werd.

v. 191. *Nieuwenbosch*. Plaatsnaam te Elsene en Sint-Gillis. A. WAUTERS, *Histoire des environs de la ville de Bruxelles*, III, Brussel, 1855, p. 283.

v. 210. Hier begint fol. 102ro. In de drie strofen die volgen, zijn de namen van de personen en van hun ziekte meestal onderlijnd.

v. 219. Kruisje vóór dit vers.

- En deser gelycke noch menegertier. 220
 salmen u oock hier bethoopenen wel
 gielis dries huysvrouwe en cost geen berbier
 genesen huer overgroot geswel
 Michiels beckx huysvrouwe was oock int gequel
 sij droech dry dagen lanck een been in huer kele 225
 Jacops sterckx dochter genas hier oock snel
 van troot menesoen ten dooch niet dat ickt hele
 dees worden al vertroost en noch ander vele.
-
- Peeter lemmens Aert volxim beyde lam
 cristene tscosters drij weeken een droefheynt quam 230
 dies sij in droefheynt swam
 scelencie huer docht
 watmen huer voortbrocht
 maer als devocie ter herten clam
 dinckende op theylich corporael lofsam 235
 terstont dat benam
 wat hinderen mocht
 oft gesontheynt bevocht
 noch hevet mirakelen al meer gewrocht
 den mensche proffijtelijck daer vele aen hinck 240
 diet met devocien hebben versocht
 dbleeck wel aen eenen jongerlinck
 Hennen van soene/ daer hij sinneloos ginck
 vervaert sijnde hij in gelaeskensborre spranck
 sonder behulp van eenich ander dinck 245
 werdt hij bescermt dat hij niet en verdranck
 Dus sal men god der gracien seggen danck
-
- Grietken tsrints met een ontsinlyck tempeest
 becommert sijnde met den boosen geest
 die gevuert was eest 250
 bedruckt met weene
 sint dignen reene
 maer huer verlossinghe werdt hier alder meest
 duer dit werdich heylich duegdelijck keest
 dus dan onbevrees 255

v. 227. *troot menesoen*. *Menisoen*, gespeld in VERWIJS-VERDAM; de rode loop.

v. 232. *scelencie*. Ik vind geen verklaring voor dit woord.

v. 239. Kruisje vóór dit vers.

v. 244. *gelaeskensborre*. A. HENNE, A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, deel III (Brussel, 1845), p. 472 « rue de la Fontaine-au-Gobelet », werd in de 19^e eeuw « Glaesbordstraet », rue du Bord du Verre; lag tussen Kleine Nieuwstraat en Priemstraat, verdwenen door de werken van de Noord-Zuid-verbinding.

v. 248. Hier begint fol. 102 v°.

v. 252. *sint dignen*. Sint-Dymphna te Geel, vermits het hier gaat om een geval van zotheid?

- compt groot en cleene
 soeckt troost gemeene
 Al en warerend mirakelen el gheene
 dan intscietspoelstrate roekelooes es gebuert
 een kint in een cuype waters alleene 260
 so ware dit werck hooge gevaluert
 een vettewaerierersse twee jaren getruert
 so dat sy broot en at oft grone spijsse
 maer gesontheit es huer hier gewillecuert
 duer dit weerdich juweel hoghe van prijsse 265
 dus eest relijck dat hem elck eere bewijse.
-
- Looft dan den heere gij die sijn wercken kint
 sijt danckbarich u hertekens ontbint
 merckt wel en versint
 sijn groote genaden 270
 voort om een ontladen
 sijnder groote aflaten ^{a)} vrinden bemint
 daermen hier goet bescheet af vint
 en twijfelt dies twint
 sijt bat beraden 275
 volght de rechte paden
 sijt caritatijf compt hier te staden
 en huelpt hier der kercken huer werck verschoonen
 een luttel gevens mach elcken cleyn scaden
 God saelt al inder eewicheit loonen 280
 twert wel bestaet niemant en derf croonen
 wel siedij der kerckmeesters nersticheit gij
 daer en dient geen relaes oft lange sermoonen
 boven huer macht so repareren sij
 ter eeren den weerdegen cruyce Cristij 285

v. 259. *scietspoelstrate*. A. HENNE, A. WAUTERS, *ibid.*, p. 439, tussen de Spiegelstraat en de Looierstraat; nu opgenomen in het laag gedeelte van de Spiegelstraat.

v. 263. Kruisje vóór dit vers.

v. 272. *aflaten*; eerst *aflatenen*, verbeterd door de auteur, zoals overal.

v. 285. Na dit vers, het eindvers van de eerste redactie, heeft J. Blanckaert in de benedenrand zijn handtekening geplaatst, gevolgd door de letters *Fe*, te interpreteren: fecit.

LITERAIRE THEORIEËN EN KRITIEK IN ANTWERPSE TIJDSCHRIFTEN van 1840 tot ca 1850

DOOR

Dr. M. HANOT
lid van de Maatschappij

Evenals de elders verschijnende periodieke publikaties werden tijdens het Hollands Bewind ook de Antwerpse hoofdzakelijk gevuld met bijdragen van in België verblijvende Nederlanders.

Van 1815 tot 1822 verscheen de ANTWERPSCHEN ALMANACH VAN NUT EN VERMAEK, uitgegeven door het *Antwerpsch Tael- en Dichtkundig Genootschap*, onder de zinspreuk: *Tot Nut der jeugd*. Er kwamen gedichten in voor o.m. van L. d'Hulster, J. Immerzeel, N. Messchert, J.L. Nierstrasz, C. Vervier, L.G. Visscher, S.J.Z. Wiselius, W. Bilderdijk, L. de Foere, L. de Potter en J.Fr. Willems. Van 1818 af publiceerde J.Fr. Willems er bovendien *Levensberigten van dichters die te Anwerpen geboren zijn*.

Nagenoeg in dezelfde verhouding werden in de bundel GEDICHTEN EN VERHANDELINGEN VAN HET KONINGLIJK GENOOTSCHAP VAN TAELEN EN DICHTKUNDE TE ANTWERPEN (1825) de bijdragen van Noord- en Zuidnederlanders verdeeld.

De NEDERLANDSCHE BIJDRAGEN (1824-1834), het *Maandblad van onderwijs en opvoeding, tael en letterkunde, betreffende de scholen in het Koninkrijk der Nederlanden*, uitgegeven door het *Antwerpsch Schoolonderwijzers Gezelschap* was uitsluitend pedagogisch geïnteresseerd. De uitvoerige titel liet wel belangstelling voor de letterkunde veronderstellen, maar die belangstelling bleef beperkt tot de publikatie van gedichten, taalkundige beschouwingen over de waarde van het Vlaams en vertalingen uit het Frans (b.v. *Letterkundige Voorschriften* en *Over het Lezen van Romans* door Kenis). Aan literaire kritiek bood dat tijdschrift niets.

Antwerpse Tijdschriften

Minder dan in de Gentse literaire tijdschriften tussen 1830 en 1850 valt in de Antwerpse een traditie waar te nemen¹. De Antwerpse letterkundigen, enthousiaster en jonger dan de Gentse,

¹ Cf. M. Hanot, *Literaire Theorieën en Kritiek in Gentse Tijdschriften tijdens de periode van 1830 tot 1850*. In: *Wet. Tijd.*, XV (1955), nr. 7.

lieten daarvoor te vaak hun onderlinge betrekkingen door hun ideologische verschillen beheersen. Wat de Maatschappij *De Tael is gantsch het Volk* voor de Gentse letterkundigen was, dat was de Kamer *De Olijftak* voor de Antwerpse in geringere mate, ofschoon deze kamer in 1836 door Michiel Van der Voort, J.F.C. Verspreuwen, Theodoor Van Ryswijck e.a. uit het verval was opgericht. In 1836 had Michel Van der Voort eveneens geprobeerd het weekblaadje *DE FAKKEL* te lanceren. Bij gebrek aan belangstelling hield het weldra op te verschijnen. In de literatuurgeschiedenis wordt het thans alleen nog vermeld, omdat Hendrik Conscience er onder het pseudoniem H. Geweten zijn eerste proeven in waagde.

Vóór het verschijnen van het *Kunst- en Letterblad* en van *De Noordstar* bestond tussen de Gentse en Antwerpse groep al een zekere naijver². Niet-literaire factoren hadden op de verhouding tussen beide groepen bovendien een ongunstige invloed³.

Het eerste belangrijke Antwerpse tijdschrift was *DE NOORDSTAR* van P. F. Van Kerckhoven⁴. Evenals Snellaert wilde Van Kerckhoven met zijn tijdschrift aan de actuele literaire kritiek de nodige aandacht besteden en daarvoor haast alleen instaan. Naast en achter hem stond Johan Alfried De Laet, de animator met een verfijnde cultuur en vele relaties in de literaire wereld⁵.

² Zelfs De Laet kan in een brief van 23 Wintermaand 1839 aan Snellaert een zeker leedvermaak niet verbergen, waar hij erop wijst dat het *Kunst- en Letterblad* nog maar 70 en *De Noordstar* reeds 160 inschrijvingen telde (G.U.B., nr. G 15731⁴³).

³ Zo had o.m. het Gentse initiatief om een algemeen Vlaams petitionnement naar de Kamer te zenden in 1840 de Antwerpenaren erg ontstemd. Zoals uit een brief van De Laet aan Snellaert blijkt, was vooral J.F. Willems de zondebok. 'Willems moge dit met den naam van kleingeestigheid, of met welken anderen hem goed mag dunken, doopen, zeker is het dat de zuiverheid en onzelfzuchtigheid zyner gevoelens hier te veel verdacht zyn, omdat men zich aen zyn protectoraat zou onderwerpen.' Over Conscience heet het, 'dat hij het niet al te zeer op dit oogenblik op de Gentenaars gemust heeft en dat hy, (zoals overigens elkeen hier ter stede) hunne handelwijze in de zake des petitionnements wat ruim te cavalier heeft gevonden' (G.U.B. nr. 15731³⁴).

⁴ Cf. C.G.N. de Vooy's *De Noordstar en de Gids*. Verz. Letterk. Opst., Nieuwe Bundel, p. 130-134.

⁵ De Laet was het trouwens die vóór het verschijnen van *De Noordstar* en het *Kunst- en Letterblad* met Snellaert over wederzijdse bijdragen overleg pleegde en daarbij de jonge Van Kerckhoven ten zeerste bij Snellaert aanbeval. Op De Laets enthousiaste aanbevelingsbrief volgde echter het nuchtere antwoord van Snellaert: 'Hij (Van Kerckhoven) zal zeer verre komen als hij de tael zal machtig zijn...' Cf. A. Jacob. *De Briefwisseling van H. Conscience*, II, p. 68. Van Kerckhoven voelde zich wat onwennig in de wereld van de literatoren. In zijn antwoordbrief aan Snellaert (31 oktober 1839) over een bijdrage voor het *Kunst- en Letterblad* is hij dan ook een en al eerbied voor de oudere. 'Het is mij niet weinig vleierend geweest uw briefje te ontvangen en dus in betrekking te komen met een man die reeds zoo grooten dienst aen de vlaemsche letteren bewezen heeft van wie wij nog zoveel te verwachten hebben', schrijft hij. *Briefwisseling Snellaert*, G.U.B., nr. G 15731, brief 129.

Van Kerckhoven koos als titel *De Noordstar*, omdat hij daarin de elementen van zijn nationalistisch programma vond aangeduid. *Noord* betekende, dat hij zou ijveren 'om min of meer den laster, welchen sommigen op onze noordertalen trachten te werpen wegtenemen', en *star*, dat hij de 'algemeene herboring van Vlaemsch België als eene opdagende star aen de kim der toekomst' zag blinken. Het programma geleek treffend op dat van het *Kunst- en Letterblad*. Snellaert was dan ook van mening, dat beide tijdschriften vrijwel geen verschil vertoonden. Toch kon een verschil in de uitvoering van het programma niet worden geloochend. Na het verschijnen van het eerste nummer van het *Kunst- en Letterblad* schreef De Laet reeds aan Snellaert: 'Het verschil dat er tussen de twee bladen bestaet is, myns dunkens, de ware uitdrukking van het tusschen de gentsche en antwerpsche scholen bestaende verschil. Recht uit, Nant, ik versta niet hoe gy uw eerste nummer zoo kleur- en levenloos hebt willen maken. Er is veel meer savantismus dan vrije letterkunde in het blad, het is een soort van calque in 4° op het belgisch museum, dat zeker geen vuur genoeg in zich bevat om gevaer te loopen door eene combustion spontanée verslonden te worden' ⁶.

Met *De Noordstar* bleef het echter niet vlotten. Van Kerckhovens scherpe recensies stookten bij medewerkers als Van Rijswijck veel kwaad bloed. Van Rijswijck, niet gewapend tegen kritiek, trachtte Van Kerckhoven met gelijke munt te betalen door diens *Gozewijn* te hekelen en *De Noordstar* te schandvlekken als een tijdschrift 'waerin de kritiek door laster wordt vervangen, de rede voor de verwaandheid vlucht, en de opbouw der literatuur voor gekke loftuigingen harer afstellers plaets maakt' ⁷. De harde waarheden over Van Rijswijck herriep Van Kerckhoven later door hem te huldigen als een volksdichter die het geheim bezat de grote massa te boeien ⁸.

Na een aantal onverkwikkelijke geschillen met zijn vroegere medewerkers zag Van Kerckhoven zich in 1842 genoodzaakt de publicatie van *De Noordstar* te staken ⁹.

Toen Snellaert in 1842 de redactie van het KUNST- EN LETTER-

⁶ Ibid., 14 Lauwmaand 1840, brief nr. 55.

⁷ *De Noordstar*, 1841, II, p. 164.

⁸ In: *Theodore Van Ryswyck et ses chants populaires*, La libre Recherche, 1856, II, p. 394-402, en in: *Theodoor Van Ryswyck, de volksdichter*, Wetenschappelijke Bladen, 1856, III, p. 150-159.

⁹ Daarover schreef hij aan Snellaert: 'De Noordstar zoo als gy gezien hebt, heeft opgehouden: dit is enkel toetewyten aen de luyerdij myner gewoone medewerkers. Alleen kon ik alles niet doen, ten minste niet goed doen en ik heb het opgegeven'. Cf. *Conscience Briefwisseling*, II, p. 127.

BLAD opgaf, sloeg Van Kerckhoven weer de hand aan het werk en nam hij de redactie van Snellaert over¹⁰. Conscience had daarvoor met Snellaert onderhandelingen aangeknoopt¹¹ en werd eerst samen met Van Rijswijck en vervolgens alleen hoofdredacteur. In 1844 diende hij zijn ontslag in. Op Antwerpse bodem zou het *Kunst- en Letterblad* tot 1845 blijven bestaan.

Al die gebeurtenissen werden de oorzaak waarom Van Kerckhovens kritische activiteit in DE VLAAMSCHEREDERIJKER, waarvan hij van 1847 tot 1854 redacteur was, nooit meer haar vroeger peil bereikte.

Van Kerckhoven had bovendien het lokale monopolium van een literair tijdschrift niet kunnen behouden. Van 1843 tot 1844 verscheen reeds DE VLAAMSCHEREDERIJKER, TIJDSCHRIFT VOOR KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN (INZONDERHEID VOOR LETTERKUNDE), voortgezet in HET VADERLAND EN DE VLAAMSCHEREDERIJKER (1844-1845), waaraan o.m. J.J.F. Heremans, J. Nolet de Brauwere van Steeland en Michel Van der Voort medewerkten.

In de strijdorganen voor een afzonderlijke Vlaamse spelling als het BELGISCH CHRONIJKJE. GESCHIED- EN LETTERKUNDIG TIJDSCHRIFT (1842-1844) en DE TÆL EN LETTERKUNDIGE PROTESTANT (1841) bleef de literaire kritiek volkomen op de achtergrond.

In 1845 werd door de atheneumleraar J.F.C. Verspreuwen HET TÆLVERBOND opgericht¹². De redactie van het literair-kritisch gedeelte werd toevertrouwd aan de nauwelijks twintigjarige J.F.J. Heremans, oud-leerling van Verspreuwen, die nog vóór het voltooien van zijn middelbare studiën gedurende een jaar te Antwerpen hulpbibliothecaris was geweest en daarna te Mechelen Jan Van Beers als leraar aan het College Pilzenburg was opgevolgd¹³. In 1845 werd Heremans tot leraar in de Nederl. letterkunde aan het Atheneum te Gent benoemd. Hij nam er onmiddellijk deel aan het Nederlands artistiek en intellectueel leven: hij hielp er het tijdschrift *De Eendragt* oprichten maar bleef tegelijkertijd medewerken aan *Het Taelverbond*. Verspreuwen had de goede bedoe-

¹⁰ Voor een objectieve literatuurkritiek was de tijd niet rijp, voor de Vlaamse Beweging was de innerlijke verdeeldheid nadelig. 'Het Nederduitsch is een kranke,' schreef Snellaert in het *Kunst- en Letterblad* (1843, p. 8), 'wiens geneesheren zelve niet al te wel te pas zijn.'

¹¹ Conscience Briefwisseling, II, brief 133, p. 132.

¹² Cf. M. Oukhow, *Het Taelverbond (1848-1855)*. De Vlaamse Gids, 1953, p. 751-760.

¹³ Hadden achtereenvolgens de leiding van het tijdschrift: J. Verspreuwen (1845-1846), Jan Van Beers (1847-1855), H. Peeters (1850-1852), J.F.J. Heremans (1853-1854), P. Genard (1854-1855), Edw. van Even (1° afl. 1855-).

ling de vrede in de Antwerpse letterwereld te herstellen¹⁴. Het *Taelverbond* zag eruit als een compromis tussen *De Noordstar* en het *Belgisch Museum*: scheppend, kritisch en filologisch werk kregen elk hun aandeel. Het gemengde karakter werd in 1854 opgeheven. Voortaan bestond *Het Taelverbond* uit twee delen: een deel 'Geschiedenis, Oudheidkunde en Taelkunde' en een deel 'Mengelingen'. Verder dan de eerste aflevering van 1855 zou het niet meer geraken.

Intussen had naijver de Antwerpse groep hoe langer hoe meer innerlijk aangevreten. Na onverkwikkelijke intriges in *De Olijftak*, politieke scheldpartijen in *DE ROSKAM* (1847) en *DE SCHROBER* (1847-1848) kon er van een eensgezinde houding in Vlaamse aangelegenheden geen sprake meer zijn en werd de *Vlaamse Beweging* definitief van het literaire naar het politieke plan overgeheveld.

De belangrijkste twee critici uit de periode van 1830 tot 1850 waren Pieter Frans Van Kerckhoven en Jacob Frans Johan Heremans. Naast hen traden nog andere literatoren als critici op, doch hun optreden was dan eerder toevallig of van minder belang.

¹⁴ Conscience vraagt zich echter terecht af: 'maer zal hy in dezen tyd van splitsing onderstand en aanmoediging genoeg vinden? Ik wensch het meer en zal ook al het myne er toe aanwenden.' Conscience Briefwisseling II, p. 167.

Pieter Frans Van Kerckhoven

PIETER FRANS VAN KERCKHOVEN¹, die van 1836 tot 1838 aan de universiteit te Bologna zowel geneeskunde als wijsbegeerte en letteren had gestudeerd, en aldus als weinige Vlaamse schrijvers op academisch niveau direct met de internationale kunststromingen had kunnen kennis maken, overdonderde door opgedane kennis al gauw zijn Antwerpse bentgenoten. Zijn opvattingen inzake letterkunde stonden sterk onder de invloed van de progressistische sociale hervormingsideeën die hij uit Italië had meegebracht.

Ofschoon hij zijn literaire scholing in den vreemde had opgedaan en hij de waarde van de buitenlandse letteren kende, wenste hij voor Vlaanderen nog geen literatuur die objectief met de buitenlandse de vergelijking kon doorstaan. Hij was ervoor bevreesd dat *buitenlandse invloeden* de afstand tussen de schrijvers en de lezers zozeer zouden vergroten, dat van een beschavende functie van de literatuur ten opzichte van het volk geen sprake meer kon

¹ Aan *Pieter Frans Van Kerckhovens leven en werken* wijdde Mej. Y. Stoops een voortreffelijke licentiaatsdissertatie (Gent, 1951, niet gepubliceerd). Verder raadplege men over hem: L. Baeckelmans, *Vier Vlaamsche Prozaschrijvers*, (Antwerpen, 1931).

zijn. In de Inleiding tot zijn roman *Ziel en Lichaem* zegt hij daarover: 'De invloed der geestesprodukten van Frankryk, Duitschland, Engeland en Holland heeft zich dermate op den geest der geleerde lezers doen gevoelen, dat dezen zich op eene hoogte bevinden, welke de vlaemsche schrijvers NIET MOGEN beklimmen, omdat hunne stem ter zelfder tijd van diegenen, welke zich omlaeg bevinden, moet kunnen gehoord en begrepen worden... Met de eene hand moet hy (nl. de schrijver) het volk opleiden en de andere hand moet hy der geletterde klasse toereiken' om 'de beide klassen in denzelfden geest te versmelten'². Hij oordeelde dat niet alleen de geleerde lezer maar ook het volk de literatuur moest vinden. Bij het slot van zijn beoordeling van *De Geldduivel* wees hij Conscience scherp terecht: 'Met hooger te willen vliegen, met dingen te willen voortbrengen die tot een hoogere, tot de verstandige klas des volks gerigt zyn, loopt hy het gevaar eene ernstige kritiek op zyne werken te zien toepassen en gevolgentlyk die soort van prestige te verliezen, welke hy, geholpen door de vrienden der party ten wiens dienst hy staet, zich by de ongeletterden en by hen die zyn werken nooit gelezen hebben, heeft weten aen te schaffen'. Blijkbaar was hij vergeten dat hij op de vorige bladzijde nog had betoogd, dat het talent van Conscience juist in het vatten van 'den echten toon van het volk' bestond.

Toch kreeg Conscience ook een pluimpje, en wel omdat zijn taal veel verdienstelijker en doelmatiger was dan 'het ongespierde vlaemsch of de duistere *tudeskery* van sommige criticussen, die, zoo zy al het technieke van de tael' verstonden, 'dan toch den geest en den aert van het vlaemsche volk' niet begrepen. Bedoelde Van Kerckhoven met die 'duistere *tudeskery* van sommige criticussen' soms de voorkeur van de Gentse critici als Blommaert en Snellaert om in Duitse werken ideeën over de romantiek op te

² O.c., p. VII-VIII.

Het is niet uitgesloten dat hij aanleuning bij de Nederlandse letterkunde afwees uit politieke overtuiging. Hij behoorde immers tot de nationaal-liberale richting, terwijl de tijdens het Hollands Bewind geschoolde Gentenaren tot de orangistisch-liberale richting behoorden. Van Kerckhoven noemt de Gentse letterkundigen « de mannen, die de goede bedoelingen van koning Willem voor de beschaving en ontwikkeling van zijn volk begrepen; die onder zijne regering hunne wetenschappelijke opleiding hadden genoten en die een hoog denkbeeld hadden van de rol die zij geroepen was in het openbare leven te vervullen. Aan het hoofd van die eerste strijders stond de kundige Willems ». (Wetensch. Bladen I, 303.) Snellaert schrijft zijnerzijds aan P. De Decker over Van Kerckhoven: « Sedert drie jaren houdt de beruchte heer Van Kerckhoven van Antwerpen correspondentie met den heer Rogier, enkel om den tegenwoordigen minister van alles wat er in de vlaemse beweging omgaat, berigt te geven. Hy heeft hem van 't begin af de belofte gedaan de geheele vlaemsche beweging liberael te maken — à la façon de Paris, dat laet zich verstaen, want vlaemsch liberael zyn wy wel voor 49/50. » (Jacob, Conscience Briefwisseling II, p. 228.)

diepen? De zinspeling op hun kennis van het 'technieke van de tael' schijnt daar wel op te wijzen³. In ieder geval keurde hij hun aanleunen bij de Hollandse letterkunde af. Zowel de 'behaeglyke navolging' als ook de keuze van een voorbeeld, was 'met het karakter van onze zuidelijke provinciën' het minst in overeenstemming. Er bestond volgens Van Kerckhoven geen reden om de Hollandse letterkunde na te volgen, daar die noch naar vorm noch naar inhoud nog was 'wat zy was ten tyde van Vondel, van Hoofd en sommige anderen'⁴. Vondel waardeerde hij zeer. In *Bilderdyk et ses ouvrages* noemde hij hem zelfs verkeerdelyk 'ce précurseur de Milton et de Shakespeare', maar waagde hij het niet zich uit te spreken over de vraag of Bilderdyk, 'ce Montaigne poétique de la Hollande', al dan niet de voorkeur boven Vondel en Cats verdiende⁵.

Ofschoon Van Kerckhoven van de internationale letterkundige stromingen goed op de hoogte was, zocht hij naar letterkundige vormen die een compromis waren tussen zijn eigen kunstopvattingen en de in Vlaanderen heersende toestanden. In de beoordeling van *Het Burgslot van Zomergem* van Ledeganck sprak hij als zijn overtuiging uit, dat 'eene statige, strenge kritiek alleen' bekwaam was om de Vlaamsche letterkunde de verdiende achting 'byzetten en de letterkundigen aan te moedigen om niet als speelzieke liefhebbers, maer als krachtige en gewetensvolle schrijvers de moedertael te gebruiken'⁶. De nieuwe Vlaamse letterkunde, hoe weelderig en rijk ook, was toch nog maar 'eene herbloeijende literatuur', die lang niet 'al hare krachten herwonnen' en 'haren hoogsten graad van beschaving bereikt had'. Om de literatuur tot een hoger peil op te voeren, mochten de schrijvers het contact met het volk niet loslaten door naar gelijkwaardigheid met buitenlandse werken te streven. 'Leent men het publiek geen hand', aldus Van Kerckhoven, 'dan wordt het moedeloos en blijft niet volgen'⁷.

Evenals de andere critici van de opkomende Vlaamsche Beweging beschouwde hij *de letterkunde als een middel in de strijd voor de revalorisatie van de volkstaal*. Dit belette hem niet voor de criticus een absolute onafhankelijkheid t.o.v. sociale verplichtingen op te eisen. 'Nooit', zo betoogt hij, 'zullen wy die maetschappige vlyery navolgen, welke het zich tot eenen pligt maekt

³ De Vlaemsche Rederyker, 1856, p. 160-161.

⁴ Inl. tot Gozewijn, p. VII-VIII.

⁵ La Libre Recherche, 1856, p. 184-197.

⁶ De Noordstar, 1840, II, p. 276.

⁷ Kunst- en Letterblad, 1844, p. 49.

over alles roozen te stroooyen, en in de minstgeurige bloemen eenen aengenaemen reuk te ontdekken'⁸. In het woord vooraf tot *Bloemen myner lente* had Ledeganck zijn letterkundige bedrijvigheid gekarakteriseerd als 'eene verpoozing van ernstiger bezigheden' 'voor al die iegens Maetschappij en Gezin dadelijk pligten te vervullen heeft'. Die uitlating bood Van Kerckhoven de gelegenheid om in de beoordeling van dat werk uit te weiden over de taak van de dichter in de maatschappij en over de onafhankelijkheid waarover de criticus moet beschikken. Voor dergelijke maatstaven was echter het intellectuele publiek nog niet rijp. Lofbetuigingen onder vrienden-dichters waren vanzelfsprekend, negatieve kritiek leidde fataal tot vijandschap.

Van Kerckhoven zelf hield er geen *kritisch systeem* op na. In *Iets over de Critiek* kante hij zich tegen drie soorten critici: 1. degenen die als het ware 'letter voor letter, woord voor woord, zinsnede voor zinsnede' ziftten en zonder de omstandigheden in acht te nemen de Vlaamse werken met gelijkaardige Duitse of Franse vergeleken, 2. degenen die zonder nadere bewijzen de werken als 'goed, slecht, versleten, alledaegsch' kwalificeerden en zich verder met het schiften van 'spraeke en schryfwyze' bezighielden, 3. degenen die 'zonder zelve enige waerde als letterkundigen te bezitten, onbeschaemd genoeg' waren om anderen te beknibbelen. Zulke critici bewezen aan de Vlaamse letteren meer nadeel dan voordeel.

Een goed recensent moest echter 'een gestaefd oordeel vellen over eenig kunstvoortbrengsel, het schoon en het gebrek er van aanwyzen' en, wilde hij 'de som daarvan opmaken', dan moest hij 'zien met welken naem het gansche gewrocht verdient bestempeld te worden. Zoo als de letterkunde uit twee hoofdvereischen bestaet, te weten: gedacht en uitdrukking, zoo ook moet een recensent, om dien naem waardig te zyn, twee hoofdvereischen: gezond oordeel en grondige taelkennis, bezitten. Te meer moet hij nog met een fyn gevoel begaefd wezen'⁹. Hij moest bovendien zelf in staat zijn scheppend werk te leveren. 'Iemand die eenen romanschrijver, welke hem anders bevalt, met zoo veel vuur bespreekt, veroordeelt of verdedigt, moet zelf eenen goeden roman of eene goede novelle kunnen schrijven', verklaarde Van Kerckhoven aan Sleeckx¹⁰.

Groot belang hechte Van Kerckhoven aan de tijdssmaak als norm voor de criticus en als richtlijn voor de schrijver. Tot die

⁸ De Noordstar, 1840, II, p. 277.

⁹ Kunst- en Letterblad, 1844, p. 49.

¹⁰ D. Sleeckx, Indrukken en Ervaringen, p. 139.

zienswijze bracht hem de overtuiging dat 's mensen geest met zijn bijzondere 'idiosyncrasie of eigendomlykheid' *ongelouderd* met anderen niet harmoniseren kan. Om het harmoniseren mogelijk te maken moet de criticus met de publieke waardebepalingen en het gezond kunstbesef in contact blijven. Dat gezond kunstbesef was een 'algemeen begrip en uitspraak des gevoels, op eene ideale natuer gegrond, naer eene ingebeeldde volmaektheid gevormd', niet 'op zichzelf bestaende' doch een collectief of verzameld leven bezittend dat voor allen vatbaren geest eene waerheid is'.

Slechts 'buitengewoon opmerkende geesten', zo betoogde hij in de beoordeling van *In alle Standen* van Domien Sleecx, konden ongestraft het gevaar lopen individuele opvattingen te volgen, 'zich op de buitenlynen van den goeden smaak' te begeven en zelfs 'de boorden des wansmaeks' te betreden, 'zonder in den afgrond zelve neertestorten' ¹¹.

Uit die ethisch-sociale opvatting van de letterkunde valt gemakkelijk te verklaren, waarom het Van Kerckhoven eerder om goede kunst dan om de voorkeur van een bepaalde kunststroming als *classicisme of romantiek* ging. In de inleiding tot *Gozewijn* schrijft hij: 'Indien men door *romantismus* verstaet die dwaze, ongebondene, fantastische litteratuur welke alles vergroot en gedrochtelyk afschildert, dan is het zeker een verderfelyke modellitteraturer; vermits zy de palen der waerheid en die der natuer voorbystapt. Indien men door *klassiek* bedoelen wil die letterkundige voortbrengsels welke zonder vuer of geestdrift geboren worden en slechts in eenen droogen, ongekleurden, pedanten-styl geschreven zyn, ô dan is dit zeker eene treurige letterkunde; want zy verheft zich niet op de vereischte hoogte en is niet bekwaem om de driften en de schoonheden der natuer voldoende weërtekaetsen. Zoo men integendeel door *romantismus* verstaet eene schrijfwyze welke zich kloekmoedig durft in de hoogte begeven en de natuer in hare geheimenissen nagaan; en door *klassiek*, die gezuiverde styl en uitdrukking welke nooit dan vaste stappen zet, en slechts de natuer, zonder sterke verbeelding, wel is waer, maer toch, naschildert, dan is het *klassiek* ook niet zo verachtelyk en mag met statigen hoogmoed naest het *romantismus* heenstappen... Slechts ééne wet is er, en die wet is er voor allen: getrouw zyn aen de waerheid, getrouwlyk de natuer afschilderen en als een gladder spiegel haer trek voor trek wedergeven' ¹². Hij keerde zich tegen dat soort van letterkunde, dat zich bij voorkeur aan

¹¹ De Vlaemsche Rederijker, XV, p. 107-108.

¹² Gozewijn, p. IX-X.

'de uitwendige dingen' vastgreep en enkel tot doel had 'de stoffelyke zintuigen te streelen'. Dat hij daarmee geen impressionistische literatuur bedoelde, blijkt wel uit de verdere karakterisering die hij van bedoelde literatuur gaf: 'zy spreekt aen het gehoor door ronde, zachtrollende zinsneden, of opgeblazene en holklinkende woorden; aen het gezigt door het voorbrengen van geruchtmakende dingen. Zy doet de krygstrompet klinken, de legervanen wapperen, de zwaerden kletteren, het gehuil der stryders hooren, en het bloed kwistig stroomen'¹³.

Zijn opvatting over de letterkunde deed hem ook de *proza*-vorm boven de *vers*-vorm verkiezen. De beoordeling van Frans Rens' *Gedichten* leidde hij in met een aanval op de rijmelarij en een pleidooi voor goed proza. Het gebrek aan goede prozaschrijvers en de overvloed aan dichtende rijmelaars schreef hij toe aan de voorkeur 'des onkundigen en gemeinzamen lezers' voor de vorm der poëzie — 'de aengename versmaet en het geluid der afwisselende toonen' — welke die meermaals 'ramlend klatergoud voor het duerbaerste der metalen' deden rekenen. Tegen die opvatting wenste Van Kerckhoven een reactie in te zetten: 'dient de poëzy om het gevoel te beschaven en te verfynen, het is niet te min waer, dat het gevoel alleen den mensch niet volmaken kan, indien hem geene andere middelen worden ter hand gesteld, om dit gevoel ten nutte te leiden en er het verstand door te ontwikkelen. Die tweede stap is het werk der prozaschrijvers'¹⁴. Als kenmerken van het goede proza noemde hij 'eene statigere houding, eene meer beredeneerde uitdrukking en eene vastere aaneenschakeling van gedachten'. Ondanks de verstandelijke inslag van het proza beschouwde Van Kerckhoven het proza als gepassioneerd spreken.

Frans Rens had met zijn *Verhalen* slechts 'de koude kronyk eener daedzaak' geleverd, zonder ook maar de geringste poging gewaagd te hebben 'eenige driften en gemoedstoestanden naer het leven aftemalen'. De inhoud, aan de geschiedenis ontleend, was onvoldoende in de scheppende verbeelding opgenomen, bovendien waren de behandelde onderwerpen onbenullig. De beeldspraak was versleten en mythologisch. Van Kerckhoven hechte eraan dat de dichter zowel de vorm als de inhoud beheerste, doch het doorleven van de gedachte beschouwde hij als hoofdzak. 'Het *innig gevoel des gedachts*, maakt den dichter, en de *uitdrukking*, of de rijm zoo men wil, is niet dan een gevolg van het gevoel'¹⁵. De overtuiging dat voor de dichter de vorm aan

¹³ De Vlaemsche Rederijker, XV, p. 99.

¹⁴ De Noordstar, 1840, I, p. 79-80.

¹⁵ Ibid., II, p. 23.

de inhoud ondergeschikt was, en dat de criticus derhalve meer belang aan de analyse van de inhoud dan aan de analyse van de vorm moest besteden, kwam in Van Kerckhovens kritieken op de meest verschillende wijze tot uiting.

Telkens als hij van zijn techniek bij het beoordelen een overzigt gaf, kwam de vorm — in de praktijk dan ook nog vaak geïdentificeerd met spelling — steeds op de laatste plaats. In de beoordeling van *Antigonus* door Th. Van Rijswijck stelde hij de volgende drie vragen: '1° heeft het werk van den heer V.R. waarde van eigenvinding?; 2° Is het waerlijk komisch, is het kluchtig? en 3° Heeft het letterkundige waarde, of beter is het in goede tael, in goed Nederduitsch geschreven?'¹⁶ Nagenoeg op dezelfde wijze onderwierp hij *De Geldduivel* van Conscience aan een onderzoek naar de 'strekking', de 'vinding' en de 'letter of taelkundige bewerking'¹⁷. Dat hij de vorm met taalkundige kwesties verwarde, blijkt uit zijn voorkeur om de plaats die na de bespreking van de inhoud overbleef, 'te gebruiken om over styl, spelling e.a. dingen van minder belang uitteweiden', wat eigenlijk tot de bevoegdheid van diegenen behoorde, 'die op het zigt van een zoo genoemd Barbarismus, denken in onmagt te vallen en het ABC der school van buiten weten; maer de eerste letter van de tael der kunst nooit zullen kennen'¹⁸.

Het gebrek aan belangstelling voor vormanalyse blijkt ook uit zijn opstellen *Dante Alighieri-Levensschets*, *Dante Alighieri als dichter beschouwd* en *Het heilig Tooneel van Dante*¹⁹. In het derde artikel besprak Van Kerckhoven de voorwaarden tot een goede Dante-vertaling. Als belangrijkste voorwaarde stelde hij voorop 'dat men den vertaelden schrijver doet kennen zooals hij waerlyk is, dat men zyne plaetselijke kleur niet ontnemt'; de tweede voorwaarde was, dat de overzetting 'eenige dichterlyke waarde als tael blyft behouden', ofschoon 'aen de kennis der origineele dichterlykheid ondergeschikt'. Eens te meer bleek hier zijn voorkeur voor de inhoud²⁰.

'Ziekelyk' noemde hij n.a.v. Van den Driessches *Proeve van vaderlandsche Gezangen* het 'dichtergevoel' van sommigen, die meenden de poëzie 'in hunne magt te hebben, wanneer ze zich in eene soort van tael hebben uitgedrukt, die half duitsch en half latyn' was en die zich in hun bewondering voor 'hunne aaneenge-

¹⁶ Ibid., 1841, II, p. 167.

¹⁷ De Vlaemsche Rederijker, 1855, p. 159.

¹⁸ Ibid., 1856, I, p. 97.

¹⁹ Kunst- en Letterblad, 1844, respectievelijk, p. 13-14, 18-19, 23-24.

²⁰ Ibid., p. 23.

knoeide jamben, distichons, enz.' bovendien nog inbeeldden, omdat de fabricatie hun veel tyd en moeite gekost heeft, dat zij waerlyk onstervelyke dichtstukjes hebben voortgebracht en in de kunst mogen genoemd worden'²¹.

In tegenstelling met Snellaert en de schrijvers van de Gentse groep, die voorstanders waren van *de historische roman* en hiervoor motieven opdiepten uit de middeleeuwse geschiedenis, verkoos Van Kerckhoven *de 'hedendaegsche', m.a.w. de realistisch-psychologische roman*: 'een verhael waarvan de gebeurtenissen en de zeden der persooaeden welken er in voorkomen, aen onze tyden ontleend zyn', 'eene afschildering van den tyd welke wy beleven, van de zeden onzer eeuwgenoten, welke het doel en de samenstel van een dusdanig gewrocht moet zyn'²². Invloed van Balzac is hier niet vreemd. Naar Domien Sleenckx in zijn *Indrukken en Ervaringen* meedeelt²³, vormden de romans van Balzac vaak het onderwerp van discussies tussen hem en Van Kerckhoven. Deze toonde grote belangstelling voor de 'psychologische zijde' van Balzacs talent. Zijn sociale belangstelling liet hem niet toe 'vreemde dingen' in de roman te tonen. Het genre van de historische roman, een tussenvorm tussen 'een episch gedicht' en 'een grondige echte geschiedenis', had volgens Van Kerckhoven zijn beste verwezenlijking gevonden bij Walter Scott en enige van diens goede leerlingen; in Vlaanderen beantwoordde het echter niet aan de eisen die een juiste verhouding tussen epos en geschiedenis toelieten. 'Aen de Epopea steelt het vormen, aen de Geschiedenis steelt het feiten en verminkt die beide; het omkleedt zich met den mantel van schynbaerheid, en loopt op de boorden der verbeeldingswereld; het verwringt en martelt de feiten der geschiedenis om ze tot eene *intrigue* te kunnen buigen, en het schildert niet dan te dikwijls zeden af die in de menselijke natuer niet liggen en van welker wezenlykheid men zich niet kan overtuigen'²⁴. Waardering van de oudere beschaving en het opwekken van de geest tot navolging waren onvoldoende om de historische stof een nieuw leven in te blazen en een nieuwe schepping te doen ontstaan. Om werkelijk vruchten af te werpen moest de letterkunde voor het volk toegankelijk worden. Die stelling vond hij bevestigd in de evolutie die hij bij vele buitenlandse auteurs had vastgesteld. 'De meeste der schryvers, en zij hebben daarin voorzigtig en verstandig gehandeld, de meeste der schryvers', aldus Van

²¹ De Vlaemsche Rederijker, 1853, I, p. 196.

²² Kunst- en Letterblad, 1845, p. 101.

²³ D. Sleenckx, o.c., p. 138.

²⁴ Kunst- en Letterblad, 1845, p. 97.

Kerckhoven, 'wier eerste letterkundige voortbrengsels op het veld van het geschiedkundige roman gebloeid hebben, hebben weldra gevoeld dat zij hunnen geest in eene vreemde luchtstreek verplaatst hadden en onrype vruchten deden voortbrengen. Dit moeten de vlaemsche letterkundigen begrypen'²⁵.

Dezelfde argumenten voerde hij enkele jaren later tegen de tweede, meer katholiek georiënteerde uitgave van *Het Wonderjaar* van Hendrik Conscience aan. Nog steeds noemde hij de historische roman 'een soort basterd genre, zonder goed afgeteekend karakter, waerin de schryver niet zelden de geschiedenis verminkt en het volk, dat hy zou moeten onderrigten, valsche gedachten over de nationale gebeurtenissen inprent'. Zijn twist met Conscience en De Laet en zijn progressistische ideeën waren er niet vreemd aan, dat hij bij de nieuwe uitgave van *Het Wonderjaar* zo bijzonder scherp aan zijn vroegere stellingen herinnerde. 'Uitkramers van historische dwaasheden zoals de opsteller van het *Wonderjaar* N° 1 en van het *Wonderjaar* N° 2', aldus Van Kerckhoven, konden niet dulden dat wy hunnen valschen poppenwinkel voor ieders oog bloot legden en daerby deden gevoelen hoe, in soortgelijke voortbrengselen, het beöordelen en voorstellen der geschiedkundige gebeurtenissen voor eenig geld laflyk te veil werden gesteld en hoe de heilige waerheid werd verwrongen, hoe onze voorouders in hunne graven werden gehoond, om aen de party der lichthaters slaeflyk te gehoorzamen'²⁶. Al schoor Van Kerckhoven hier *Wonderjaar* nr. 1 en *Wonderjaar* nr. 2 over dezelfde kam, toch had hij de eerste uitgave eens geprezen als een werk waarin 'een democratische geest, eene drift voor de volkszaak, een streven naar onafhankelijkheid' heersten, 'die diepen indruk bij de menigte moesten achterlaten en tevens de aandacht wekken van de clericale partij, welke, op hare wijze van de vrijheid gebruik makende, meer en meer haren betreuenswaardigen invloed op ons jonge vaderland begon uit te oefenen'²⁷.

CONSCIENCE schreef zelf geen kritiek, maar hij en zijn werk, waren vaak het voorwerp van kritiek in de pejoratieve zin van dat woord, nl. van partijdige aanvallen en verdachtmakingen die hun oorsprong vonden in niet-literaire motieven en voor het grootste deel op Conscience's tweede uitgave van *Het Wonderjaar* de zgn. 'verroomschte' — 'verpaepschte' — 'vermechelde' uitgave betrekking hadden²⁸.

²⁵ Ibid., p. 98.

²⁶ De Vlaemsche Rederijker, VIII, p. 151-152.

²⁷ Wetenschappelijke Bladen, I, p. 304-305.

²⁸ Over Conscience's standpunt raadplege men A. Jacob, Conscience Briefwisseling

5/164. 100

CARLO
 PER DIVINA MISERICORDIA
 DEL TITOLO DI S. BERNARDO ALLE TERRE
 DELLA S. R. G. PRETE CARDINALE
OPPIZZONI ARCIVESCOVO DI BOLOGNA
 ED ARCICANCELLIERE DELLA UNIVERSITÀ.

Sopra istanza del Sig. *Pietro Frans Van Kerckhoven*,
 visti ed esaminati le Verballi degli Esami, si certifica che
 il medesimo nel giorno 11. Gennaio p. m. (1838) sostenne
 a pienezza di voti l'esperimento prescritto per *Baccalaurato*
 laureato — in Facoltà *Filosofica* —
 ed a giustificazione di ciò gli viene rilasciato il presente
 autentico Documento.

Dall' Università suddetta li 16. Marzo 1838.

Il Rettore
P. Minarelli

Il Dirett. di Cancell.

C. Oppizzoni

*Proclama. Universitatis Divinae et Liberae P. Bernardi ad Clerum
 et Populum Cardinalis Oppizzoni Archiepiscopi Bolognensis
 Universitatis Bolognensis Legatum. Datum ad Forum S. Petri
 Martini die 16. Martii 1838. Pontificatus Nostri Anno 7.
 C. Oppizzoni*

Het diploma van baccalaureus in de filosofie, door Pieter Frans Van Kerckhoven in 1838 aan de universiteit te Bologna behaald (Archief en Museum v. b. Vlaams Cultuurleven te Antwerpen).

Portret van J. F. J. Heremans door Fl. Van Loo

Inzake *toneel* hield Van Kerckhoven er nagenoeg dezelfde mening op na als Snellaert. Ook hij was ervan overtuigd dat 'een vaderlandsch tooneel een van de geschiktste middelen was om het volk te beschaven'. Met lede ogen constateerde hij dat vele toneelschrijvers het nationale element in hun toneel niet behartigden en slechts 'loutere kopyen of herinneringen van fransche tooneelstukken' voortbrachten en 'dan nog wel van die fransche stukken welke slechts en door zedeloosheid en door slechten smaak uitmunten'. Aan hetzelfde gebrek leden de toneelvertalingen: slechts de 'buitensporige dramas en vaudevilles van den parysischen schouwburg' werden de Vlamingen 'in een wartael' aangeboden. 'Omdat men op den franschen theater eene zekere klas van menschen, wier hart en geest door de vreemde denkbeelden verbasterd is, in fransche snakerijen ziet lust scheppen', aldus Van Kerckhoven, 'beeldt men zich in dat ook de vlaming slechts zoo iets noodig heeft om voedsel voor zijnen geest te vinden; en het fransche vaudeville treedt op de vlaemsche planken, en daer het volk de fransche snakery niet goed kan bevatten en er het conventionele niet van begrijpt, hebben de tooneelisten zorg, of vinden zich ten minste verplicht, het boertige al meer en meer te overdryven, tot zooverre dat zy in het afzigtelijke, in het wanstaltige, in het lage vervallen'²⁹.

Een bepaalde theorie had Van Kerckhoven over het toneel niet. Hij was al tevreden wanneer een echt Vlaams toneelstuk zonder uitheemse invloed verscheen. Werken als *Smeke Smeë*, *De Kraenkinders* of *Jan Steen uit vryen* van Domien Smeekx besprak hij dan ook met grote welwillendheid. Ofschoon zij 'door geene onvoorzienbare gevallen of ingewikkelde toestanden' verbaasden, beschouwde hij die werken als 'echte voortbrengsels van gevoel en

I, p. 112. Zijn opvattingen over de inhoud van de roman verschilden nochtans niet zo veel van die van Heremans. 'Herinner u steeds', aldus Conscience, 'de leus van het voorgeslagt: Godsdienst, Vorst en Vaderland. — Onze voorouders, bezaten een stil en zuiver geloof in de Alvoorzienigheid: dit geloof zy in onze voortbrengsels geerbiedigd, het beziele onze poogingen, opdat de uitheemsche twyfelgeest verjaegd worde; — Onze vaders hadden eenvoudige en kuische zeden, zij braken nooit den band des huwelyks, waren trouw aen hun woord en regtzinnig in hunne handel: die zeden moeten wij voeden en verspreiden, opdat het vreemde vergift ontworteld worde; — Geen volk op aerde heeft meer liefde, tot zyne goede vorsten getoond dan onze vaders: die liefde, die getrouwheid zy ook in ons, opdat de vreemde omwentelingsgeest ons vaderland niet aendoe, — ... In een woord, al wat eerbiedwaardig is zy door ons verdedigd, alles wat deugdzaam en lofbaar is diene als grondsteen ter opbouw van den vlaemschen tempel.' Conscience Briefwisseling I, p. 31-32.

Over Conscience raadplege men in dit verband ook: E. De Bock, *H. Conscience en de opkomst van de Vlaamse romantiek* (Antwerpen, 1943²) en P. de Mont, *Hendrik Conscience* (Brussel 1922).

²⁹ De Vlaemsche Rederijker, 1851, p. 144-145.

toneelkennis', het genre waaraan hij voor een nationaal toneel de voorkeur gaf, want de schouwburg moest niet alleen 'een school wezen van zedelijkheid maer ook een spiegel waer wy dagelysch leven zien uit herkaetsen, dat ons gemoedstoestanden afschildert welke wy in het werkelyke leven dagelysch kunnen ontmoeten en waer by de leering doeltreffend gemaect wordt en waerlyk een middel ter beschaving mag worden genoemd'³⁰.

Indien we Van Kerckhoven beoordelen, los van de sympathieën en antipathieën die hem als mens en als criticus te beurt vielen, dan constateren we dat zijn eerste beoordelingen meestal als illustraties dienden bij principes die hij theoretisch had verdedigd, dat zijn beginselen een mogelijke basis voor objectieve kritiek vormden en dat zijn beoordelingen vaak vlijmscherpe analyses waren. In *De Noordstar* hield hij zo in de beoordeling van Rens' *Gedichten* een pleidooi voor goed proza, verdedigde hij in die van Ledegancks *Bloemen myner lente* de ethisch-sociale zending van de schrijver, wees hij in die van J.F. Bliccks *Mengelpoëzie* op de eenheid van vorm en inhoud, toonde hij in die van Ledegancks *Burgslot van Zomergem* de noodzakelijkheid van een strenge kritiek en verwierp hij in die van het *Letterkundig Jaerboekje voor 1841* dit laatste als 'toetssteen van den vooruitgang der letterkunde'. Op dezelfde wijze begroette hij *Keizer Karel en de Berchemse Boer* en *Everaerd en Susanna* van H. Van Peene als eerste teken respectievelijk van een goed blijspel en van een goed drama. Zijn scherpe pen trof het ergst Th. Van Rijswijck, wiens *Eppenstem* hij zonder meer als rijmelarij kwalificeerde. Toen Van Rijswijck daarop met een aanval tegen *De Noordstar* en Van Kerckhoven antwoordde, nam deze in de beoordeling van Van Rijswijcks *Antigone* de gelegenheid te baat om zijn standpunt nogmaals toe te lichten.

In de keuze van de werken die ter illustratie van het negatieve moesten dienen was Van Kerckhoven wel niet helemaal objectief. Het partijdige lag niet in de beoordeling als zodanig, maar in het kiezen van slachtoffers om ter illustratie van het negatieve te dienen en in het verschillend en ongelijkmatig toepassen van strenge criteria. De wijze waarop hij b.v. de beoordeling van *De Geldduivel* van Conscience inleidde, brengt daarvan een sprekend bewijs. 'Onze nieuwsgierigheid werd opgewekt', aldus Van Kerckhoven, 'wanneer wy over eenige maenden, in de kristelyke dagbladen, het bovengemelde werk aengekondigd zagen. De titel alleen scheen ons reeds belangrijk: *De Geldduivel*, door Hendrik

³⁰ Ibid., 1852, p. 234.

Conscience; een onderwerp dat hy moest meester wezen, dat hy voorzeker *con amore* zou behandeld hebben!' Venijniger kon het moeilijk. Zij die meenden dat Conscience met *De Geldduivel* Shakespeare had overtroffen liepen meteen een flinke afstraffing op. Meer dan eens had Van Kerckhoven er immers op gewezen, dat het streven naar gelijkwaardigheid en het vergelijken met de buitenlandse literatuur voorlopig fataal tot een schadelijke overschatting van de Vlaamse letterkunde moest leiden. 'De bewie-rookers loopen hoog op met de vergelykingen. De eerste de beste baerdeloze dichter, welke enige regels bombast kan neërschrijven, wordt een Helmers genoemd; een poëet die styve volzinnen uitkraemt is een Bilderdyk; een andere die iets van zyn huishouden poogt te bezingen, wordt met Tollens vergeleken. Een prozaschrijver die een boerenverhael weet aen een te flansen is een Auerbach; een die de dieren op het toneel voert, wordt alras een Andersen genoemd en wanneer men historische romantismus voortbrengt wordt men ogenblikkelyk den vlaemschen Walter Scott geheeten'³¹. Hevig ressentiment om de talrijke ruzies waarin hij verward geraakte en die hem de reputatie 'berucht' hadden bezorgd³². wierp een schaduw op de kritiek uit zijn latere levensjaren. Hij zelf zag dat in. Aan Frans Rens schreef hij: 'Ik hou er slechts aen u te toonen dat ik myne belofte (nl. een bijdrage te leveren voor Rens' *Jaerboekje*) wil houden en dat vroegere recensien geen vijandschap geweest zijn noch tegen de uitgave, wier verbetering my immer ter harte heeft gegaen, noch minder tegen u dien ik immer tot myn beste vrienden heb gerekend'³³. Na de hulde, die een aantal verenigingen hem tijdens zijn ziekte op 22 juni 1857 hadden gebracht, antwoordde hij: 'In het aanschijn des doods ziet men zoo klaar, zoo helder in het afgeloopen leven... Indien ik nog terugkeeren kon op het afgelegde pad, ik zou my niet meer bezighouden met zoveel letterkundige beuzelingen; maar de hand aan elken Vlaming reikende, bijdragen tot het stichten der staatkundige beweging welke de hefboom is voor de ontvoogding van het Vlaamsche volk'³⁴.

³¹ Ibid., 1856, p. 155-156.

³² I. von Düringsfeld, *Von der Schelde bis zur Maas*, III, p. 93.

³³ Brief d.d. 15 juli 1855; G.U.B., ms. 2215.

³⁴ Volgens Aug. Snieters, in 't vervallen Huis (Lod. Gerrits), 1877, par. 5.

Johan Alfried De Laet

Een trouw bondgenoot van Van Kerckhoven was in den beginne JOHAN ALFRIED DE LAET. Hij was de raadgever achter de schermen en speelde o.m. een bemiddelende rol tussen Van Kerckhoven en Snellaert. Dat De Laet in het begin met de kritiek meeleefde, blijkt uit de woorden die hij tot Snellaert richtte: 'Waerheid en onpartydigheid voor wie het zy, is de grondregel welke de Noordstar voor de recensie die zy opneemt heeft aengenomen' ¹. Hij deelde oorspronkelijk Van Kerckhovens opvattingen zelfs in politiek opzicht en informeerde bij Snellaert voorzichtig naar het effect van Van Kerckhovens kritieken. Liberaal georiënteerd, maakte hij zijn literaire activiteit van zijn ideologie afhankelijk. Aan Snellaert schreef hij daarover: 'De rederykkamer is aen het ontwaken, yverige en liberale leden heeft zy aengewonnen en zoo men my, zoo men het schynt in 't zin te hebben, secretaris noemt zal ik dat boeltje wel uit het stof optillen en het catholyke plantenleven door de liberale werkzaamheid vervangen' ². Intussen zocht hij in de zgn. nationale richting toch een middenweg tussen de katholieke en de liberale partij, maar na enkele jaren mocht hij over zich zelf zeggen: 'Die Geister die ich rief werd' ich nun nicht los!' want Van Kerckhoven, Verspreuwen, Rosseels, Nys e.a. keerden de nationale richting de rug toe en zorgden ervoor, dat de *Olijftak* meer politiek werd georiënteerd en dat Conscience, De Laet en Vleeschouwer uit het genootschap werden geweerd ³.

De letterkundige kritiek heeft De Laet in tijdschriften niet beoefend, tenzij een enkele maal toen hij Heremans erop wees, dat van een sonnet uit Vondels *Palamedes* een oudere druk bestond dan die welke in Heremans' *Nederlandse Dichterballe* voorkwam. Zijn ruime kennis stond echter ten dienste van iedereen. August Snieders getuigt over hem: 'Overgroot was de invloed die De Laet op allen uitoefende: zijn meer welvarende stand in de samenleving, zijn hooger onderwijs, zijne opleiding tot het vak van geneesheer, zijne uitgebreide en degelijke literarische kennis in het Fransch, het penvoeren in dit of dat Fransch dagblad waren toestanden en eigenschappen, die hem, bij het ontwaken van ons Vlaamsch leven, een aanzienlijke overmacht moesten doen toekennen.' ⁴

¹ Briefwisseling Snellaert, G.U.B., G. 15751³⁴.

² Cf. A. Jacob, Conscience Briefwisseling, II, p. 23; brief d.d. 22 dec. 1838.

³ Ibid., p. 40.

⁴ Aug. Snieders, J.A. De Laet, p. 6.

Zelf Franse gedichten schrijvend en van de buitenlandse romantische letterkunde zeer goed op de hoogte, gaf hij zich niet over aan overschatting van de Vlaamse letteren om bestwil. Zijn brieven aan Snellaert getuigen van een helder oordeel, zowel over de Gentse literatoren als over de Antwerpse. Over de Gentenaren zegt hij b.v.: 'Buiten gy en Blommaert zyn al de letterkundigen van Gent, die gy ongetwyfeld per antiphrasim, letterhelden noemt, mannen die eenige rymtjes kunnen aan een knoopen, doch nooit der zake van eenig weezenlyk nut zullen worden, om dat zy zoo wel van burgerlyke heldhaftigheid als van breede staetkundige gedachten ontbloot zyn' ⁵. Over Antwerpse toestanden was hij ook niet al te best te spreken. Over de zgn. literaire vergaderingen bij Van Rijswijck schrijft hij o.m.: 'Er is by hem alle weken saturday eene samenkomst (saturnalium) waer in men soms wel iets ernstigs voorleest, doch zich meesttyds met de lezing van ultra-erotische stukken, met ultrazuipen en met ultra-rooken bezighoudt. Dit noemt Van Ryswyck jonge schryvers aenkweeken' ⁶. Merkwaardig is ook De Laets waardering voor *Jellen en Mietje* van K. Broeckart. 'Waer dit boekje in Frankryk uitgekomen', aldus De Laet, 'de Franschen zouden hemel en aarde byenschreeuwen. Het is veel beter als de Chants populaires van Henri Monnier' ⁷.

Jacob Frans Johan Heremans

De jonge JACOB FRANS JOHAN HEREMANS, met de voorbeelden van Snellaert en Van Kerckhoven voor ogen, zou het midden trachten te houden tussen strengheid en toegevendheid in de kritiek.

In zijn eerste bijdrage *Hoe wij de letterkundige Kritiek verstaen* hield hij een pleidooi voor het bestaansrecht van de tijdschriftenkritiek. Kritiek was voor de Vlaamse letteren noodzakelijk, maar haar positie werd onhoudbaar zodra zij betrekking had op schryvers wier scheppend werk de tijdschriften in stand hield. Heremans schetste de toestand van de literaire kritiek in tijdschriften als volgt: 'Eenige verzamelaers bannen dezelve geheel uit hun blad: immers zy hebben de schryvers noodig, op bepaelde tyd moet het publiek zynen gewoontelyken kost hebben, en met aen de schryvers eenige harde waerheden te zeggen, iets wat in een overzigt wel eens zou kunnen gebeuren, zouden zy hen toch niet

⁵ Conscience Briefwisseling, II, p. 72-73; brief d.d. 9 okt. 1839.

⁶ *Ibid.*, p. 67; brief d.d. 23 sept. 1839.

⁷ Briefwisseling Snellaert, G.U.B., G. 15751³⁴, brief nr. 60.

ter krachtadige medewerking aensporen'. Die toestand had tot gevolg, dat de kritiek oppervlakkig, schroomvallig en onoprecht was en dikwijls synoniem werd van 'schuchtere lofuitingen'. Toch bleef Heremans ervan overtuigd dat alleen door de kritiek onze letterkunde op vaste gronden kon worden gevestigd. Wie in een korte tijd 'eene literatuer bouwen en op vaste gronden vestigen' wil, moet ook de bouwstoffen onderzoeken 'die tot grondstelling moeten dienen', was zijn leuze.

Zonder namen te noemen keerde hij zich tegen dié critici welke de schrijvers van uit de hoogte behandelden en hun kritieken tot amplificaties van de begrippen schoon of lelijk beperkten, zonder dat zij hun oordeel met bewijzen staafden. Zulke handelwijze was voor de vaderlandse letteren van geen nut. Een criticus moest 'den schyver den goeden weg' tonen en diens gedachten met 'bewyzen om hem over te halen' ondersteunen. De letterkundige kritiek moest een 'billyke beoordeeling van letterkundige werken' of 'de toepassing van den smaek op de letterkundige werken' zijn. Veel verder dan de ideeën van Van Kerckhoven en van de achttiende-eeuwse opvattingen over de 'goede smaek' geraakte Heremans dus niet¹.

In tegenstelling met Snellaert die de letterkundige werken in *versvorm* als de verhevenste uiting van de dichtergeest beschouwde en de romans een noodoplossing noemde², was Heremans evenals Van Kerckhoven een voorstander van goed *proza*, meer bepaald van romans. Zijn motivering van die voorkeur verschilde van die van Van Kerckhoven. De *versvorm* was volgens Heremans een uiting van een primitiever cultuurstadium. De ontwikkeling van de Vlaamse letteren vergeleek hij met de ontwikkeling van een mens, 'die by den beurtelingschen voortgang zynער beschaving eerst zingt, zyn eigen hart uitstort, eer hy vertellen of leeren wil'. De Vlaamse letterkunde was als elke andere opkomende literatuur 'met verzen' begonnen, en — zo voegt Heremans eraan toe — 'gelyk het immer gebeurt by jonge volkeren die zich op den leest van andere schoeijen kunnen, verhieven die verzen zich meestal boven het middelmatige niet; het waren kinderen der navolging en oefening; en weinige dier gezangen, bevatteden die krachtige of teedere poëzy des herten, die den waren dichter kenmerkte; maer die weinige verzen maekten het volk opmerzaam naer de stem der zangers, en deden het eenigszins in zichzelf terugkeeren'.

Met de romans, die tot dan toe bijna uitsluitend gediend hadden

¹ Het Taelverbond, I. Citaten op p. 89-92.

² Cf. Wetenschappelijke Tijdingen, 1955, kol. 288-289.

'om den leeslust by den Vlaming te doen ontwaken', begon het tweede tijdvak. 'Niets', aldus Heremans, 'kon beter den vlaemschen landaard uit den sluimer des geestes schudden, waerin hy gedurende meer dan twee honderd jaren onder de gewetensdwingende regeringen der spaensche en oostenryksche besturen, slapender gedachtenis, was gedompeld geworden, dan het verhael der groote daden van het voorgeslacht'. Het opwekken van een Vlaams bewustzijn moest het belangrijkste doel van historische romans zijn. Problemen van moderne of sociale aard konden er niet in behandeld worden, omdat de schrijvers moesten aanvoelen dat 'de verzwakte geest van het volk niet in staet was om zich op eens daeraen te wyden'.

Thans was volgens Heremans het derde tijdvak aangebroken. De letterkunde mocht niet uitsluitend meer uit romancen, vaderlandse dichtstukken en romans 'zonder hoofdgedachte of strekking' bestaan. Nu het volk had leren lezen, moest de letterkunde in dienst van de stoffelijke en zedelijke verheffing van het volk worden gesteld³. Zozeer was Heremans van de noodzakelijkheid van goede romans overtuigd, dat hij een uitvoerige studie *Over den Roman* aan het genre wijdde. De roman moest de voorstelling zijn van 'belangryke en natuerlyke karakters by middel eener aeneenschakeling van gebeurtenissen' met de bedoeling 'edele gevoelens in te boezemen'. Het voorstellen van feiten alleen, zonder bindende 'innerlyke gedachte' of 'zedelyken draed', zou van de roman slechts 'een lichaem zonder ziel' maken⁴.

Terwijl Van Kerckhoven *de historische romans* van de hedendaagse onderscheidde, wenste Heremans die van de *zedenromans* te onderscheiden. De benaming 'hedendaegsch' duidde zijns inziens geen karakteristiek verschil aan, want 'een roman, op groote gebeurtenissen van onzen leeftijd gebouwd, hoe hedendaegsch hy ook zy', was als zodanig historisch, terwijl een roman 'die slechts de afschildering der eigendommelyke zeden eener vroegere eeuw bevat', daarom nog geen historische roman was. Verwijderd en onmiddellijk verleden waren als gegeven voor de historische roman gelijkwaardig, evengoed als vroegere en hedendaagse zeden dat waren als stof voor de zedenroman. De roman ontleende zijn specifiek karakter aan de intrinsieke aard van zijn gegeven, niet aan de chronologie van het gegeven. 'De zedenroman is degene die het eigenaerdige in zeden en gebruiken, de gewaerwording der ziel, den inwendigen mensch van welkdanige eeuw, beschouwt; de historische roman integendeel rust op die groote gebeurtenissen,

³ Het Taelverbond, III, p. 506-507.

⁴ Ibid., I, p. 139-140.

waardoor de mensch door eene buiten hem gelegene kracht in eene andere sfeer geschokt wordt'. Ofschoon niet aan een bepaalde tijd gebonden, moest de stof van de zedenroman 'op de bezondere, eigendommelyke zeden' van het gekozen tijdvak steunen ⁵.

Tegen Van Kerckhovens bezwaar dat in de historische roman de historische waarheid zozeer met de verbeelding werd versmolten, dat men 'het historische ware' niet meer uit 'het verdichte' kon kennen, voerde Heremans aan dat dan evengoed het epos en het drama, die ook 'verdichtsels op een historisch getouw' weven, konden worden afgewezen. De historische roman moest de geschiedenis onaangeroerd laten. Het verwringen van historische feiten tot een intrige beschouwde Heremans voor de historische roman als een even erg gebrek als de onnatuurlijkheid voor de zedenroman.

Slechts in het aanvullen van wat aan de geschiedenis ontbrak, b.v. 'in zedentaferreelen, in het scheppen van persoonaedjes uit het volk', mocht de verbeelding heersen, omdat er toch geen gevaar bestond dat die verdichte personages als 'waerachtig bestaen hebbend' zouden worden beschouwd. Heremans interpreteerde Van Kerckhovens voorkeur voor de (hedendaagse) zedenroman en diens argumenten verkeerdt. Zo beweerde hij b.v., dat Van Kerckhoven de historische roman verwierp omdat deze 'te dikwijls zeden afschildert die in de menselijke natuer niet liggen', waar Van Kerckhoven er alleen op had gewezen dat de schrijver die zijn geest in een vroegere tijd moet verplaatsen, moeilijk de zeden en gewoonten van de mensen uit die tijd kan beschrijven en daardoor het gevaar loopt niet waarheidsgetrouw te zijn. Met de bewering dat de schrijver 'door al de regels der kunst' wordt gedwongen het tegenovergestelde te doen, nam Heremans Van Kerckhovens bezwaar echter niet weg. De historische roman moest een middel zijn om het volk 'de liefde en de zucht voor de verheerlijking des vaderlands in te boezemen', terwijl het doel van de zedenroman 'zedelyke beschaving', meer bepaald 'beschaving door de reine leer van het Christendom' was. Onderwerpen als echtbreuk, ontering, tot fatalisme neigend pessimisme 'of ydele sociale droomen die alleen strekken om de maetschappy op hare grondvesten te doen daveren', mocht de zedenroman derhalve niet behandelen en tegen de invloed van sommige Franse schrijvers in wier werken 'alle maetschappelyke banden' losgelaten en 'alle zedelyke pligten' werden overtreden, moest worden gereageerd ⁶.

Inzake het probleem *classicisme of romantiek* wist Heremans

⁵ Ibid., p. 85-86.

⁶ Ibid., p. 241-242.

geen duidelijke stelling te kiezen. Eerlijk gaf hij toe dat hij de betekenis van die woorden niet kende. Het ging ten slotte niet om de naam. Tegen degenen die het classicisme identificeerden met een kunststroming, die eiste 'dat de schrijver zijne schriften opblaze met grieksche en latynsche godennamen, dat hy geene autoriteit buiten de ouden kenne, en geen stap verder wage dan Homeer of Virgilius, dat hy voortleve van het leven der ouden, en dat de christene beschaving geen verandering, geene volmaking in de letterkunde, die de spiegel is der maetschappy, voortbrengt', betoogde hij dat het doel van de kunst niet bestond in 'het uitgalmen van ydele klanken', of in 'slaefsche navolging', maar in het uitstorten van gevoel.

Anderzijds verwierp hij evenzeer een romantiek die de vorm volkomen aan de gedachte ondergeschikt maakte, alle gezag in de letterkunde overboord wierp en als enig beginsel 'de l'audace, de l'audace et encore de l'audace' huldigde. Een werk was slechts bewonderenswaardig in de mate dat 'de schoonheid van Scheppling' het bewonderenswaardig maakte, hetgeen betekende dat 'de schepping, het plan, het zedelijk doel van de schrijver' de eerste bron van het Schone was. De vorm was 'het lichaam der gedachten'. Een schone inhoud moest harmoniseren met een schone vorm⁷.

Op die theoretische beschouwingen liet Heremans een overzicht van de moderne historische romans en zedenromans volgen. Hij ging daarbij van de vaststelling uit dat bij alle volkeren de historische romans de zedenromans waren voorafgegaan. De verklaring van dat verschijnsel zag Heremans in 'de eenvoudigheid der zeden' die 'nog geenens gispingswaardigen kant opleverde', zodat 'de schrijver geene gebreken moest tuchtigen, maar alleen grootsche gevoelens moest doen ontstaan⁸. Hij begon zijn overzicht met de werken van Herodotos. Verder vermeldde hij de werken van Xenophon, Longus, Heliodorus, Achilles Tatuis en Chariton, het Nibelungenlied, de Vlaamse ridderromans, de romans van Tasso, Boccaccio, Cervantes, Lesage, mademoiselle de Scudéry, mademoiselle de la Calprénède, l'abbé Prévost, Voltaire, Rousseau, Bernardin de Saint-Pierre, Richardson, Fielding, Sterne, Goethe, Tieck, Claudius, Jean Paul Richter en E.T.A. Hoffmann. Al die auteurs beoordeelde Heremans min of meer uitvoerig.

De Vlaamse ridderromans waren zijns inziens zedenromans, waarin met moedige onafhankelijkheid de zeden der ridders wer-

⁷ Ibid., p. 93-94.

⁸ Ibid., p. 140-141.

den gehekeld, in tegenstelling met de veertiende-eeuwse Italiaanse ridderromans, waarin uit vleierij de ridderschap 'met belachelijke, overdrevene kleuren' werd afgeschilderd,

De eerste grote schrijver van zedenromans werd Cervantes, die de zedenroman op 'het eigendommelyk karakter' van zijn eeuw deed steunen om in zijn *Don Quichotte* met de buitensporigheden die aan het ridderdom werden toegeschreven, schoon schip te maken.

Ondanks zijn gaven als 'zedelopmerker' en 'mensenkenner' en zijn natuurlijkheid had Lesage in plaats van in *Gilblas* 'verhevenheid in de gevoelens' te leggen en de slechtste kanten der menschelyke natuer' af te keuren, zijn spot met de ondeugden te vaak van een verontschuldiging vergezeld doen gaan. Dat verwijt trof nog meer Mademoiselle de Scudéry en Mademoiselle de la Calprénède, die met hun 'smakeloze verhalen waer het van tegenstrijdigheden krielt' het Franse publiek hadden trachten te paaien, en l'abbé Prévost, wiens romans nooit tot edele gevoelens opwekten en slechts diens eigen romanesk leven weerspiegelden. Madame de Tencin, die 'ontaarde moeder van d'Alembert', vond evenmin genade want de karakters van haar romanfiguren hielden te zeer tot 'dweepzucht' over, waardoor zij 'tot de wanhoop en de zelfmoord hunner gevoelens' werden gevoerd. Voltaire, wegens zijn 'verderfelijke invloed niet eens de naam van romanschrijver waardig', had slechts 'smakeloze hekelverhalen' geleverd, 'waervan de buitensporigheden, aan zonderlinge oostersche tooverij ontleend, alles bevatten wat kwaedaerdigheid en arglistige geestigheid kan uitvinden om iedere burgerlyke en godsdienstige instelling om verre te werpen'. Had Rousseau 'zyne uitgestrekte kennis van het menschelijk hert' en 'zyn welsprekende en krachtige styl' eerder aan de zedenroman dan aan het verdedigen van sofismen gewijd, dan had hij wonderen kunnen verrichten. *Paul en Virginie* van Bernardin de Saint-Pierre loofde Heremans als verwezenlijking van 's schrijvers jeugdromen van geluk en deugd.

Bij de Engelsen bewonderde Heremans vooral Richardson om de prachtige karakterschildering en de 'zedelijke' inhoud van diens werken, Fieldings *Tom Jones* om de 'voortdurende tegenoverstelling der natuerlyke hoedanigheden van den mensch aen maetschappelyke huichelary' en Sternes *Tristram Shandy* om de nieuwe spirituele wijze om de zeden te hekelen⁹.

Ofschoon hij het betreunde dat een 'groot mensenkenner' als Goethe in het hart gevoelens deed ontvlammen 'die men moet

⁹ Citaten : *ibid.*, p. 144-147.

trachten uit te roeijen' en dat op diens werken 'eene tint van onzedelijkheid en zwarte wysgeerte' lag, beschouwde hij Goethes werken als het uitgangspunt van de moderne zedenromans en historische romans. In *Werther* zag Heremans 'het verhael der gewaerwordingen der eeuw', vol met 'wanhoop van een geslacht op de boorden des afgronds', wanhoop die hem des te afschuwelijker leek, omdat hij hem bij de schrijver aanwezig wist. *Götz von Berlichingen* bracht de kentering: daarin had Goethe de zelfmoord niet meer als schuilplaats gekozen en herdacht hij het voorbij slechts met droefheid en spijt. Had *Werther* het sein gegeven tot 'eene skeptische gevoeligheid van eene algemeene droefgeestigheid', *Götz von Berlichingen* herriep den riddertyd'.

Van de Engelschen roemde Heremans Walter Scott als de onovertroffen meester van de historische roman, die passieloos, onbevooroordeeld en onpartijdig het verleden had geschilderd. Scotts navolgers waren er niet in geslaagd om als hun meester 'de verledene eeuwen te schilderen en uit zyne tafereelen zedelyke lessen te trekken'. Zij hadden niet begrepen dat de hoedanigheid van Scotts romans bestond in het doen kennen van 'de voorvaderlyke zeden', het prijzen van 'het navolgenswaardige in den mensch' en het veroordelen van 'het laekbare'. Te zeer de gevangenen van hun eigen gewaarwordingen, karakter, gebruiken en vooroordelen, waren zij in het weerleggen van de zeden mislukt. Tot de beste navolgers behoorden Manzoni en Rossini. Gedeelten uit Manzoni's werken konden tegen de beste van Walter Scott opwegen. Alleen had Manzoni in *Promessi sposi* de menigte niet dynamisch genoeg voorgesteld, terwijl hij in *La Sibilla Odaleta* 'de wetenschap van den oudheidskundige' niet voldoende met 'het talent des dichters' had weten te versmelten ¹⁰.

In de werken van Charles Dickens herkende Heremans de eigenschappen van een groot zedenromanschrijver: kracht, waarheid en kuisheid. Bij het uitbeelden van 'tafereelen uit het gemeene leven' bleef Dickens steeds bekommerd om het lijden van zijn medemenssen ¹¹.

Dat Heremans ook de sedert De Bonald verspreide opvatting deelde dat de letterkunde de spiegel is van de maatschappij, blijkt uit zijn oordeel over de negentiende-eeuwse Franse letterkunde. Frankrijk, dat 'op het einde der achttiende eeuw alle zedelyke banden geslaekt' had, voelde dagelijks zijn geestelijke kracht 'in den dwarrelstroom der omwenteling meer en meer medegesleept en verslapt: de hoofden waren tot zinneloosworden toe voor vry-

¹⁰ Citaten: *ibid.*, p. 218-221.

¹¹ *Ibid.*, p. 237.

heid en gelykheid, dat is toemeloosheid, opgevyzeld'. Zo algemeen was de verwarring, dat van een weerspiegeling van de maatschappij in de letterkunde geen sprake kon zijn. Wel was er Madame de Stael, maar zij behoorde niet tot het tijdvak van de omwenteling. Onberoerd door de buitensporigheden van de omwenteling, had zij 'eene goeden smaek, een gezond oordeel, eene ryke inbeelding en eene al te groote gevoeligheid behouden'. Chateaubriand was volgens Heremans de werkelijke vernieuwer van de Franse letterkunde. Hij wilde dat de Franse letterkunde christelijk zou zijn en 'bewees dat de godsdienst van het kruis zoo veel ruimte voor de literatuur opleverde als de grieksche godenstoet'. Hij geloofde dat de maatschappij kon hervormd worden en een nieuw leven krijgen, indien haar het christendom, de 'voorvaderlyke godsdienst' werd teruggeschonken. Een beroep op het gevoel eerder dan op het redeneervermogen scheen hem daartoe het geschikte middel. Heremans betreurde het dan ook, dat Chateaubriand door de schrijvers van de nieuwe Franse school in zijn pogingen niet werd gevolgd. 'In plaats van tot de bron van het schoone terug te keeren', zochten zij hun voedsel 'in het opvisschen van alles wat er walgelyk in het slyk van vreemde literaturen lag' en dreven zij 'den mensch altijd verder, altyd verder tot het teugelvieren zyner driften'. Het afgryselijke, als bron van het schoone' zaaiden ze met volle handen. Het idee van 'de opstand tegen de maatschappelijke instellingen', dat ze aan Goethe ontleenden, verpersoonlijkten zij in bijna al hun werken 'in eene oploopende menschenhatende basterd'¹². Tegen die houding plaatste Heremans de opvatting: 'De Dichter is de priester van het Schoone en de bron van het Schoone is God. De Dichter moet het Schoone in de maatschappy bezingen, voor de deugd zyne snaren spannen, met geestdriftvolle woede het misdryf hoonen: want hy is de rigter der maetschappy'¹³. De Franse romanciers verwaarloosden de karakterstudie van hun romanfiguren en zochten eerder door situaties dan door een diepe inhoud effect te bereiken. Zij bekommerden zich niet erom of de strekking van hun roman al dan niet zedelijk was en hadden slechts als doel bij de lezer sensatie te wekken. Ofschoon sommigen erg ingenomen waren met hun 'vruchtbaerheid', maakte hun werk op Heremans de indruk van stereotype herhaling: 'altyd dezelfde typen, dezelfde omstandigheden: eene eeuwige opvolging van gruwelen en uitvalen, altyd mannen die de maetschappy haten en willen hervormen;

¹² Ibid., p. 227-232.

¹³ Ibid., III, p. 376.

eeuwig dezelfde oorzaken : bastaards, verleiding, echtbreuk ; dezelfde middelen : vergif, dolken, pistolen enz'.

Wegens zijn scheppende verbeelding, zijn duidelijk doel en zijn 'talent om alles sterk en glansryk af te teekenen', bekleedde Victor Hugo volgens Heremans onder de Franse romanschrijvers de eerste plaats. Hij ontsnapte echter niet aan de geestesziekte van zijn tijdgenoten bij wie 'wanorde en zedebederving' hoe langer hoe meer toenamen. De werken van Janin, waaraan elk hoger doel ontbrak, werden door Heremans als 'walgachtige imbrogljo's, mengsels van bloed en wellust' gekarakteriseerd. Bij Eugène Sue was de 'zucht tot overdrijving en sensatie' zó groot, dat hij van 'iedere deugd eene wandaed' en van 'iedere wandaed eene deugd' zocht te maken. Over Balzac sprak Heremans geen beslissend oordeel uit. Alleen merkte hij op, dat waar Janin, Sue en Hugo 'de echtbreuk, de moord en dergelyke' tot hoofdthema van hun romans hadden gekozen, Balzac niet zo ver ging en zich vergenoegde 'met de liederlijkheid'. In de *Contes philosophiques, drolatiques* en in *Peau de chagrin* herkende Heremans 'een krachtige, vruchtbare geest' echter 'niet altyd logiek en niet genoeg wysgeer'. Met het geveinsde cynisme van Balzac kon hij evenmin instemmen; de romans van George Sand keurde hij af als 'onrechtstreeksche aanvallen tegen aengenomen wetten en gebruiken', waarin de ongelukkigen bijna nooit verantwoordelijk zijn voor hun lijden, maar steeds het slachtoffer zijn van 'maatschappelyke onregtveerdigheid', 'wereldsche dwingelandy' of van een 'overeenkomstige zedeleer'. Heremans noemde het afschuwelijk dat zij godsdienst en maatschappij in hun heiligste grondvesten aantastte en 'het noodlot als de oorzaak van alles' voorstelde.

Twee auteurs namen aan die buitensporigheden geen deel: Charles Nodier, wiens werken steeds een zedelijke inhoud hadden en naar de vorm de bevalligheid van de werken van La Fontaine benaderden, en Alfred de Vigny, die in zijn *Cinq Mars* door 'schepping van karakters en ware schildering des tyds' uitmuntte¹⁴.

De opkomst en het succes van de historische roman in Vlaanderen schreef Heremans toe aan de wil van de Vlamingen om 'hunne eigendommelykheid door hunne eigene tael' te bevestigen en door de taal 'eenen onwrikbaren dyk' op te werpen tegen 'vreemde overheersing'. Conscience beschouwde hij niet als een navolger van Walter Scott; beider doel en werkwijze waren te verschillend. Walter Scott schilderde het verleden om het verleden, Conscience verkoos het dynamisch optreden in zijn romans boven

¹⁴ Ibid., I, p. 232-237.

een 'overtollig afschilderen' van het verleden. In Consciences bedoeling om 'door het afschilderen der wonderlyke daden der voorouders' het vaderlands gevoel op te wekken, zag Heremans de reden waarom Conscience zo dicht bij de historische waarheid was gebleven en *De Leeuw van Vlaanderen* eerder als een 'romantische geschiedenis' dan als 'een geschiedkundige roman' diende te worden beschouwd. De Laet had in *Het huis van Wezenbeek* hetzelfde doel nagestreefd. Toch verschilden De Laets romans in menig opzicht van die van Conscience. Deze schreef geromantiseerde geschiedenis, De Laet bracht een 'ontleding van den geest, de ziel eener eeuw', Conscience schilderde het volk 'in zyn daden', De Laet deed 'de gedachten, de gevoelens van het volk kennen'. Consciences romanfiguren waren 'historisch' en bewogen zich 'in een gegeven ruim', die van De Laet waren 'niet historisch', omdat hij zich zelf daarin had verpersoonlijkt. De stijl van Conscience was 'bevalliger gekleurd en ligter', die van De Laet 'dieper' en 'soms loom'. Consciences werkwijze in *De Leeuw van Vlaanderen* was objectief, die van De Laet in *Het Huis van Wezenbeek* 'subjectief'. Jules de Saint Genois beschouwde Heremans als een navolger van Scott, omdat die in *Anna* het leven in de vroegere eeuwen zó juist had weergegeven, dat de lezer zich 'in een ander tydvak herplaetst' moest voelen.

Onder de Hollandse schrijvers van historische romans kreeg Jacob van Lennep de eerste plaats. Zijn romans dwongen bewondering af door de natuurgetrouwe en warme schildering, de 'verscheidenheid van karakters' en de 'vindingrykheid'. Van Lennep kon alleen ten laste worden gelegd, 'dat hy wat te veel op materiële middelen' had gebouwd en 'niet genoeg aan de groote bron, het hert' had geput. Een beroep op het gevoel zou de lezer meer getroffen hebben dan 'diepe kennis der zeden en gebruiken onzer voorvaderen'¹⁵. Ook Loosjes, wiens doel het was 'door het voorstellen van edele vaderlandsche karakters tot vaderlandsche deugd aan te sporen', kende Heremans een eervolle plaats toe. Alleen 'de langdradigheid van sommige tafereelen' kon niet door de beugel. Verder noemde hij nog de werken van Juffrouw Toussaint, Van Hagen en M.C. van Hall.

Als schrijvers van zedenromans noemde Heremans: Betje Wolff en Aagje Deken, Jan de Vries, Juffrouw Hazebrouck, Van Kerckhoven, Conscience, N. Beets en J. Kneppelhout. *Sara Burgerhart en Cornelis Wildschut* van Aagje Deken en Betje Wolff prees hij om hun 'reine zedeleer', 'grondige menschenkennis en opregte

¹⁵ Ibid., p. 222-225.

goedhartigheid'. In *De Atheïst* van Jan de Vries zag hij een van die werken waarin 'het geloof aen de Voorzienigheid onder den bevalligste vorm doorstraelt' en de karakters 'met levendige en ware kleuren gemaeld' zijn. In *Te laet* en *Eliza* van Juffrouw Hazebrouck prees hij de altijd aanwezige zedelijke strekking en hij aarzelde niet *Jack* van Van Kerckhoven te vergelijken met de romans van Dickens. Evenals bij Dickens heerste bij Van Kerckhoven de drang naar sociale verbetering en medelijden met degenen die onder misbruiken gebukt gingen.

De inhoud van *Consciencies Sieska Van Roosemael* karakteriseerde hij als: 'het opwekken der vaderlandsliefde, ter staving van het eigendommelyke des volks en ter wering van het vreemde'. In Beets' *Camera Obscura* bewonderde hij de zedenschildering der Noordnederlanders en de spot met 'het belachelijke in hunne levenswijze', in Kneppelhouts *Studententypen* de 'natuerlykheid' en de 'luimige scherts'.

Buiten die principiële, belangrijke opstellen schreef Heremans voor *Het Taelverbond* hoofdzakelijk korte recensies, b.v. over *Daniël* door P.F. Van Kerckhoven, *De Teuten*, *De Bokkenrijders in het land van Valkenburg* en *De Verwoesting van Maestricht* door P. Ecrevisse, *Rowna* en *Margaretha van Constantinopel* door Eug. Zetternam, *De Zoon der Volks* door Lodewijk Gerrits enz.

Ook volgde hij de publicaties van de almanakken en jaarboekjes als het *Nederduitsch Letterkundig Jaerboekje*, de *Muzen-Album*, de *Vlaemsche volksalmanak* en *Van Alles Wat op de voet*.

Opvallend is in zijn principiële kritieken als *Over de Roman* het uitgesproken christelijk moraliserende en zelfs reactionaire karakter van zijn opvattingen. Uit een oppervlakkige vergelijking van Heremans' opstellen met de inhoud van de *Bijdragen tot Boeken en Menschenkennis* van P.S. Schull en A. van der Hoop, van *De Fakkel* van J.P. Sprenger van Eyck en van andere Nederlandse tijdschriften uit die tijd, blijkt al onmiddellijk dat Heremans' houding door de lectuur daarvan moet beïnvloed zijn¹⁶.

De recensies van Heremans waren voor die tijd goede informatie. Meestal bestonden ze uit een uitvoerig relaas van de inhoud en een bespreking van de karakters. Van een esthetische kritiek kwam er gewoonlijk niet veel in huis.

¹⁶ Al die tijdschriften bevinden zich trouwens in de nalatenschap Heremans der Gentse Universiteitsbibliotheek. Het opvallendst is de gelijkenis met de ideeën in *Over Uitspannings-lectuur* door P.J.J. Mounier en *Overzicht der bedendaagsche Fransche Letterkunde, sedert de laatste twintig jaren* door J.A. Bakker (*De Fakkel*, resp. 1837, p. 145-197 en 1834, p. 319-376).

De overige Critici

EUGÈEN ZETTERNAM (Joos Jozef Diricksens), die van 1847 tot 1849 te Antwerpen zijn militaire dienst vervulde, werkte onder het pseudoniem L. Yzendyck als toneelcriticus aan *Het Taelverbond* mee. In zijn *Vlaemsche Toneelkronyk*¹ hield hij een pleidooi voor een nieuwe toneelkritiek die zich niet meer met de woorden 'schoon, voortreffelijk, wonderwel, buitengewoon, nog nooit gezien' zou tevreden stellen, en beval hij eveneens het burgerlijk drama aan.

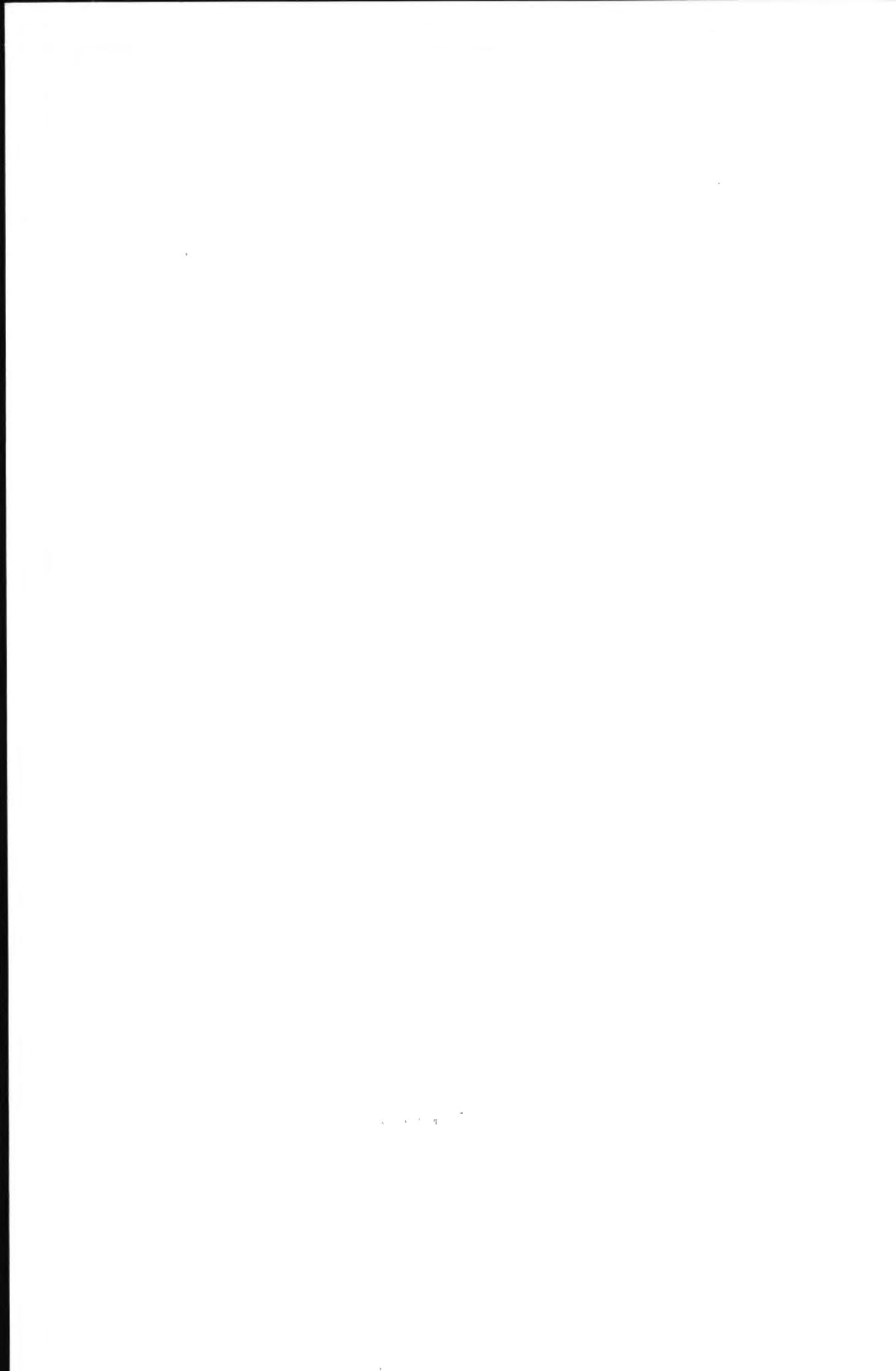
Tegen het toneel in Vlaanderen had hij als belangrijkste bezwaar: de ellendige keuze van stukken. In plaats van oorspronkelijk Vlaams werk op te voeren, deed men voortdurend een beroep op vertalingen. 'Het gebrek aan nationale drama's' was echter niet aan de schrijvers, maar aan de toneelspelers te wijten, die 'uit onkunde, moeijelykheid en tydgebrek' de oorspronkelijke Vlaamse stukken niet wilden vertonen. 'Het spelen van oude versletene fransche drama's viel hun daarentegen niet zo moeilijk, omdat ze die eerst in de schouwburg konden bijwonen en daarna naäpen. Ze waren dan ook al zeer tevreden als ze een 'bleeke kleur van de fransche vertooning' konden terugkaatsen. Een ander gevolg daarvan was dat het Franse conventionele en onnatuurlijke in sommige toneelmaatschappijen diep was binnengedrongen, ook weer omdat dat conventionele de toneelspelers zo gemakkelijk viel. Zij wilden niet begrijpen dat 'het bestuderen van de neiging en de eischen van het publiek, of beter gezegd, van de vlaemsche natie' de eerste vereiste voor de leden eener toneelmaatschappij was. De toneelschrijvers mochten volgens Zetternam niet tot de een of andere school overhellen, zij moesten oorspronkelijk Vlaams zijn.

In dat verband wierp Zetternam het probleem op of het toneel 'burgerlijk of ridderlyk' moest zijn. Hij beschouwde dat probleem nagenoeg op dezelfde wijze als Van Kerckhoven en Heremans dat voor de roman hadden gedaan. *Historisch* was het toneel wanneer het onderwerp ervan aan de geschiedenis was ontleend. *Burgerlijk* waren de stukken 'welke het dagelyksch leven, de zeden, de onheilen, het geluk van onzen omgang voorstellen en meer dan anderen op onzen lijftyd zyn toegepast'. Als zodanig waren deze laatste bijzonder voor het volk geschikt. Zetternam was daarenboven van mening dat het Vlaamse volk, dat sedert eeuwen niet meer had gelezen en sedert de ondergang van de rederijkerskamers zich met geen poëzie meer had bezig gehouden, 'tenzij met hier en daar een smakeloos liedeken', het best zou

¹ Het Taelverbond, 1848, p. 133-135 en 349-359.

Portret van Zetternam (J. J. Diricksen) door E. Du Jardin

gediend worden met treurspelen waarin — zoals in de werken van Conscience — door de ontleding van 'de smarten van het volk' de lezers zouden worden ontroerd en langzamerhand in meer verfijnde gevoelens behagen vinden. Het diende dan ook aanbevolen dat de toneelmaatschappijen niet uitsluitend prijzen voor het historiespel zouden uitloven, maar voor hun wedstrijden ook eens een zedenroman zouden uitschrijven. Slechts op die manier zouden de schrijvers worden verplicht de zeden van het volk te bestuderen.

Wat de wijze van opvoeren betrof, meende Zetternam dat ook het lage spelpeil aan de keuze der stukken te wijten was. Voerden de rederijkers een 'burgerdrama' op, dan was hun spel voldoende; het tegendeel had plaats wanneer ze een oorspronkelijk 'ridderstuk' opvoerden. Bij het opzeggen van verzen in treurspelen moesten spelers naar meer verfijning streven en 'zich onwennen van iederen voet der verzen te doen klinken'. Dit laatste gebrek hadden sommige acteurs samen met hun spel en hun 'uitgalming' aan de Franse wijze van opvoeren ontleend en wel zonder met het verschil tussen het Nederlands en het Frans rekening te houden. Een toneelspeler moest ten slotte zijn declamatie op het gevoel afstemmen. Zetternam eindigt met de uitspraak 'Kunst zonder Gevoel is niets, maer Gevoel zonder Kunst is nog minder.'

Tot de literatoren die aan Antwerpse tijdschriften eerder toevallig als criticus medewerkten, behoorden: Domien Sleenckx, J. Noleet de Brauwere van Steenland, F.A. Snellaert, P. Ecrevisse, H. Peeters en zelfs Jan van Beers en Theodoor van Rijswijk.

De naam van DOMIEN SLEECKX vinden we in de Antwerpse tijdschriften (1830-1850) slechts zeer zelden onder kritische bijdragen. De grootste kritische bedrijvigheid legde hij na 1850 aan de dag. Op hem rustte wél de taak dicht- en prozastukken voor het *Muzen-Album* (1843-1845) te verzamelen, daartoe het woord vooraf te schrijven en een enkele maal... de handschoen op te rapen. Snellaert had naar aanleiding van de eerste jaargang van het *Muzen-Album* in zijn *Kunst- en Letterblad* de volgende overweging gemaakt: 'Men zou denken dat het Antwerpsch Jaerboekje een tegenmanifest van de romantieke school is, beweze niet de tytel dat by de verzamelaers zulks in het geheel de meening niet was, of dat zy de onderlinge betrekking tusschen volk en letterkunde niet begrypen. *Muzen-Album*'². Het lag er vingerdik op dat Snellaert de Antwerpenaren een steek onder water wilde geven. Sleenckx reageerde geprikkeld. 'Een zeer geacht heer Recensent

² Kunst- en Letterblad, 1843, p. 13.

heeft verleden jaar beweerd, dat Muzen-Album al te klassisch klinkt, en vooral niets deugt voor eene verzameling van romantische voortbrengselen', schrijft hij in de inleiding tot de tweede jaargang. Indirect antwoordend stelde hij Snellaert de vraag: 'Sedert wanneer het woord Muze niet meer als verpersoonlijking der kunst mag gebezigd worden' en verwees hij hem naar Schillers *Gedichte*, Victor Hugo's *Cromwell*, préface, 'die hy zeker niet van classicismus zal durven beschuldigen'³.

J. NOLET DE BRAUWERE VAN STEELAND publiceerde in *Het Vaderland en de Vlaemsche Letterbode* (1844-1845) een *Redevoering over den invloed van het gevoel voor het schoone, met toepassing op onze Tael- en Letterkunde* en een opstel over de stand van de Vlaamse letteren: *Wat zy waren, Wat zy zyn*⁴.

Ook SNELLAERT werkte aan de Antwerpse tijdschriften mee. In *Het Taelverbond* verscheen voor het eerst zijn *Kort begrip eener Geschiedenis der Nederduitsche Letterkunde*. Met dat werk overschreed hij echter de grenzen der literaire kritiek en toonde hij zich een waardig literair-historicus⁵.

P. ECREVISSE liet zich eveneens niet onbetuigd met de opstellen *In welken toestand bevindt zich de eenheid der Vlaemsche Letterkunde?* en *Is een vlaemsche akademie mogelyk, in den tegenwoordigen staet van zaken?* Zijn bijdragen behoorden echter niet tot de letterkundige kritiek als zodanig⁶.

H. PEETERS schreef enkele stukken over Duitse letterkunde, waaronder de studie over *Ludwig Uhland* de belangrijkste is⁷.

Zelfs VAN RIJSWIJCK en JAN VAN BEERS waagden zich wel eens aan een recensie, doch verder dan een inhoudsopgave en wat lofbetuigingen brachten zij het niet.

Besluit

In literair-theoretisch opzicht werd in de Antwerpse tijdschriften de theorie gehuldigd dat kritieken aan een soort dirigisme in de kunst onderworpen moesten blijven; dié kunst moest vooral worden aangemoedigd die de beschaving van het publiek bevorderde, m.a.w. die nuttig en moraliserend was.

Doch in die eenheid van opvatting lag ook de oorzaak van de verdeeldheid: wat de ene voor de vorming van de literaire smaak

³ Muzen-Album, II, p. 2-3.

⁴ De Vaderlander en de Vlaemsche Letterbode, respectievelijk 1844, p. 145-157 en 1845, p. 123-138.

⁵ Het Taelverbond, IV, p. 403-428 en V, p. 49-80, 271-288 en 488-522.

⁶ Respectievelijk in: Kunst- en Letterblad, 1845, p. 33-34 en 53-54.

⁷ Het Taelverbond, III, p. 295-306.

van het volk wenselijk achtte, werd door de andere verworpen en waar de ene voor strengheid in de kritiek pleitte, deed de andere een beroep op toegevendheid.

Aan pogingen tot objectiviteit in de kritiek ontbrak het niet, een definitieve ontplooiing ervan werd echter meestal onmogelijk door het onderling getwist der schrijvers. De beoordeelden voelden de kritiek als een wapen op zich gericht, de beoordelaars gaven door hun houding in niet-literaire aangelegenheden daar vaak aanleiding toe. Toch heeft het scheppend werk en de kritiek van de letterkundigen veel bijgedragen tot de verruiming van de literaire horizon van kunstenaar en lezer.

ORTUS ET OCCASUS VITAQUE MORSQUE ITIDEST¹ of Astraal Onsterfelijkheidsgeloof bij de Romeinen.

DOOR

Paul NOYEN
lid der Maatschappij

Zo er enig probleem bestaat dat de mens ten allen tijde in de hoogste mate heeft bezig gehouden, is het dat van worden en vergaan, van leven en dood, van hemel en hel. Deze studie is bedoeld als een bijdrage tot het historisch aspect van het probleem, meer bepaald zal ze ons leren hoe een gewoon Romeins burger uit de IIIe of IVe eeuw na Christus, met name Laberius, met zichzelf deze fel betwiste zaak in het reine had gebracht. Laberius wil — en dit is typisch Romeins — dat de anderen, de levenden dus, hun profijt doen met zijn bevindingen over voortbestaan en hiernamaals. Wie immers enigszins vertrouwd is met de Latijnse funeraire inscripties, weet dat de Romeinse doden aan de levenden iets te zeggen hebben, dat ze juist met dit doel hun grafzerken hebben laten oprichten langs de wegen waar vele mensen voorbijkomen, dat ze dezen van uit het graf interpelleren en soms om een kort onderhoud verzoeken met geijkte formules als: « Reiziger, of gij die hier voorbijkomt, blijf even staan en luister naar wat ik u te zeggen heb »². Tijd, regen en

(1) Dit is het laatste vers van het zestienregelig grafschrift in deze bladzijden behandeld, dat van de dichter Laberius en zijn vrouw Bassa. Omdat het de sleutel vormt tot het begrijpen van het ganse gedicht en het wezen zelf van 's schrijvers opvattingen over leven en dood weergeeft, heb ik het tot titel van deze studie gekozen. De tekst van de inscriptie kan men terugvinden in C.I.L. VI, 13528; BUCHELER, C.L.E. 1559; J.B. PIGHI, *Lyra Romana*, p. 160, n. 76; CHOLODNIAK, *Carmina Sepulcralia Latina*, n. 97.

Voor zover ik weet, verscheen tot nu toe geen enkele publicatie, die het gedicht in zijn geheel behandelt. Wel werden in enkele grotere werken een paar verzen van de inscriptie geciteerd en besproken, ter illustratie van de opvattingen die de Ouden er op nahielden over hiernamaals en onsterfelijkheid. In dit verband vermeld ik Fr. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire*, Paris, 1942, pp. 88-90; E. GALLETIER, *Etude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922, p. 63, n. 4, p. 286; J. CARCOPINO, *Aspects mystiques de la Rome païenne*, Paris 1951, p. 234.

Als model voor deze studie diende het onlangs verschenen artikel van P. LAMBRECHTS, *Op de grens van Heidendom en Christendom, het grafschrift van Vettius Agorius Praetextatus en Fabia Aconia Paulina*, Mededelingen van de Kon. Vl. Acad., XVII, 1955, nr. 3.

(2) C.L.E. 995: Tu qui segura procedis mente, parumper/siste gradum quaeso verbaque pauca lege. 474: Respice praeteriens, viator, consobrini pietate parata.

wind hebben geenszins hun uitnodiging op het steen uitgewist, en per slot van rekening zijn de viatores, de reizigers, niet alleen degenen die het antieke Rome binnentraden of verlieten en even onder het lommer van een grafmonument gingen verpozen, de viatores zijn ook wij allen die, hoe dan ook, met de inscriptie van Laberius kennis maken, viator ben ook ik, die deze regels schrijft, viatores zijt ook gij, die ze leest. Ook tot ons dus is 's dichters afscheidvers gericht, en de laatste woorden van een stervende worden, sinds mensengeheugenis met schroom beluisterd, nopen ons ook in dit geval even na te denken over de zin van Laberius' boodschap. Begrijpen echter wat de Romeinse dode in zijn grafschrift juist bedoelt, is in veel gevallen een zeer kiese zaak, vaak is de betekenis ervan even moeilijk om doorgronden voor zijn tijdgenoten als voor ons, die er in de tijd en met de geest zo ver van afstaan. Zo nauwkeurig mogelijk te achterhalen wat de overleden Laberius ons te zeggen heeft over leven en dood, zal de opgave van deze studie zijn.

Eerst en vooral wordt de tekst van de Latijnse inscriptie bezorgd met een Nederlandse vertaling. Daarop zal een bespreking volgen die vooralsnog, in haar grote trekken geschetst, de twee delen van deze studie tot voorwerp zal hebben: ten eerste, het materieel aspect van het grafmonument en de kennismaking met de personages, ten tweede, de inhoud en de geest van het gedicht.

Bassa vatis quae Laberi coniuga hoc alto sinu
frugae matris quiescit, moribus priscis nurus.
animus sanctus cum maritost, anima caelo reddita est.

Parato hospitium: cara iungant corpora
5 haec rursum nostrae sed perpetuae nuptiae.

In spica et casia es, benedora stacta et amomo.
inde oro gramenve novum vel flos oriatur,
unde coronem amens aram carmenque meum et me.
purpureo uarum vitis depicta racemo
10 quattuor amplesast ulmos de palmite dulci.
scaenales frondes detexunt hinc geminam umbram
arboream procaeram et mollis vincla maritae.

Hic corpus vatis Laberi, nam spiritus iuit
illuc unde ortus. quaerite fontem animae.
15 Quod fueram, non sum, sed rursum ero quod modo non sum.
ortus et occasus vitaque morsque itidest³.

(3) De tekst is ongewijzigd uit BUECHELER, C.L.E. 1559 overgenomen.

Vertaling.

Hier rust Bassa, echtgenote van de dichter Laberius, in de diepe schoot der vruchtendragende aarde; ze was een vrouw van strenge zeden. Haar deugdzaam hart is bij haar man gebleven, haar ziel aan de hemel teruggeschonken.

Maak mijn rustplaats klaar: mocht ons huwelijk, dat thans eeuwig duren zal, onze dierbare lichamen opnieuw verenigen.

Gij ligt in de korenaren en de wilde kaneel, in de geurige mirre en de amoom. Mocht hieruit, aldus mijn bede, een nieuw gewas of bloem ontluiken om er mee in mijn radeloos verdriet het altaar, mijn gedicht en mijzelf te bekransen. Een knoestige wijnstok met purperen druiventros beladen, houdt met zijn weke ranken vier olmen omstrengeld. Van hieruit weeft het gebladerte, dat als 't ware tot een toneel is vergroeid, een dubbele schaduw dooreen, van de hoge bomen en de kluisters van de wijnstok, die als een tere echtgenote de olmen omarmt.

Hier ligt het lichaam van Laberius, want zijn geest is naar zijn oord van herkomst gegaan. Streeft naar de oorsprong van de ziel.

Wat ik was geweest ben ik niet, maar ik zal opnieuw zijn wat ik niet meer ben. Begin en einde, leven en dood, 't is al hetzelfde.

Zoals men ziet bestaat het gedicht uit drie goed te onderscheiden delen:

1. het grafschrift van Bassa, de vrouw van Laberius (v. 1-3);
2. de toespraak van Laberius tot Bassa (v. 4-12);
3. het grafschrift van Laberius (v. 13-16).

Een gelukkig en een ongelukkig toeval tegelijk hebben ons voor een tamelijk complex probleem geplaatst in verband met de steen zelf waarop de inscriptie van Bassa en Laberius gebeiteld is, zodat voor het getuigenis van dit archeologisch materiaal een zeker voorbehoud dient te worden gemaakt. We hebben te doen met een zuilvormig gedenkteken van tamelijk grote afmetingen, een soort van altaar in wit marmer, te Rome gevonden. Het stuk is beschadigd, alleen het onderste gedeelte, waarop de verzen 4-16 voorkomen, is bewaard. Daarbij komt nog dat wat van het altaar overblijft, op zo'n ongelukkige manier in de Galeria Lapidaria van het Vaticaan werd ingemetseld dat beide zijkanten onzichtbaar zijn geworden. Dit is trouwens de reden waarom het monument niet vermeld wordt in de catalogus van het Vaticaan. Gelukkig

bezitten we een beschrijving van de gave grafzerk⁴, waaruit blijkt dat op de thans onzichtbaar geworden zijanten de Dioscuren waren afgebeeld. Helemaal bovenaan, rondom de deksteen gekronkeld, was een slang te zien. Tenslotte bezorgt de brief ons de tekst van de eerste drie verzen, het grafschrift van Bassa, die op het verdwenen deel van het monument gebeiteld waren. Ze zijn gekopieerd, zoals ze in hun oorspronkelijke vorm voorkwamen. Aan de hand van de epigraphie wordt het gedicht gedateerd van het einde der IIIe of het begin der IVe eeuw na Christus⁵.

Wat de personages betreft, kunnen we kort zijn om de goede reden dat we, buiten de gegevens van ons funerair gedicht, geen enkele inlichting bezitten over Laberius en zijn vrouw Bassa. Wel ziet Cumont⁶ in deze laatste een aangehuwd familielid van een zeker Laberia Felicla, sacerdos maxima van Cybele⁷, maar daartoe, zo meen ik, zijn, buiten een gelijkenis van namen, die aan een louter toeval kan te wijten zijn⁸, geen voldoende gronden voorhanden. Voortgaande op deze veronderstelde verwantschap en steunend op het feit dat in het gedicht gezegd wordt van Bassa dat ze rust in de diepe schoot van «Frugèa Mater», komt Cumont verder tot het besluit dat Laberius een priester van Magna Mater of Cybele moet geweest zijn⁹. Het schijnt me toe dat deze gevolgtrekking voorbarig moet genoemd worden. De woorden FRVGEA MATER kunnen inderdaad even goed de Phrygische Moeder, d.i. Cybele, als de vruchtendragende moeder betekenen, de oeroude Terra Mater, moeder van goden en mensen, aan wier vruchtbare schoot de lichamen der doden worden toevertrouwd. In de verdere studie van het gedicht zal ik pogen aan te tonen dat deze laatste interpretatie wel als de meest voor de hand liggende moet beschouwd worden. Ook zou het enigszins vreemd mogen heten dat Laberius, indien hij werkelijk een priester van Cybele was geweest, dit niet duidelijker in zijn gedicht zou te kennen hebben gegeven. Men vergete immers niet dat in de strijd tegen het Christendom de mysteries van Cybele, die aan de geïnitieerden een leven na de dood beloofden, een der machtigste

(4) Een brief van Venuti aan Muratori 14 september 1736, ms. 21, 231, ed. 711, Seguiet Paris f. 151 (Zie C.I.L. VI, 13528).

(5) BUECHELER, 1559: Saeculi III vel ineuntis IV. Zo ook GALLETIER (o.c., p. 186) en PIGHI, l.c. CHOLODNIK (l.c.) daarentegen denkt dat het gedicht van de tijd der Atonijnen is.

(6) O.c. p. 88.

(7) C.I.L. VI, 2257 = Dessau 4160: Laberia Felicla/ sacerdos maxima/ Matris deum m. I.

(8) De naam Laberius is inderdaad een veel voorkomend Romeins gentilicium.

(9) L.c. Dezelfde overweging is gemaakt geworden door HUELSEN en MOMMSEN in het C.I.L. (l.c.) Daarentegen BUECHELER (l.c.): Noli Phrygiam deam cogitare »

bolwerken van het heidens onsterfelijkheidsgeloof waren geworden en dat de heidenen er fier op gingen tot de elite der uitverkoren mysten te behoren en ostentatief hun geloof in deze heilsv verwachting beleden ¹⁰. In onze inscriptie is er van iets dergelijks geen spoor, wel wordt er het geloof aan de onsterfelijkheid on-dubbelzinnig verkondigd, maar deze onsterfelijkheid is van een gans andere aard en heeft geen uitstaans met de mysteries van Cybele.

Dat Laberius een theoloog zou zijn geweest, zoals Cumont meent ¹¹, lijkt mij al even onwaarschijnlijk. Indien de dichter in zijn verzen met termen goochelt als *animus*, *anima* en *spiritus* — hierop juist steunt de bewering van Cumont — volgt hij eenvoudig de gebruikelijke terminologie van het astraal onsterfelijkheids-geloof. Laberius was, zoals ik verder zal pogen aan te tonen, een van de velen die verstrikt zaten in de contradictie tussen materialistische en spiritualistische voorstellingen van het hierna-maals. Ondanks de syncretiserende invloed van mysteriegodsdien-sten, Christendom en filosofie, zaten de gedachten over het leven na de dood in oeroude traditionele opvattingen vastge-ankerd en vertoonden bijgevolg de meest uiteenlopende en ver-warde aspecten. Het enige dat we met zekerheid van Laberius kun-nen zeggen, is dat hij een dichter is geweest en wel een *ignobilis poeta*, zoals Bücheler hem terecht noemt ¹². Inderdaad in de ver-zen 6-12 geeft hij ons een totaal mislukt te noemen proef van zijn kunst : waar we een eenvoudig en innig woord voor de be-treunde Bassa verwachtten, lezen we een gestereotypeerde en zin-loze woordenkramerij, een zoutloos afkooksel van enkele verzen van Lucretius ¹³, waarin het Laberius vooral te doen is zijn naam als dichter te vereeuwigen, alsof het niet volstond dat hij reeds op twee andere plaatsen van dezelfde inscriptie in deze hoeda-nigheid wordt genoemd ¹⁴.

Een ander probleem, dat bij de studie van elk funerair mo-nument kan gesteld worden, is te weten wie de grafzerk heeft opgericht en wie het opschrift heeft gemaakt, wie van beide, de

(10) Cf. de inscriptie van Vettius Agorius Praetextatus, C.I.L. VI, 1779 en de hoger vermelde studie van P. LAMBRECHTS. Er bestaat immers geen reden om met CHOLODNIK de inscriptie van Laberius te dateren van de tijd der Antonijnen, te meer dat bijna alle grafschriften met astraal onsterfelijkheidsgeloof — en tot deze cate-gorie behoort het hier bestudeerde — in de IIIe of IVe eeuw werden opgesteld, slechts twee of drie in de IIe eeuw (cf. GALLETIER, o.c. p. 60 n. 3).

(11) L.c.

(12) L.c. Cf. GALLETIER, o.c. p. 187 : un assemblage de phrases pédantesques et alambiquées qui font peu d'honneur à son talent.

(13) Zie verder n. 50.

(14) Verzen 1 en 13.

man of de vrouw, het eerst gestorven is. Slechts in weinig gevallen is het mogelijk met zekerheid een volledig antwoord op deze verschillende vragen te geven. Dit is te wijten aan het feit dat onze kennis van de gebruiken in verband met de begrafenisplechtigheden bij de Romeinen nog zeer onvolledig is. Dit probleem hier te willen uitdiepen zou het kader van deze studie te buiten gaan. Daarom zal het volstaan te verwijzen naar de uiteenzetting hierover van P. Lambrechts die op het verband wijst tussen het Latijnse sepulcrale lofdicht en de *laudatio funebris*¹⁵.

Voor het geval dat ons hier bezig houdt, kunnen we met zekerheid zeggen dat Bassa vóór Laberius gestorven is en dat deze laatste het opschrift heeft gemaakt. Het gedicht is immers tot de aflijvige Bassa gericht uit naam van de overlevende Laberius, die er zorg voor draagt ons er op te wijzen dat dit rijmelwerk het product is van zijn poëtische begaafdheid¹⁶. Wat het tijdstip en de manier betreft waarop het monument geplaatst werd, bestaan er twee mogelijkheden. Praktisch zeker is dat de grafzerk opgericht werd na de dood van Bassa, maar de vraag blijft open of dit het werk is geweest van Laberius dan wel van zijn ouders¹⁷ of verwanten na zijn dood. Het is zeer goed aan te nemen dat Laberius, bij zijn leven en na de dood van zijn vrouw, een gemeenschappelijk graf voor zichzelf en voor zijn echtgenote heeft laten bouwen en dat hij meteen voor hen beiden het funerair opschrift op de steen heeft laten beitelen. Ik geloof immers dat Laberius, die een overtuigd aanhanger was van het astraal onsterfelijkheidsgeloof, er aan gehouden heeft zelf en met eigen woorden in het marmer te vereeuwigen hoe hij dank zij dit geloof de de dood van zijn lichaam had overleefd.

Het belang van al deze problemen betreffende de materiële vormen, waarin Laberius' opvattingen over leven en dood tot ons gekomen zijn, is natuurlijk ondergeschikt aan de geest zelf en de diepere betekenis van 's dichters woorden. Op de vraag wat de Latijnse dichter Laberius denkt over lichaam, ziel en hiernamaals, kunnen we al dadelijk antwoorden dat we hier ontegensprekelijk te doen hebben met een grafschrift, waarin het geloof aan de onsterfelijkheid, meer bepaald aan de astrale, verkondigd wordt¹⁸.

Teneinde dit bepaald aspect van het hiernamaals enigszins te situeren in het algemeen kader van de opvattingen der Ouden

(15) O.c. p. 8; vlg. Cf. GALLETIER, o.c. p. 105 en vlg.

(16) V. 8: *unde coronem amens aram carmenque meum et me.*

(17) Zo meent MOMMSEN, C.I.L. VI, 13528.

(18) Dit is ook de opvatting van Cumont, Galletier en Carcopino.

over het voortbestaan na de dood van de menselijke persoonlijkheid, zij hier zeer schematisch gezegd dat de Latijnse funeraire inscripties in volgende drie categorieën kunnen worden ondergebracht: 1. de inscripties van degenen die de onsterfelijkheid loochenen; 2. de inscripties van degenen die in de onsterfelijkheid geloven; 3. de inscripties van degenen die twijfelen.

De tweede categorie kan op haar beurt in verschillende groepen onderverdeeld worden volgens de soort van onsterfelijkheid waarin de afgestorvene gelooft: a. het vegetatieve leven in het schimmenrijk van de Homerische onderwereld, b. de eindeloze geneuchten der Dionysusvereerders, c. het enigmatisch hiernamaals dat de ingewijden in de mysteriegodsdiensten beschoren is, d. het vergeestelijkt genot der filosofen, e. het gelukzalig verblijf der Pythagoreërs in de hemellichamen.

Er bestaat niet de minste twijfel dat de inscriptie van Laberius en Bassa tot de tweede categorie behoort en meer bepaald een typisch voorbeeld mag geheten worden van astraal onsterfelijkheidsgeloof. Over ontstaan, evolutie en wezen van dit geloof heeft Cumont enkele meesterlijke bladzijden geschreven¹⁹. Ze komen hierop neer dat het astrale onsterfelijkheidsgeloof, zoals het in de IIIe en de IVe eeuw na Chr. in de Romeinse funeraire inscripties voorkomt²⁰, in wezen teruggaat op het Pythagoreïsch dualisme, volgens hetwelk de ziel, na de bevrijding uit de kluisters van het lichaam (σῶμα σῆμα), opstijgt naar de hemelse sferen, waarvan de essentie dezelfde is als de hare.

Deze opvatting heeft Plato tot de zijne gemaakt en met bezielende kracht aan de volgende geslachten medegedeeld. Ze vindt aanhangers in de vooraanstaande kringen der Romeinse republiek. Varro, Cicero, Horatius, Ovidius, Vergilius worden ijverige verspreiders der Pythagoreïsche ideeën. Bij de agnosticus Cicero is zeer goed de groeiende invloed van de Pythagoreïsche eschatologie merkbaar, naarmate allerlei beproevingen de grote staatsman in zijn politiek en privaet leven treffen²¹.

Van zeer groot belang voor de evolutie van de leer is de rol van Cicero's leermeester, Posidonius, geweest die het stoïcisme voor een diepgaande beïnvloeding door het astrale onsterfelijkheidsgeloof open stelde. Over dit naar het Pythagorisme gericht stoïcisme worden we het best ingelicht door de dialogen en brie-

(19) *Lux perpetua*, Paris, 1949, Chapitre III: l'Immortalité céleste.

(20) GALLETIER, *o.c.* p. 60, n. 2 en 3 geeft een lijst van chronologisch en geografisch gerangschikte inscripties met astraal onsterfelijkheidsgeloof. Deze lijst is onvolledig.

(21) Dit blijkt uit het *Somnium Scipionis* en uit de fragmenten (Lactantius, Inst. III, 18) van de *Consolatio*, geschreven na de dood van Tullia.

ven van Seneca. Voor hem, als voor elk stoïcijn, is de ziel stof-felijk²², maar dan toch gemaakt uit een buitengewoon subtiel vuur. Ze is uit de hemel gedaald²³ en wil er, krachtens haar natuur, terugkeren²⁴. Zo wordt ze opnieuw vrij en ze vindt haar geluk in het aanschouwen der hemelse lichamen.

« De dag, zegt Seneca²⁵, die we vrezen als de laatste van ons leven, is onze geboorte tot de eeuwigheid ». En zo wordt, onder invloed van het stoïcisme, het Pythagoreïsch geloof in een hemels voortbestaan, door Galletier een der edelste begrippen van het antieke denken genoemd, verwant met de christelijke voorstelling van het hiernamaals²⁶.

In het gedicht van Laberius en Bassa zijn het de verzen 3 en 13-16 d.w.z. het laatste vers van het epitaphium van Bassa en gans het epitaphium van Laberius, die ons toelaten de funeraire inscriptie thuis te wijzen in de categorie der grafschriften met astraal onsterfelijkheidsgeloof. Ze maken de twee belangrijkste delen van het gedicht uit en zullen dan ook het eerst behandeld worden. Voor het vers 3 dient evenwel een voorbehoud te worden gemaakt, omdat op de steen²⁷ geschreven stond: ... MARITOSIANI-MA... Wie aan deze lezing (*marito si anima*) vasthoudt, zal natuurlijk met recht laten gelden dat het astrale onsterfelijkheids-geloof als louter hypothetisch wordt voorgesteld. Maar tegen dit bezwaar pleit het feit dat in de laatste vier verzen het verblijf van Laberius' ziel in de hemel met absolute zekerheid wordt bevestigd. Er is echter meer. Slechts één van de uitgevers van het gedicht²⁸ heeft de lezing « *si anima* » behouden, omdat deze lezing naar alle waarschijnlijkheid berust op een veel voorkomende fout van kopiïsten, die er in bestaat in de onvolledig (door het geheel of gedeeltelijk ontbreken van het dwarsstreepje) voorgestelde letter T de letter I te zien. De elisie van het werkwoord *est* met het voorgaande woord komt trouwens nog twee maal in onze korte inscriptie voor²⁹. Daaraan wilde ik nog toevoegen dat, indien het werkwoord *si* in het derde vers behouden blijft, de gedachte die in dit vers besloten ligt, geen zin meer heeft. Inderdaad, het feit dat de *animus sanctus* van Bassa bij haar overlevende man blijft, kan niet afhankelijk gesteld worden, kan niet het ge-

(22) *Epist.* 106, 4: *anima corpus est.*

(23) *Epist.* 120, 15. *Consol. ad Helv.* 6, 7; 11, 7.

(24) *Epist.* 92,30; 41,5; 79,12; *Consol. ad Marciam*, 24,5.

(25) *Epist.* 102, 28-29. *Dies iste quem tamquam extremum reformidas, aeterni natalis est.*

(26) GALLETIER, o.c. p. 64.

(27) Zie n. 4.

(28) C.I.L. VI, 13528.

(29) V. 10 *amplesast*, V. 16 *itidest*.

volg zijn van het feit dat haar « anima » naar de hemel is teruggekeerd. M.a.w., of de ziel van Bassa al dan niet in de hemelse sferen is opgenomen, is geenszins determinerend voor het verwijlen van haar « animus sanctus » bij haar echtgenoot. Het gaat immers niet op in dit onderscheid tussen *animus* en *anima* het werk van een theoloog te zien, zoals Cumont de zaken wil voorstellen³⁰. Uit de studie der inscripties met astraal onsterfelijkheidsgeloof blijkt dat de ziel van de mens, die na de dood van het lichaam ten hemel opstijgt, onverschillig *anima*, *animus* of *spiritus* wordt genoemd³¹. Het is evenwel duidelijk dat Laberius hier een onderscheid, een tegenstelling zelfs, maakt tussen *animus* en *anima*. Maar even duidelijk is dat hier aan het begrip « *animus* » niet zijn gewone betekenis mag gegeven worden van iets dat hoger staat dan de « *anima* », van het principe van het intellectueel en moreel leven in tegenstelling met de « *anima* », het principe van het dierlijk leven³². Met « *anima* » bedoelt Laberius zonder enige twijfel de ziel van de mens, vermits ze naar de hemel teruggekeerd is, dus het hemels principe dat in het Pythagoreïsch dualisme de tegenhanger is van het lichaam, dat aan de aarde is toevertrouwd. Deze tegenstelling komt nog duidelijker tot uiting in de verzen 13-14:

His corpus vatis Laberi, nam spiritus iuit illuc unde ortus.
quaerite fontem animae.

Maar daarnaast, naast de *anima* en het lichaam, neemt Laberius nog een derde beginsel aan, de *animus*, dat niet in de hemel kan opgenomen worden, vermits het op aarde bij Laberius blijft toeven. Mijns inziens³³ bedoelt Laberius met de « *animus* » van Bassa de nagedachtenis van de afgestorvene die bij hem en de leden van haar familie blijft voortleven en dus aan de aflijvige een soort van door de tijd beperkte onsterfelijkheid of overlevingskracht verzekert. Dit voortbestaan onder de levenden van de nagedachtenis van de afgestorvene, waardoor deze laatste in feite niet helemaal gestorven is, is een vorm van onsterfelijkheid, die zelfs door degenen die elke andere onsterfelijkheid ontkennen, nagestreefd wordt³⁴. Op onvergetelijke wijze wordt ze beschreven in een

(30) *Symb. fun.* p. 88 n. 2.

(31) GALLETIER o.c. p. 62.

(32) Dit onderscheid blijkt uit de volgende getuigenissen: Seneca, *Epist.* 58: *Animantia quemadmodum divido? ut dicam, quaedam animum habent, quaedam tantum animam. Accius, apud Nonium: sapimus animo, fruimur anima, sine animo anima est debilis — Isid. in Append. Differ. 177: anima est qua vivimus, animus quo regimur.*

(33) GALLETIER, o.c. p. 286, is dezelfde mening toegedaan.

(34) Men denke slechts aan het beroemde « Exegi monumentum aere perennius »

gedicht van Propertius³⁵: de overleden Cornelia zet haar man, Paulus Aemilius, er toe aan haar nagedachtenis met mate te eren teneinde haar kinderen het schouwspel van de droefheid, die met deze verering gepaard gaat, te sparen.

Natuurlijk past dit derde begrip van de aldus opgevatte *animus* niet in het kader van het Pythagoreïsch dualisme³⁶. Maar dit argument is van weinig waarde. Galletier heeft volkomen gelijk, wanneer hij zegt dat het geen zin zou hebben alle funeraire gedichten te willen vastknopen aan een welbepaald filosofisch systeem³⁷. En hierin ligt juist de fout van Cumont, dat hij al te systematisch is te werk gegaan en in een gedicht als het onze, dat astrale onsterfelijkheid voorhoudt, alles in het kader van deze astrale onsterfelijkheid wil verklaren. Pythagorisme en stoïcisme zijn systemen, maar Laberius is een mens. Wanneer zijn filosofische overtuiging hem voorschrijft de dood als een verlossing en het lichaam als een kerker te beschouwen, kan hij als mens niet anders dan rouwen om de dood van zijn echtgenote, gaat hij zelfs zo ver voor dat verachtelijke lichaam een eeuwigdurend huwelijk te wensen, zoals in de materialistische voorstellingen van het Dionysisch hiernamaals³⁸. Hiermee hoop ik te hebben duidelijk gemaakt dat de « *animus* » van Bassa, haar nagedachtenis dus in het hart van haar man, niet kan afhankelijk worden gemaakt van een voorwaarde, die vervuld wordt door het opstijgen van haar ziel naar de hemel. Zelfs een formeel loochenen der onsterfelijkheid zou niet uitsluiten dat de nagedachtenis van Bassa bij de levende Laberius blijft verwijlen.

De laatste twee verzen van het opschrift zijn, én om hun enigmatische vorm én om hun moeilijk te doorgronden betekenis, de sleutel van het ganse gedicht. Terecht heeft Cumont onze aandacht gevestigd op het veelvuldig voorkomen van dergelijke formules in de funeraire inscripties³⁹. Volgens hem waren ze oor-

van Horatius en de angstvallige zorg van vele Romeinen om hun naam te vereeuwigen. Veelbetekenend in dit opzicht is een grafschrift, waarin een zekere Claudius Rufinus verzekert dat zijn naam opnieuw zal leven door de stem van de voorbijganger, (C.I.L. XIII, 2104 = *quodque meam retinet vocem data littera saxo/ voce tua vivet, quisque leges titulos*).

(35) Prop. IV, 11, v. 79-84.

(36) Deze drieledige opvatting komt nog treffend tot uiting in volgende funeraire inscriptie: *Terra tenet corpus, nomen lapis atque animam aër* (C.L.E. 1207).

(37) O.c. p. 60.

(38) Vers 4 en 5. Cf. Martin P. NILSSON, *The Bacchic mysteries of the Roman Age*, *The Harvard Theological Review*, Vol. XLVI, n. 4, Oct. 53, p. 184: *The adherents of the Bacchic mysteries did not believe that they would rise up from the dead: they believed that they would lead a life of eternal bliss and joy in the Other World.*

(39) Fr. CUMONT, *Non fui, fui, non sum*, *Le Musée Belge* XXXII, n. 1-2, p. 73-85. J. CARCOPINO, o.c. p. 229 en vlg.

spronkelijk een epicuristische « Vereinung » van alle onsterfelijkheid, maar later werden ze even goed door andersdenkenden gebruikt om hun hogere verwachtingen van het hiernamaals bekend te maken. Deze uitdrukkingen doen ons in elk geval denken aan magische formules; ze zijn gewild duister omdat ze ons de sleutel van het duister mysterie van leven en dood willen geven. Daarom moet men ze interpreteren als een soort van algebraïsche equaties, waarvan we de onbekende door een vaststaande grootheid moeten vervangen om de zin van het geheel te kunnen begrijpen. Naar gelang de waarde aan de onbekende gegeven, krijgt de gelijkheid een gans verschillende betekenis, een materialistische of een spiritualistische.

Passen we dit procédé toe op onze formule, m.a.w. vervangen we de onbekende « (*id*) quod » door de waarde « astraal of onsterfelijk wezen », waarde die we uit de hoger bestudeerde verzen mogen afleiden, vermits het gedicht een belijdenis van het astraal onsterfelijkheids geloof is, dan wordt deze enigmatische formule een eenvoudig en vanzelfsprekend geheel, waarvan alle delen in een bijna magische en toch logische verhouding tegenover elkaar staan :

A	B	C	D
Quod fueram /	non sum /	sed rursum ero /	quod modo non sum.

Wat Laberius was geweest (A) vóór zijn leven op aarde (let op het plusquamperfectum), nl. een onsterfelijk of astraal wezen, is hij op dit ogenblik niet (B), (het is immers de dode Laberius die ons van uit het graf toespreekt). Maar hij zal opnieuw zijn (C), wanneer zijn ziel terug haar hemels bestaan zal leiden, wat hij niet meer is, nl. een onsterfelijk of astraal wezen (D).

Dus $A=D$. Inderdaad, wat Laberius was geweest, is hetzelfde als dat wat hij niet meer is, nl. een astraal of onsterfelijk wezen. C wordt gelijk aan D en daar $D=A$, wordt $C=A$. A is het verleden en C de toekomst. Dus is het verleden gelijk aan de toekomst. Wat de ziel was in het verleden, vóór haar verblijf in het lichaam, zal ze opnieuw worden in de toekomst, na de dood van het lichaam: hemels en eeuwig. Alleen het aards bestaan van de mens vormt hierin een onderbreking.

Grafisch kan Laberius' gedachte voorgesteld worden door een cirkel, symbool der oneindigheid, of door een sferisch hemellichaam, symbool der eeuwigheid. De lijn BD waarvan het punt B het aards bestaan van Laberius betekent, verdeelt de cirkel in twee helften, verleden en toekomst, die in de snijdingspunten B en D elkander raken en ineenvloeien.

Het in paradoxen uitgedrukte laatste vers «*ortus et occasus vita morsque itidest*» vormt een probante bevestiging van dit geloof in de astrale onsterfelijkheid. *Ortus* en *occasus* zijn de astrologische termen voor op- en ondergaan der hemellichamen, ze hebben dus betrekking op de ziel als etherisch wezen, dat uit de hemel daalt of er in opstijgt. *Vita* en *mors* hebben betrekking op het menselijk leven, dat begint en vergaat. Ook dit vers dient dus in het licht van dezelfde equatie uitgelegd. Door de *ortus*, het opstijgen dus van de menselijke ziel naar de hemel, sterft het lichaam, dus *ortus* = *mors*. Door de *occasus*, het neerdalen m.a.w. van de menselijke ziel uit de hemel, wordt de mens geboren, dus, *occasus* = *vita*. Bijgevolg, wat leven is voor de ziel, is dood voor het lichaam en wat dood is voor de ziel, is leven voor het lichaam. Vandaar dat begin en einde, leven en dood hetzelfde zijn⁴⁰.

En zo dringt thans ook de betekenis van de tweede helft van vers 14 tot ons door: *Quaerite fontem animae!* Deze aansporing is tot de viatores, tot ons dus, gericht, want Laberius is, zoals vele Romeinse doden, een proseliet. Hij zet ons aan zijn voorbeeld te volgen, want zijn ziel of geest is naar zijn plaats van herkomst, de hemel, gegaan. Ook gij die dit leest, aldus Laberius' gedachte, streeft naar de bron, de oorsprong van de ziel, nl. de hemel. Het is niet uitgesloten dat hierbij aan metempschychose moet worden gedacht, zoals Carcopino meent⁴¹, en dat Laberius met de *fontes animae* de uiteindelijke, zuivere toestand bedoelt, waarin de *spiritus* of ziel, na de cyclus der zielsverhuizingen, tot rust komt. Niets echter laat ons toe dit met zekerheid te zeggen.

De laatste verzen van ons gedicht, waarin de identiteit van leven en dood, begin en einde, geponeerd wordt, zijn op treffende wijze geïllustreerd door de afbeeldingen der Dioscuren, die op de zijkanten van het grafmonument voorkomen⁴². De goddelijke tweelingbroeders sterven immers om de beurt elke dag om de volgende dag herboren te worden. Als sterrenbeelden rijzen ze op, schenken licht en leven aan het ene wereldhalfmond, en dalen ze, duisternis en dood aanbrengend, in het andere halfmond. Het leven van de ene is de dood van de andere en de dood van de ene het leven van de andere⁴³.

(40) Cf. Cicero, *Somnium Scipionis*, 14: *Hi vivunt qui e corporum vinculis tamquam e carcere evolaverunt, vestra vero quae dicitur mors est. Tuscul. I, 75: Haec vita mors est.*

(41) O.c., p. 234.

(42) Zie p.

(43) *Symb. fun.* p. 89. Volledigheidshalve wil ik hier nog wijzen op het onthutsend oordeel van LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, 1942, p. 84: «This last (v. 15-16) is the epitaph of the poet Laberius, and is a stupid hodgepodge of conflicting ideas.» Dat Lattimore niet alleen deze twee verzen, maar gans

Nu blijft ons nog over de verzen 4-12, die op twee na, 4 en 5, het onbelangrijkste gedeelte van het gedicht uitmaken, te bestuderen. De verzen 4 en 5 vallen uit de toon. Na de verklaring dat de ziel van Bassa naar de hemel is teruggekeerd, hetgeen dus volgens de Pythagoreïsche leer gebeurt nadat ze de kerker van het lichaam heeft verlaten, geeft Laberius onomwonden uiting aan zijn bezorgdheid om het lichaam. Hij verzoekt Bassa dat ze zijn plaats in het graf zou klaar maken — tot de hemel heeft immers het stoffelijk omhulsel van de mens geen toegang, — en wenst dat hun dierbare lichamen opnieuw in een eeuwigdurend huwelijk zouden verenigd worden. Vreemd is dat ook de vorm waarin deze gedachte is uitgedrukt, contrasteert met de rest van het gedicht. Na de eerste drie regels van het grafschrift van Bassa verandert de toon. De twee kortere lijnen die aan senarii doen denken en waarin de hoop op lichamelijke vereniging wordt geuit, verwekken een dringende noot, vertolken de bittere klacht van een mens in vlees en bloed, in wiens gedachten de overledene voortleeft, niet als een etherisch wezen, maar als de geliefde en begeerde vrouw^{43bis}. Cumont meent dat de Dioscuren ook de symbolen zijn van de eeuwige hereniging van de echtgenoten na de dood⁴⁴. Dit is juist, maar deze vereniging kan niet gebeuren in de hemelse sferen, zoals Cumont doet uitschijnen, want hier hebben alleen de van het lichaam bevrijde zielen toegang.

Mijns inziens hebben we hier te doen met een meer materialistische voorstelling van het hiernamaals, zoals ze vaak bij de

het gedicht totaal verkeerd begrepen heeft, blijkt uit zijn commentaar (p. 84, n. 468) op v. 3: « Maritus does not make sense, since the subject of the poem is a man. » Hij heeft dus niet eens gezien dat het gedicht uit twee grafschriften bestaat, dat van Bassa en dat van Laberius!

(43bis) Hier dringt zich een verbetering op van de opvattingen, zowel van Buecheler als van Galletier, in verband met de metrische vorm van het gedicht van Laberius. De heer Dierkens, student in de klassieke philologie aan de Universiteit te Gent, heeft mij zeer onlangs, gedurende een les van historische kritiek in het Seminarie van Oude Geschiedenis, met bewijzen aan de hand kunnen overtuigen dat het metrisch schema van het gedicht helemaal anders is dan het gewoonlijk wordt voorgesteld. Volgens Galletier (p. 286) zijn lijn 1-3 dactylische hexameters, lijn 4-5 iambische senarii, lijn 6-12 dactylische hexameters, lijn 13-16 elegische disticha. Welnu, uit de scansie blijkt duidelijk dat de eerste acht lijnen niet alleen geen hexameters, maar zelfs helemaal geen verzen zijn. Ze zijn een soort rhythmisch proza ter inleiding van het eigenlijk gedicht, dat aangekondigd wordt op het einde van lijn 8 (carmenque meum) en effectief begint op de volgende lijn (9). Dit carmen bestaat uit vier dactylische hexameters (lijn 9-12) en twee disticha (lijn 13-16). Het gaat ook niet op te beweren dat Laberius een zo slecht dichter is geweest (op technisch gebied) dat hij van de eerste acht lijnen hexameters heeft willen maken, maar daarin niet geslaagd is; in de lijnen 9-12 geeft hij immers het bewijs de techniek van het schrijven van hexameters te bezitten.

(44) *O.c.*, p. 89: Ainsi le prêtre (= Laberius) et son épouse célébreront dans un monde impérissable des noces non plus éphémères, mais perpétuelles.

aanhangers van de Dionysuseredienst voorkomt⁴⁵. De nadruk kan niet genoeg gelegd worden op het feit dat men in de Latijnse sepulcrale inscripties geen systeem mag zoeken en dat bijgevolg contradicties als een zeer gewoon verschijnsel moeten worden beschouwd⁴⁶. Niemand minder dan Epicurus zelf heeft ons hiervan het beste bewijs gegeven. Deze loochenaar van alle onsterfelijkheid bepaalt immers in zijn testament dat een deel van zijn vermogen zal besteed worden aan het brengen van jaarlijkse offers op zijn graf!⁴⁷.

Bijna alle sepulcrale gedichten met astraal onsterfelijkheidsgehoof maken een scherp onderscheid tussen het lichaam, dat aan de aarde wordt toevertrouwd, en de ziel die ten hemel opstijgt. Maar weinig talrijk zijn de Romeinen die zich volledig kunnen ontdoen van de traditionele verering van Terra Mater en de zorg om de rituele offeranden op de begraafplaats. Zo eindigt een inscriptie, deze van L. Vettius Nymphius, met een geloofsbelijdenis van het hemels leven, maar ze begint met de gebruikelijke gebeden tot de aarde⁴⁸.

Ook Laberius heeft aan het graf van Bassa, dat ook het zijne moest worden, de grootste zorg besteed. De verzen 6-12, die in dactylische hexameters zijn gesteld, moeten vastgeknoopt worden aan de lijnen 1-2, waarin ons wordt gezegd dat Bassa in de diepe schoot van Terra Mater rust. Thans krijgen we de gedetailleerde beschrijving van haar laatste rustplaats. De dode ligt op een bedstede van korenaren, wilde kaneel, mirre en amoom. Deze planten zijn een soort van waarborg die het voortleven na de dood moeten verzekeren. Ze vormen een integrerend deel van de cultus van Terra Mater⁴⁹. Rond het graf zelf groeien vier olmen waar-

(45) Zie P. Martin Nilsson, o.c.

Zinnelijke verwachtingen blijken duidelijk uit volgende inscripties: *Morte secuta virum/ Haec est sancta fides, haec sunt felicia vota,/ amplexus vitae reddere post obitum...* (C.I.L. VI, 25427 = C.L.E. 1142). *Marite, ne doleas mei quod praecessi: sustineo in aeterno toro adventum tuum...* (C.I.L. VI 11252).

(46) Hierover hoeven we ons niet te verwonderen, als we zien dat dezelfde inconsequentie en aaneenrijging van verschillende, zelfs contrasterende, eschatologische voorstellingen voorkomen in het gedicht van Longfellow, *Blessed are the Dead* (Harvard Theol. Rev. 1951, p. 5).

(47) Diog. Laert. X, 18.

(48) C.L.E. 1048.

(49) Cf. CUMONT, *Lux Peperua*, p. 42, en BRELICH, *Aspetti della morte nelle iscrizioni sepolcrali dell' Impero Romano*, Diss. Pann. 1937, p. 35 en vlg. Brelich citeert talrijke inscripties, waaruit blijkt dat de cultus van Terra Mater zich uit door het toeien der graven met bloemen en planten. De soorten van gewassen die in ons gedicht voorkomen, vinden we erin terug. Ook wijst hij (p. 44) op de funeraire betekenis van de rode kleur, de wijn en de druiven. Rood is immers de kleur van het bloed, de dood en het leven. In dit licht moet de purperen tros (*purpureo racemo*) van v. 9 begrepen worden.

rond zich de ranken van een wijnstok slingeren en aldus op symbolische wijze de aanhankelijkheid der vrouwelijke liefde voorstellen. De gedachte evenals de taal waarin deze is uitgedrukt, is duister en gekunsteld. Ook het poëtisch beeld van de ineengestregelde schaduwen is even verward als de dooreengeweven bladeren zelf! We krijgen de pijnlijke indruk dat Laberius in deze verzen eerder pralen wil met eigen dichterlijk talent dan rouwen om het verlies van zijn vrouw. De Lucretiaanse invloed in dit gedeelte van het gedicht is onmiskenbaar⁵⁰. Hierop volgt dan eindelijk het grafschrift van Laberius dat uit twee disticha bestaat en hoger bestudeerd werd.

Daar ik gepoogd heb de verschillende gedachten die in het gedicht van Laberius besloten liggen, te ontleden, zonder mij daarbij steeds aan de volgorde der verzen te kunnen houden, volgt thans tot besluit het korte plan van het hier bestudeerde funerair gedicht met de betekenis die Laberius er heeft willen inleggen.

Lijn 1-3. Epitaphium van Bassa waarin het geloof in de astrale onsterfelijkheid verkondigd wordt. De ziel van Bassa is ten hemel gestegen.

Lijn 4-12. Toespraak van de levende Laberius tot de gestorven Bassa. Deze acht regels leren ons hoe Laberius de grootste zorg heeft besteed aan de rustplaats van de dode Bassa en aan het sepulcraal monument dat haar bedekt. Eerst vernemen we een zinnelijk aandoende wens tot het bekomen van een eeuwigdurend huwelijk, daarna krijgen we een staaltje van Laberius' conventionele en bombastische dichtkunst. De verzen 6-12 vormen het eigenlijk gedicht.

Lijn 13-16. Epitaphium van Laberius. Opnieuw wordt in deze twee disticha het geloof in de astrale onsterfelijkheid bevestigd. De laatste twee verzen vormen een sleutelformule, die de beginzinnen van dit geloof als 't ware in een toverspreuk vastlegt.

(50) De Rerum Natura, I, 927-9: *Iuvat integros accedere fontis/ atque haurire, iuvatque novos decerpere flores/ insignemque meo capiti petere inde coronam.*

WALAFRIED STRABO'S DE CULTURA HORTORUM

Latijnse Natuurpoëzie van een Karolingisch Germaan

DOOR

DRS. A. WELKENHUYSEN
lid der Maatschappij

Lezing gehouden voor de sectie *Klassieke filologie en geschiedenis* van de Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis, op haar vergadering van 5 juni 1955 te Leuven (Samenvatting).

I

1. Walafried Strabo (809-849) hoort, mét zijn leermeester Hrabanus Maurus en zijn vriend Gottschalk, tot de representatieve figuren uit de Tweede Karolingische Renaissance. Zijn gunstigst gekende dichtwerk is het *Liber de cultura hortorum* (a. 842)¹, veelal met de poëtische naam *Hortulus* aangeduid.
2. In deze 444 hexameters worden een aantal geneeskrachtige planten bezongen die Walafried in zijn Reichenauer kloostertuin geobserveerd heeft. Een Vergiliaanse aanhef over het « drama » van zijn tuinierswerk en een opdracht aan abt Grimaldus van Sankt-Gallen vormen het kader waarin 23 geneeskruiden achtereenvolgens, in encomia van variërende lengte, worden voorgesteld.
3. Historisch document voor de studie van de Karolingische botanika en farmakologie, blijft Walafried's *Hortulus* vóór alles een gedicht, als zodanig te benaderen. Ondanks klassiciserende retoriek en maniërisme klinkt vaak de persoonlijke teleologisch gerichte ontroering van de middeleeuwer door.

(1) Recente *status quaestionis* omtrent persoon en werk van Walafried: K. LANGOSCH, *art. Walabfrid Strabo*, in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, dl. IV, Berlijn, 1953, kol. 734-769.

Kritische uitgave van de *Hortulus*: E. DUEMMLER, *Poetae Latini aevi Carolini* (in: *Monumenta Germaniae historica*), dl. II, Berlijn, 1884, blz. 335-350.

Jongste uitgave: W. NAEF-M. GABATHULER, Sankt-Gallen, 1942.

II

Een blik op Walafrid Strabo's *latiniteit* — vocabulaire en spraakkundige eigenaardigheden — schijnt te duiden op een zeker dualisme tussen gebruikte (Latijnse) taal en eigen (Germaanse) aard.

1. Het *vocabulaire* van Walafrid's *Hortulus*, vergeleken met dat zijner klassieke en na-klassieke voorgangers, verraadt een eerder beperkte woordkeuze (1334 woorden voor 444 verzen), doch tevens een grotere taalzuiverheid dan bij zijn voorgangers uit de Eerste Renaissance of uit het Merovingisch tijdperk. Drie *hapax legomena* worden aangetroffen: de poëtische nieuwvormingen *amplifluus* (= weelderig-overvloedig) en *umbricolus* (= duister-bewonend) en het substantief *moneare* (= herinnering).

2. De studie van Walafrid's *syntaktische eigenheden* wijst op een zekere aarzeling bij het aanwenden van bepaalde partikels en bij het adequaat gebruik der voornaamwoorden, voornamelijk der aanwijzende. Voorts heeft de tendenz naar omslachtigheid in de uitdrukking, kenmerk van alle oudwordende taalperioden, Strabo's zeggingsaangetast. Eén voorbeeld: niet minder dan 31 complete infinitieven na *dicor, feror, possum, queo, soleo, videor*, daar waar een persoonlijke vorm van het infinitief-werkwoord zou volstaan.

III

Dit dualisme schijnt te worden bevestigd door het onderzoek van twee *formele aspecten* van het gedicht: metriek en stijl-procédés.

1. In Walafrid's *metrisch schema* primeert de dactylus: 72% der verzen beginnen met een dactylus, 32% met twee dactylen. Bovendien noteert men slechts zelden een treffende harmonie tussen verwoorde idee of sentiment en metrum. Beide vaststellingen suggereren een eerder kunstmatige versifikatie.

2. Soepel beweegt Strabo zich in de klassieke *stilistische vormen*. Hij verwerkt niet minder dan 91 sierende epiteta, meestal ontleend aan de Romeinse klassieken. Toch spreekt ook hier — onbewust waarschijnlijk — zijn voorkeur voor meer « Germaanse » taalsiersels, als het stafrijm, de assonantie, het binnenrijm en zelfs het echte of onechte eindeversrijm.

IV

Besluitend zou men het latente verband tussen een aantal van de besproken taalkundige en vormtechnische eigenheden als volgt kunnen omlijnen: latiniteit en verstechniek van de *Hortulus* doen Walafried voorkomen als een typisch exponent van de Karolingische Renaissance, die alle toenmalige verworvenheden van een schoolse studie der antieken heeft geassimileerd, doch tevens als een kind van zijn milieu en zijn tijd, in zover enkele subtiliteiten van het Latijnse taaleigen hem ontgaan en regelmatig iets als een ingeboren *germanitas* in zijn werkje doorklinkt.

WERKZAAMHEDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen de 5 juni 1955 te Leuven en de 30 oktober te Brussel.

Vergadering van 5 juni 1955.

Deze vergadering werd gehouden in de lokalen van het Mgr. Sencie-instituut, Ravenstraat, te Leuven.

De verschillende groepen vergaderden om 11 uur.

In de afd. **Taalkunde en Moderne Filologie** hield de heer J VAN CLEEMPUT een lezing over *De 13de-eeuwse diplomatische bronnen uit het graafschap Vlaanderen, meer bepaald die van het Brugse Vrije*. Na hem sprak de E.P. Dr. J. NOË over *Vondel's Jefta*.

In de afdeling **Klassieke Filologie en Geschiedenis** handelde de heer A. WELKENHUYSEN over *Latijnse Natuurpoëzie van een Karolingisch Germaan*, en in de afdeling **Algemene Geschiedenis** Prof. Dr. Theo LUYKX over *50 jaar zegelbelasting op de Belgische dagbladen (1798-1848)*.

Om 11 uur brachten de belangstellende leden onder de leiding van de heer Prof. FLORQUIN een *bezoek aan het Instituut voor Literatuurwetenschap*.

Na een gezellige lunch in de Oude Kantien te Heverlee bezochten de leden het Kasteel van Arenberg onder de leiding van de heer Conservator. De Maatschappij mocht de eer hebben er door Mgr. H. van Waeyenbergh, rector magnificus, begroet te worden. Dit bezoek verving de traditionele plenaire vergadering.

Hadden zich laten verontschuldigen: de heren A. Moortgat, Dr. A. van Hoof, Dr. G. De Smet, Dr. R. Roemans, Prof. Dr. Olbrechts, Lic. Van Looy, Dr. J. Verboven en Prof. Dr. J. van de Wijer.

Zonder oppositie werden als *nieuwe leden* aanvaard: de heren Dr. M. Elaut, Dr. Ph. M. Hanot, Dr. hist. L. Wils.

Vergadering van 30 oktober 1955.

I. GROEPSVERGADERINGEN

1. **Moderne Filologie en Literatuur.** — Prof. Dr. E. ROMBAUTS zat voor.

Na een woord van dank aan Mej. Dr. R. Delrue, zuster van Em. Vanderstraeten (over wie de E.P. Em. JANSSEN een lezing zou houden), voor haar streven ter belichting van de literaire betekenis van deze thans zo wat vergeten letterkundige, verleende de Voorzitter het woord aan de E.P. Dr. E. JANSSEN.

Aan de bespreking namen deel Prof. Dr. A. BURSSENS en Prof. Dr. Fr. OLBRECHTS.

Als tweede spreker trad Prof. Dr. A. BOLCKMANS op met het onderwerp *Taalpolitiek in Noorwegen*.

De samenvatting van zijn lezing, die in deze bundel integraal opgenomen is, moge hier volgen:

« Sedert 1885 heeft de Noorse Staat de zorg voor de taalontwikkeling op zich genomen. De aanleiding daartoe was de opkomst van een kunstmatige taal, opgebouwd op basis van de Noorse plattelandsdialecten, die in concurrentie trad met de overgeleverde taal, die zich uit het Deens ontwikkeld had.

Twee fasen zijn daarin te onderscheiden: die der gelijkberechtiging der twee talen, en die der samensmelting tot een eenheidstaal. De eerste fase werd afgesloten in 1929, toen een verplichting werd opgelegd om beide talen te beheersen. De tweede begon officieel met de spellingshervorming van 1917 en bereikte in 1951 een hoogtepunt bij de oprichting van een bestendige taalacademie, de « Norsk Språknemnd », die tot officiële opdracht heeft de staat raad te geven bij zijn pogingen om een eenheid te bereiken in het taalgebruik. »

2. **Taalkunde** — Als voorzitter fungeerde Prof. Dr. A. VAN LOEY.

Prof. Dr. J. L. PAUWELS kwam het eerst aan het woord met een spreekbeurt over *het moeilijke genusprobleem en de tegenstelling Noord-Zuid*.

Spreker constateert van welk belang dit probleem is; hij is van oordeel dat het genus nog even levend is in Noord als in Zuid. Alleen de grenzen liggen anders. Het probleem werd aan

het spellingsprobleem verbonden. Hij besluit dat er tussen N. en Z. geen onoverbrugbare kloof bestaat.

Aan de bespreking namen deel de heren Dr. Lievens, Dr. Leenen, Dr. Derolez, Dr. Soete en Prof. Dr. van Loey.

Prof. Dr. R. DEROLEZ sprak daarna over *Oudengelse Glossen in het Brussels Aldhelmhandschrift nr. 1650*. Hij handelde over de tijd waaruit ze dagtekenen (late 11^e eeuw), over de bezitters, de schrijver, de kopiïsten, enz. Spreker onderzocht ook de dialektische verschillen en fouten die er in voorkomen, en wees op Franse invloed.

De tekst van de lezing is in deze bundel Handelingen integraal opgenomen.

3. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Als voorzitter fungeerde Prof. Dr. A. CARNOY, erevoorzitter der Maatschappij.

Als eerste spreker trad op de E.P. Em. DE STRYCKER S.J. met een lezing over *Vrees als principe van staatsburgerlijke tucht volgens Thucydides en volgens Plato*; als tweede spreker de heer Lic. L. REEKMANS, die handelde over *Heidense elementen in de vroegchristelijke kunst*.

Beide besprekingen werden gevolgd door een bespreking, waaraan verschillende leden deelnamen.

4. Algemene Geschiedenis. — Prof. Dr. H. VAN WERVEKE zat de vergadering voor.

Dr. J. GOOSSENAERTS handelde over de *Geschiedenis der Kempen*. Hij legde nadruk op de wenselijkheid om aan de geschiedenis van deze streek één enkele monografie te wijden.

Aan de bespreking namen verscheidene leden deel: Prof. Van Werveke, Prof. Stubbe, Dr. Buntinx, Dr. Dupont, de E.P. Dr. Koyen, Prof. Dr. Verbruggen en Prof. Dr. Luykx.

De lezing die Dr. J. BUNTINX hierna wijdde aan *Schaking, verkrachting en hulpgeroep in het oudvlaams recht* is in deze bundel Handelingen opgenomen. Spreker vatte ze als volgt samen:

«Het gaat hier niet, zegt spreker, om de aard van het misdrijf noch om de toegepaste straffen. Met oud-Vlaams recht wordt hier niet bedoeld het middeleeuws recht, maar wel het strafrecht van de overgangperiode (einde 15^e eeuw). En in die overgangstijd wordt gehandeld over de wijziging in de *proceduur* bij de behandeling van dit misdrijf.

Al waren de termen *raptus* en *ontschaken* de technische termen

voor de verleiding i.a.w. de vrouwenroof met toestemming van de vrouw, zo worden deze termen ook gebruikt voor de verkrachting en de gewelddadige vrouwenroof. Tot het wezen van de verkrachting behoorde het hulpgeroep. Zonder geroep was er geen verkrachting, geen misdrijf, ook geen aanklacht, proces en bestrafing mogelijk. Aan de andere kant verplichtte het hulpgeroep degenen, die het hoorden, ter hulp te snellen (Schreimannen) en zich met het slachtoffer naar de rechters te begeven, die onmiddellijk in uitzonderlijke zitting zetelden en zonder verder onderzoek uitspraak deden.

Wanneer de overval gebeurde op een afgelegen plaats, waar het hulpgeroep niet kon gehoord worden, dan werd dit hulpgeroep als een essentieel element, en met dezelfde negatieve en positieve gevolgen, vervangen door de klacht van de vrouw binnen een bepaalde termijn (meestal vóór zonsondergang of binnen de 24 uren na de feiten.)

Op het einde van de 15^e eeuw blijkt in deze procedure een wijziging in te treden. Dit wordt bewezen door een proces voor de Aalsterse schepenbank naar aanleiding van de klacht door een meisje en haar vader ingediend (1492). Al wordt er nog rekening gehouden met het hulpgeroep en de tijdige klacht als element in de bewijsvoering, toch is dit bijlange niet meer het essentieel element. Het zwaartepunt wordt voortaan gelegd op het enkwest in de moderne trant ».

Aan de bespreking namen deel de Professoren Stubbe, Foncke en Olbrechts, Dr. Dupont en Dr. Wijns.

De voorzitter sloot de goedgeslaagde vergadering om 12.20 u.

II. PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter Prof. Dr. W. PEREMANS opende de vergadering te 15 u. Een 35-tal leden waren aanwezig.

Met kennisgeving waren afwezig: de heren Prof. Dr. E. Rombaux, Prof. Dr. A. van Loey, Prof. Dr. A. Burssens, Prof. Dr. Stefens, Dr. P.J. Meertens, Dr. A. van Hoof, Prof. Dr. P. De Keyser, Dr. W. Thijs, E.Pr. Andriessen, Lic. H. van Looy, E.P. Dr. M. Dierickx, Dr. G. De Smet, J. Notermans, Mw. Pintelon-Van Loo, Ger Schmook, Dr. en Mw. E. Claes.

1. De notulen van de vergadering van 5 juni werden goedgekeurd.

2. *Rouw.* — Voor de rechtstaande vergadering bracht de voorzitter hulde aan de nagedachtenis van de E.H. A. ZWAENEPOEL, sedert de vorige vergadering overleden.

3. *Onderscheidingen* — Daarna feliciteerde hij de heren Dr. DEROLEZ en Dr. BOLCKMANS, die tot docenten werden benoemd aan de Rijksuniversiteit te Gent.

4. *Mededelingen van de secretaris* — Nadat hij voorlezing gedaan had van de namen der leden die zich voor deze vergadering hadden laten verontschuldigen, deelde de secretaris mede dat alleen technische moeilijkheden schuld hadden aan de vertraging bij het verschijnen van de 8ste bundel Handelingen der Maatschappij. Hij wees er op dat totnogtoe slechts weinig stof voorhanden was voor de 9de bundel en vroeg met aandrang dat artikelen zouden ingezonden worden, zo mogelijk vóór 15 december.

5. *Verslag van de groepsvergaderingen.* — Over de ochtendzittingen van de verscheidene groepen werd verslag ter tafel gelegd door Dr. G. DEGROOTE (Moderne Filologie en Geschiedenis), de E.P. Dr. DE STRYCKER (Klassieke Filologie en Geschiedenis), Prof. Dr. Th. LUYKX (Algemene Geschiedenis) en Dr. R. LIEVENS (Taalkunde).

6. *Nieuwe leden.* — Als nieuwe leden worden zonder oppositie verkozen: de heren Dr. W. SCHRICK, Prof. Dr. J.F. VERBRUGGEN en Lic. J. VERBEEMEN.

7. *Verkiezing van het Bestuur voor de periode 1956-1958.* — Na een woord van toelichting door de secretaris, die o.m. mededeelt dat Dr. J. Dupont niet meer wenst in aanmerking te komen als ondervoorzitter, wordt het bestuur bij applaus samengesteld als volgt:

Voorzitter: Prof. Dr. H. VAN WERVEKE,

Ondervoorzitters: Prof. Dr. S.J. DE LAET, E.P. E. DE STRYCKER en Prof. Dr. R. FONCKE.

Eerste secretaris: Dr. C. DE BAERE.

Tweede secretaris: Dr. G. DEGROOTE.

Penningmeester: Dr. R. STERKENS.

Prof. Dr. PEREMANS, uittredend voorzitter, dankt de leden van het bestuur voor de medewerking die hij tijdens zijn voorzitter-

schap van hen mocht ondervinden. Hij maakt de lof van de nieuwe voorzitter en spreekt de overtuiging uit, dat de Maatschappij tijdens zijn voorzitterschap zich verder zal ontwikkelen. De opkomst voor deze vergadering, voor de groepsvergaderingen vooral, bewijst dat zulks mogelijk en wenselijk is.

Prof. Dr. VAN WERVEKE dankt en verzekert de leden van zijn algehele toewijding aan de belangen der Maatschappij.

8. *Lezing door Prof. Dr. H. van Werveke.* — Tot slot en als voornaamste punt van de agenda hield Prof. Dr. H. VAN WERVEKE een boeiende lezing over *Karel V en Gent*.

9. Na een woord van dank door de voorzitter werd de vergadering om 5 u. gesloten.

LEDENLIJST

- 1 E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
E.Pr. ALCANTARA MENS, Klooster P.P. Capucijnen, Bankstr. 75, Leuven.
- 5 Mej. St. ALDERWEIRELT, Maaltebruggestraat 200, Gent.
E. AMTER, Tiensestw. 261, Korbeek-Lo.
Eerw. Pr. Dr. J. ANDRIESEN S.J., Oude Abdij, Drongen (Gent).
Dr. R. ANTONISSEN, Rhodes-Universiteit, Grahamstad (Suid-Afrika).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 39, Gent.
- 10 Eerw. Pr. Dr. Stefanus AXTERS, Klooster der E.P. Dominikanen, Justus Lipsiusstraat 22, Leuven.
L. BAEKELMANS, Beeldhouwersstraat 50, Antwerpen.
H. BAILLIEN, Stationlaan 27, Tongeren.
Prof. Dr. Fr. BAUR, Vrijheidslaan 23, Gent.
Dr. R. BEEUSAERT, Frère-Orbanaan 66, Gent.
- 15 Dr. G. BETERAMS, Hoveniersstraat 42, Mechelen.
Prof. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelsestraat 54, Mariakerke-Gent.
Prof. Dr. F. BLOCKMANS, Am. Stockmanslei 81, Mortsel (Antwerpen)
Dr. P. BOGAERT, Leopoldstraat 45, Leuven.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel II.
- 20 Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel.
Dr. A. BOILEAU, Avenue d'Esneux 45, Mery-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Diksmuidelaan 50, Berchem-Antwerpen.
Prof. Dr. H. BOUCHERY, Causdreef 25, St.-Amandsberg.
Lic. R. BOUMANS, Lange Herentalsestraat 69, Antwerpen.
- 25 Dr. A. BOUSSE, Hertogenweg 22, Tervuren.
Dr. J. BROECKX, Provinciestraat 11, Antwerpen.
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Dr. J. BUNTINX, Heiveldstraat 134, St.-Amandsberg (Gent).
Prof. Dr. A. BURSENS, Veldstraat 29, Mariakerke (Oost-Vl.).
- 30 G. BURSENS, Scheldelaan 56, Antwerpen-West.
Z.E.Pr. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Prof. Dr. A. CARNOY, Brusselsestraat 121a, Leuven.
Prof. Dr. Vital CELEN, Italiëlei 56, Antwerpen.
Dr. E. CLAES, Stallestraat 90, Ukkel.
- 35 Mevr. Dr. E. CLAES, Stallestraat 90, Ukkel.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nerviërslaan 63, Brussel 4.
Z.E.H. Prof. Dr. J. COPPENS, Hogeschoolplaats 3, Leuven.
Dr. M. CORDEMANS, Zurendries, Nieuwerkerken (Aalst).
Prof. Dr. A. CORIN, rue Bois de l'Evêque 27, Liège.
- 40 Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
E.H. C. COUPE, (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
Prof. Dr. W. COUVREUR, Happaertstraat 25, Antwerpen.
Lic. J. CRAEYBECKX, Vredelaan 55, Koekelberg.
L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel.
- 45 Dr. Cl. DAENEN, E. Ruelensvest 99, Leuven.
Lic. L. DANHIEUX, St Denijslaan 50, Gent.
Dr. L. DEBAENE, Hof ter Schrieklaan 60, Berchem-Antwerpen.
Dr. C. DE BAERE, Leopold I-straat 327, St.-Pieters-Jette.
E. DE BOCK, Larmoniërestraat 116, Antwerpen.
- 50 Mw. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel.
Dr. J. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel II.
Lic. W. DE GEEST, Patiëntjesstraat 34, Gent.
Dr. G. DEGROOTE, Koning Albertlaan 67, St.-Agatha-Berchem.
- 55 Mej. Lic. S. DE JONGHE, Veldstraat 30, Mariakerke (Gent).

- Prof. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 14, Gent.
 Prof. Dr. S.J. DE LAET, Soenenslaan 2, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. R. DE LANGHE, Pius X-College, Heverlee (Leuven).
 Lic. K. DELEU, Vrijheidslaan 24, Gent.
- 60 Dr. J. DELHEZ, 23 rue de Jehanster, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 12, Leuven.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Devrièrestraat 15, Brussel II.
 Dr. L. DE MAN, de Limburg Stirumlaan 310, Wemmel.
- 65 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Lic. Fr. DEMEY, « Torenhuis », Lindendreef 3, Veurne.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 Dr. Dés. DENYS, rue des Bourlers 5, Chimay.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
- 70 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kattestraat 29, Oudenaarde.
 Z.E. Pr. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Oude Abdij, Drogen (Gent).
 E.H. A. DE SWAEF, Meersstraat 7, Heusden (Gent).
 Dr. J. DE VLEESCHOUWER, Molièrelaan 52, Brussel.
- 75 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Prof. Dr. J. DHONDT, Universiteitsstraat 16, Gent.
 Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 E.H. D. DILLE, Minderbroedersstraat 2, Antwerpen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Vanderkinderestraat 40, Ukkel.
- 80 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkselsesteenweg 60, Herent-Leuven.
 Dr. J. DUPONT, Koningslaan 99, Vorst-Brussel.
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 88, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. M. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Dr. H.J.E. ENDEPOLS, St.-Hubertuslaan 11, Maastricht.
- 85 Prof. J. FLORQUIN, Tiensesteenweg 92, Leuven.
 Prof. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, Brussel II.
 Prof. Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel.
 Dr. K. GEERTS, Oosterveldlaan 22, Wilrijk.
 Mevr. Dr. DEPS-BUYSAERT, Solvijnstraat 23, Antwerpen.
- 90 Prof. Dr. A. GERLO, Meerlenlaan 33, St.-Pieters-Woluwe.
 Mevr. GEIJS-WALSCHAERTS, Leopoldstraat 99, Mechelen.
 Dr. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Koekelberg.
 Dr. J. GOOSSENAERTS, Schuurstraat 62, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. P. GORISSEN, 21, rue du Petit Paradis, Nivelles.
- 95 Prof. Dr. L. GROOTAERS, Naamsestw. 162, Heverlee-Leuven.
 Dr. M. GYSELING, Heyveldstraat 137, St.-Amandsberg (Gent).
 Dr. H. GYSSELS, Lambeulaan 90, St.-Lambrechts-Woluwe.
 Dr. R. HAESERIJN, Weldadigheidstraat 35, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. F. HALLEUX, 9, rue des Semailles, Grivegnée.
- 100 Dr. Phil. M. HANOT, Martelarenlaan 237, Gent.
 Drs. W. E. HEGMAN, Galgelaan 16, Gent.
 Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekeustraat 3, Anderlecht-Brussel.
 R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 66, Gent.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninoofsestw. 5, Dilbeek.
- 105 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Mej. M. A. JACOBS, Kardinaal Mercierplaats 2, Leuven.
 Z.E. P. E. JANSSEN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Dr. Arm. JANSSENS, Geldenaakse vest 20, Leuven.
 Dr. G. JANSSENS, Bist, Mariaburg (Antwerpen).
- 110 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Dr. A. A. KEERSMAEKERS, Huize Groenendael, Beerse (Turnhout).
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. KESTERS, rue de l'Évêché 12, Luik.
 Mevr. Dr. M. KOENEN, « Vroenhof », Houthem-Sint-Gerlach (Ned. Limburg)

- 115 Eerw. Pr. M. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverlandstraat 19, Baarle-Drongen.
Z.E.H. J. LAUWERYS, Pastoor-Deken, Hoogstraten.
Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
- 120 Lic. H. LECLERCQ, Constantin Meunierstraat 134, Leuven.
Dr. J. LEENEN, Maria-Theresiastraat 10, Brussel IV.
Dr. O. LEYS, Tervuurse Vest 80, Leuven.
Dr. R. LIEVENS, Teylingerhorstlaan 15, Wassenaar (Ndl.).
E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
- 125 Dr. J. LINDEMANS, Jan Sobieskilaan 62, Brussel II.
P. LINDEMANS, ingenieur, Opwijk.
Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Ukkel.
Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
Dr. M. LUWEL, R. Vandendriesschelaan 9, St.-Pieters-Woluwe.
- 130 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel II.
Mevr. Dr. Th. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel II.
Mr. Dr. L. Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
Dr. A. MAESEN, Grensstraat 42, Tervuren.
Dr. P. J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
- 135 Dr. L. MEERTS, Nieuwstraat 6, Geel.
Eerw. P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
Dr. A. E. MEEUSSEN, Bergstraat 7, Tervuren.
Dr. J. MERTENS, H. Brounsstraat 4, Machelen (Vilvoorde).
L. MONTEYNE, De Moyststraat 9, Antwerpen.
- 140 Dr. J. MOORS, 36, rue de la Faille, Liège.
A. MOORTGAT, Tiegem (W.Vl.).
Mej. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel II.
Prof. Dr. J. MULS, « De Marentak », Kapellen (Antwerpen).
Lic. Ch. NAILIS, Chamberlainlaan 2, Hasselt.
- 145 Dr. Em. NEVEN, Bd. Léopold II, 10, Leopoldstad (Belgisch Kongo).
E.P. Dr. J. NOÉ S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
Litt. Drs. J. NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
Dr. P. NOYEN, Oude Boezingestraat, Ieper.
Prof. Dr. Fr. OLBRECHTS, Bestuurder v.h. Museum v. Belg. Kongo, Tervuren.
- 150 E. Pr. Arduijn OPBROUCK, St.-Antoniuscollege, Lokeren.
Dr. P. C. PAARDEKOOOPER, Helmeeslaan 54, Eindhoven.
J. PARASIES, Hovesesteeweg 34, Boechout.
Prof. Dr. J. L. PAUWELS, Naamse Vest 48, Leuven.
Prof. Dr. W. PEE, Vuurkeienstraat 3, Bosvoorde (Brussel).
- 155 E. Br. Dr. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Kortrijk.
Dr. K. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee (Leuven).
Mevr. Y. PINTELON-VAN LOO, Belliardstraat 23a, Brussel.
Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
- 160 Dr. E. POLOME, Stw. op Jette 270, Koekelberg (Brussel).
Dr. G. RENSON, E. Bralionsstraat 17, Halle.
Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, Herent.
Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
Prof. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Elsene-Brussel.
- 165 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
Dr. L. ROOSE, Lange Schipstraat 22, Mechelen.
Prof. Dr. M. RUTTEN, Quai de l'Ourthe 15, Luik.
Z.E.H. Prof. Dr. SCHEURWEGHS, Blijde-Inkomststraat 51, Leuven.
Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest 138, Leuven.
- 170 G. SCHMOOK, Volhardingstraat 70, Antwerpen.
Dr. W. SCHRICKX, Schooldreef 107, Gentbrugge.
Dr. J. SERVOTTE, Heldenmoedstraat 8, Jette-Brussel.
Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.

- Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Turnhout.
- 175 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
Dr. J. SOETE, Van Maerlantstraat 1, Kortrijk.
Dr. J. SOUVERIJNS, Kon. Albertvest 52, Tienen.
Prof. Dr. H. SPELEERS, Marie-Josélaan 159, Woluwe (Brussel).
Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel.
- 180 Prof. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
E.H. Dr. J. STERCK, Ste Catharinacollege, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
Dr. R. STERKENS, Helenalei 18, Antwerpen.
Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 13, Tongeren.
Dr. G. Jo. STEENBERGEN, Dolfijnstraat 74, Antwerpen.
- 185 Prof. Dr. E. J. STRUBBE, St. Gilliskerkstraat 10, Brugge.
Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 90, Deurne-Antwerpen.
Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VEREECKEN, Rijsschenbergstraat 89, Gent.
E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 4, Heverlee-Leuven.
Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
- 190 Dr. W. THYS, Troyentenhoflaan 83, Berchem-Antwerpen.
Dr. G. THIRY, de Visscherestraat 19, Aalst.
Dr. L. ULENS, de Pintelaan 245, Gent.
Dr. J. UYTTERHOEVEN, Drabstraat 85, Oude-God (Antw.).
Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Volkenslaan 260, Gent.
- 195 Dr. G. VAN ACKER, bibliothecaris Universiteit, Rozier, Gent.
Lic. J. VAN BERGEN, Brusselstraat 2, Oostende.
Z.E.H. VAN BRABANT, Pastoor-Deken, H. Hartstr. 11, Berchem-Antw.
Mgr. E. VAN CAUWENBERGH, Lovenjoul (Korbeek-Lo).
Lic. J. VAN CLEEMPUT, Parklei 20, Brasschaat.
- 200 Fr. VAN GOETSEM, Crocusstraat 41, Wassenaar (Nederland).
Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
E.H. Dr. R. VANDEMOORTELE, Koning Albertstraat 88, Eeklo.
Dr. L. VAN DEN BRANDEN, Stw. op Gent 155, Aalst.
Eerw. Pr. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE, Klooster der EE.PP. Dominikanen Oostende.
- 205 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
Prof. Dr. P.J.L. VANDENHOUTE, Kleemstraat 36, Oostakker.
Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel (Antwerpen).
Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 39, Leuven.
Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
- 210 Prof. Dr. Fl. VANDER MUIJSEN, Capucienenvoer 50, Leuven.
Prof. Dr. G. VAN DE VEEGAETE, Brugmanlaan 513, Ukkel.
Prof. Dr. J. VAN DE WIJER, Leo Schreursvest 29, Leuven.
Prof. Dr. C. VAN DEYCK, Elisabethlaan 112, Berchem.
Dr. M. VANDOREN, Kortrijksepoortstraat 10, Gent.
- 215 Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
Dr. H. VANGASSEN, Stw. op Denderhoutem, Ninove.
E.H. K. VAN GENECHTEN, Brusselstw. 10, Londerzeel.
Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Pastoor-Deken, Kontich.
- 220 Dr. A. VAN HOOF, Schepterstraat 45, Elsene (Brussel).
Prof. Dr. A. J. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
Dr. J. VAN HOVE, Wolvertem.
Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Oudergem-Brussel.
Lic. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 67, Gent.
- 225 Lic. Ph. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Schaarbeek (Brussel 3).
Z.E.Pr. Dr. J. VAN MIERLO S.J., Frankrijklei 91, Antwerpen.
Dr. O. VAN MULDER, André Fauchillestr. 14, St.-Pieters-Woluwe (Brussel).
Prof. Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanl. 71, St.-Amandsberg-Gent.
Prof. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Ukkel-Brussel.
- 230 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Pouletlaan 20, Heverlee (Leuven).

- Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Prof. Dr. A. VAN WINDEKENS, Grensstraat, Kessel-Lo.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
- 235 Dr. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Dr. J. VERBOVEN, Schrijnmakersstraat 9, Leuven.
 Prof. Dr. Fr. VERBRUGGEN, Groenstraat 19, Vilvoorde.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee (Leuven).
 Prof. Dr. Ch. VERLINDEN, Arm. Huysmanslaan 44, Brussel.
- 240 Z.E. Pr. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.
 Mej. I. VERTESEN, Kreeftstraat 5, Antwerpen.
 Drs. A. WELKENHUYSEN, O.L.Vrouwstraat 30, Leuven.
 Dr. J. WEYNS, Ter Speelbergen, Beerzel (Mechelen).
 Z.E. Pater Dr. WILLAERT S.J., 59, rue de Bruxelles, Namur.
- 245 Lic. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. Hist. L. WILS, Haantjeslei 98, Antwerpen.
 Lic. C. WYFFELS, Gebr. Vandeveldestraat 17, Gent.
 Mej. M. ZWAENEPOEL, Goudbloemenstraat, Brussel II.

BESTUUR

Erevoorzitter : Prof. Dr. A. CARNOY,

Voorzitter : Prof. Dr. H. VAN WERVEKE,

Ondervoorzitters : Prof. Dr. S.J. DE LAET, Prof. Dr. R. FONCKE,
 E. P. Dr. E. DE STRYCKER,

Eerste secretaris : Dr. C. DE BAERE,

Tweede secretaris : Dr. G. DEGROOTE,

Penningmeester : Dr. R. STERKENS.

